

Acta Iadertina

Članci objavljeni u ovom časopisu referiraju se i registriraju u:
The articles appearing in this Journal are abstracted and indexed in:

CAMBRIDGE SCIENTIFIC ABSTRACTS, *San Diego, USA*

SVEUČILIŠTE U ZADRU
UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA
Odjel za filozofiju, Odjel za pedagogiju i Odjel za sociologiju

Acta Iadertina

3
2006

SVEUČILIŠTE U ZADRU
ZADAR 2007.

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića bb, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Ante Uglešić (predsjednik), Robert Bacalja, Valerija Barada, Miroslav Granić,
Slavija Kabić, Katica Lacković-Grgin, Josip Lisac, Miljenko Lončar,
Damir Magaš, Brunislav Marjanović, Zlatko Miliša,
Živko Nižić, Vladimir Skračić, Vinko Srhoj,
Danica Škara, Iris Tičac, Josip Vidaković

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / *Editor in Chief*
Zlatko Miliša

TAJNIK / *Secretary*
Željko Oštarić

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Zlatko Miliša, Inga Tomić-Koludrović, Iris Tičac,
Jasna M. Meyer (SAD), Andreja Hočevar (Slovenija)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Address*
Acta Iadertina časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju
Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju, Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23/200-544
E-mail: zostaric@unizd.hr
Homepage: www.unizd.hr/Acta

NAKLADA / *Edition*
500 primjeraka / 500 copies

TISAK / *Printed by*
Zrinski d. d. Čakovec

LEKTOR ZA HRVATSKI JEZIK I UDK /
Croatian Language Editor and UDC
Renata Oštarić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / *Graphic design*
Ljubica Marčetić Marinović

RAČUNALNA OBRADA I PRIJELOM / *Layout*
Denis Gospić

ČASOPIS IZLAZI JEDNOM GODIŠNJE / *Published anually*

ISSN 1845-3392

Publikacija se objavljuje financijskom potporom Ministarstva znanosti,
obrazovanja i športa Republike Hrvatske

KAZALO / CONTENTS

Uredničko slovo <i>Editor's Letter</i>	I
JOSIP ĆIRIĆ, RUŽA KOVAČEVIĆ Kompjuterska paradigma kognicije – pogled iz filozofije uma <i>Computational Paradigm of Cognition – a View From the Philosophy of Mind</i>	3-27
STJEPAN JAGIĆ, MARKO JURČIĆ Razredno-nastavno ozračje i zadovoljstvo učenika nastavom <i>The Role of Basic Factors of Classroom Atmosphere in the Pupils' Satisfaction With School</i>	29-43
ANĐELKO MRKONJIĆ, VIŠNJA PERIN, RADE ZRILIĆ Efikasnost studiranja na Sveučilištu u Zadru <i>The Efficiency of Studying at the University of Zadar</i>	45-53
INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, DANIJELA LONČARIĆ Promjene rodni uloga u procesima modernizacije: usporedba Austrije i Hrvatske <i>The Change Of Gender Roles in Processes of Modernization: a Comparison of Austria and Croatia</i>	55-71
RATKO ČORIĆ Pojam osobe u sociologiji Émilea Durkheima i zasnivanje sociologije morala <i>The Concept of the Individual in the Sociology of Émile Durkheim and the Foundation of the Sociology of Morals</i>	73-80
INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ Feminističke teorije u sociologiji i mikro-makro perspektiva <i>Feminist Theories in Sociology and the Micro-Macro Perspective</i>	81-99
OSVRTI / REVIEWS	
VALERIJA BARADA Slamovi: mjesta potrošenih ili političnih ljudi? (Povodom izlaganja Zygmunta Baumana i Slavoj Žižeka u Grazu)	101-105
Upute suradnicima <i>Instructions to Contributors</i>	107-109

UREDNIČKO SLOVO / EDITOR'S LETTER

Poštovani/e čitatelji/ce

Obavještavamo Vas da *Acta Iadertina* od ovog broja kreće s posebnom rubrikom OSVRTI u kojoj ćemo objavljivati Vaše prikaze predavanja, skupova, kongresa i tribina u zemlji i inozemstvu na kojima ste osobno sudjelovali.

Isto tako, dužni smo Vas obavijestiti da sadašnja članica Uredništva, prof. dr. sc. Inga Tomić-Koludrović, nije sudjelovala u uređivanju prethodnog broja *Acte Iadertine*.

U ime Uredništva srdačno Vas pozdravljam

Glavni i odgovorni urednik

Zlatko Miliša

KOMPJUTACIJSKA PARADIGMA KOGNICIJE – POGLED IZ FILOZOFIJE UMA

JOSIP ĆIRIĆ
RUŽA KOVAČEVIĆ*
Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju
University of Zadar, Department of philosophy

UDK: 1:159.955:519
Prethodno priopćenje / *Preliminary report*

Primljeno / *Received*: 5. X. 2006.

Kognitivna znanost kao grozd nekoliko znanosti, posljednjih 50-ak godina intenzivno se bavi pitanjem umjetne inteligencije, tj. repliciranja ljudskih kognitivnih sposobnosti. Kao dominantan pristup, nametnula se kompjutacijska paradigma, koja uključuje dvije dominantne grane: klasičnu ili reprezentacijsku te neuralne mreže. Reprezentacijski pristup ima dulju tradiciju koja se može pratiti do Leibniza. Glavne prednosti pristupa su veliki pozitivni transfer iz matematičke logike, određenje jasnih i hijerarhijskih programskih ograničenja, kao i praktična primjena u stvaranju ekspertnih sustava. Nedostaci pristupa su upitnost analize svih problema pomoću formalnih elemenata, okvir djelovanja, nesposobnost adaptacije, halting problem te teškoće s funkcionalizmom. Pristup neuralnih mreža nudi opis kvalitativnog i aproksimativnog mišljenja, zdravorazumsko mišljenje, adaptabilnost i objašnjenje pomoću analogija, učenje, kao i paralelno procesiranje, ali je suočen s teškoćama poput obrade hijerarhijskih struktura i sekvencijalnog procesiranja, jedinice ne posjeduju značenje neovisno o kontekstu. Na koncu, prikazani su alternativni pristupi rješavanju problema umjetne inteligencije unutar filozofije uma.

KLJUČNE RIJEČI: *kognicija, umjetna inteligencija, kompjutacija, reprezentacija, neuralne mreže, funkcionalizam*

UVOD

Kognitivnu znanost čini grozd nekoliko znanosti – lingvistike, psihologije, računalne znanosti, računalne znanosti, neuroznanost i filozofije. Ona je "... multidisciplinarna studija o kogniciji i njejoj ulozi u inteligentnom djelovanju. Ona ispituje što jest kognicija, što ona radi i kako djeluje" (Bechtel, Graham i Abrahamsen, 1998: 3). Kao godinu rođenja kognitivne znanosti isti autori uzimaju 1956., kada su se javili značajniji razvoji na polju računalne znanosti, psihologije i neuroznanosti. Područje filozofije uma danas jedno od najpropulzivnijih područja filozofije.

* Ruža Kovačević profesorica je filozofije i sociologije. Diplomirala je na Odjelu za psihologiju Sveučilišta u Zadru.

U području računalne znanosti prvenstveno se radilo o pokušajima stvaranja inteligentnih strojeva, koji su bili predmet interesa kibernetike, umjetnih neuralnih mreža i simboličke umjetne inteligencije (UI). Pioniri kibernetike, Weiner, Rosenbluth i Bigelow (1943) objavljuju članak o konceptu povratne sprege (*feedbacka*) u ponašanju sustava.

Razvoj računala od Babbageovog analitičkog stroja, preko mehaničkih kalkulatora, zatim strojeva za dešifriranje iz Drugog svjetskog rata, do ENIAC-a uvelike je pridonio razvoju ideje o kognitivnom sustavu kao sustavu komunikacije koji se temelji na operacionalizaciji informacija. To je značilo uvođenje paradigme obrade informacije u psihologiju, te nešto kasnije i u filozofiju.

Alan Turing 1936. postavlja temelje daljnjem razvoju istraživanja umjetne inteligencije razvijanjem formalne teorije tzv. Turingovog stroja. Radi se o jednostavnom stroju koji izvodi kompjuterske procese, a sastoji se od kontrolora stanja, beskonačne trake i glave za čitanje i pisanje. Traka je podijeljena na odsječke u koje stane po jedan simbol, a na početku sadrži ulazni znak (string). Glava služi kako bi čitala simbole s trake, brisala ih i upisivala te mijenjala unutrašnje stanje, ukoliko to zahtijeva izračun kontrolora stanja. Neovisno o njemu, Alonzo Church postavlja tezu da svaki proces za koji postoji određiva procedura može biti iznjet kroz seriju operacija. Prema tim idejama nastaje tzv. Church-Turingova teza da svaki određivi proces formalnih operacija može biti implementiran u Turingov stroj.

U svom drugom radu iz 1950., Turing razvija pristup kojim bi se postavio kriterij za "stroj koji misli". Kriterij nazvan Turingov test sastoji se u tome da čovjek istodobno putem tipkovnice postavlja pitanja računalu i drugom čovjeku, a da ih pritom ne vidi. Ako ispitivač, kome se odgovori stroja i čovjeka prikazuju na zaslonu, ne može razlikovati odgovore računala od čovjeka, tada se računalno može smatrati za inteligentan stroj. Na taj je način, ranih 50-ih godina postavljen teorijski temelj za razvoj umjetne inteligencije.

Kao ključni izvor teorija UI može se uzeti rad McCullocha i Pittsa iz 1943., koji "integrira tri moćne ideje ranog 20. stoljeća: propozicijsku logiku, Charles Sherringtonovu teoriju neurona i Turingovu kompjutabilnost" (Boden, 1998). Povlačenjem paralele između jednostavnih veza neurona i logičkih operatora, oni znanstvenicima različitih područja pokazuju kako svaka funkcija propozicijskog računa može biti ostvariva pomoću neke neuralne mreže, budući da svaka istinska funkcija može biti izražena s "ne" i "ili". Struje istraživanja UI, iako se o njima govori kao u osnovi različitim paradigmama, polaze od istih predhodnih ideja.

Moguće je navesti još par pionirskih radova ove discipline. Herbert Simon, Allen Newell i J. Clifford Shaw 1956. godine pokazuju zajednički interes za ideju rješavanja problema te se upuštaju u izradu programa koji bi dokazivao teoreme formalne logike. Nastaje Logički Teoretičar, program koji na vrlo elegantan način dokazuje 38 teorema Russellove i Whiteheadove *Principie Mathematice*. Ovaj slučaj značio je prvo uspješno izvođenje zadatka koji zahtijeva inteligenciju od strane računalnog programa, ali značio je i daljnji razvoj jezika informacijskog procesa. Marvin Minsky i John McCarthy iste godine osnivaju dvomjesečnu ljetnu radionicu UI, gdje je 10-ak znanstvenika, radilo na svojim zamislima, kada je i skovan naziv UI.

Marvin Minsky, osnivač MIT laboratorija umjetne inteligencije definira UI kao "znanost koja se bavi konstruiranjem strojeva koji djeluju na način koji bi zahtijevao inteligenciju

u slučaju da se radi o ljudima" (Copeland, 1995). U *Rječniku filozofskih pojmova* za UI nalazimo: "pojam uzet iz kibernetike da se označi studij i ostvarenje strojeva koji mogu reproducirati intelektualne djelatnosti tipične za čovjeka" (Mišić, 2000).

Istraživači UI mogu početi od podataka o ljudskom ponašanju dobivenih putem eksperimenta i tako pokušavati što vjernije "dobiti" ljudsko ponašanje. S druge strane, mogu se prikloniti "apstraktnijoj verziji UI", i krenuti "odozgo prema dolje" (Dennett, 2001: 44). Moglo bi se reći da se prvi slučaj bazira na psihološkim realnostima, a drugi na temeljnim filozofskim problemima.

Kao posebnu distinkciju pristupa UI koja se tiče mogućnosti simuliranja segmenata ljudskog uma na stroju, možemo razlikovati:

1. Jaka UI – pristup koji drži kako je moguće da strojevi budu inteligentni u punom smislu te riječi;
2. Slaba UI – pristup koji smatra da strojevi mogu samo više ili manje uspješno simulirati neke inteligentne aktivnosti koje nalazimo kod ljudi, ali ne potpuno.

Dva dominantna pristupa koja su se iskristalizirala unutar kompjuterske teorije uma te prenijela svoje teorije na polje istraživanja UI su reprezentacijski i konekcionistački pristup, koji dijele neka ista polazišta. Od 70-ih do sredine 80-ih godina XX. stoljeća obećavajući pristup bio je upravo reprezentacijski, danas poznat i kao klasični. Klasični pristup se temelji na kompleksnom serijskom procesuiranju formalnih pravila i koristi pri tom programe sastavljene od formalnih pravila koja generiraju, uspoređuju i zamjenjuju strukture simbola. Prije dva desetljeća javlja se alternativa reprezentacijskom pristupu – konekcionizam, koji polazi od paralelnog ili simultanog procesuiranja, interakcijom između jedinica.

Tzv. nova UI, situacijska robotika, stavlja naglasak na sam sustav i njegovo samostalno prilagođavanje okolini. Evolucijska UI se bazira na korištenju genetičkih algoritama, a tzv. neo-Heideggerovski izazov (Boden, 1998) postavlja tezu o sparenosti s okolinom.

PROBLEM UM-TIJELO

Kratko ćemo se osvrnuti na osnovne crte problema um-tijelo, budući je očito kako se taj problem tiče i istraživanja na području UI koja se temelji na pretpostavci da je moguće konstruirati stroj koji misli.

Do danas nije postignuta suglasnost oko odgovora na pitanje o povezanosti mentalnih i fizičkih fenomena usprkos intuitivnoj jasnoći pojma "biti svjestan". Kada se odvija izvjestan mentalni proces mi smo ga neposredno svjesni i jednostavno znamo da smo svjesni; to je povlašteni status spoznaje vlastitih mentalnih stanja. Međutim, o tuđim mentalnim stanjima možemo znati samo posredno. Nešto posjeduje mentalno stanje ukoliko postoji ono *kako je biti to nešto*¹, a to nitko od nas ne može objektivno spoznati za drugoga.

¹ Fraza koju upotrebljava Thomas Nagel u svom članku: *Kako je to biti šišmiš?* (1974). Nagel karijeru provodi a Sveučilištima California, Princeton, a od 1980. na Sveučilištu New York. Njegov rad se tiče područja metafizike, epistemologije i

moralne filozofije. U spomenutom članku, bavi se problemom svijesti i nemogućnosti ljudske prirode da zahvati cjelokupno iskustvo, odnosno prevlada "procijep između subjektivnog i objektivnog" (Nagel, 1999: 233).

Cjelovitost svijesti čine i stanja iskustva u kojima su neraskidivo povezani i naše tijelo čija stanja uzrokuju iskustva i misli u umu, i mentalna stanja koja kroz djelovanja vode fizičkoj promjeni. Drugi aspekt ovog problema je intencionalnost mentalnog², odnosno obilježje koje čini da je mentalno stanje o nečemu ili da upućuje na nešto.

Utemeljenje fizičkog, možemo promatrati kroz nekoliko osnovnih problema koji su filozofski relevantni unutar problema um-tijelo :

- odnos um-tijelo ostaje nepromjenjiv dok se fizikalne teorije stalno mijenjaju;
- fizičke pojave su ono o čemu govori konačna fizikalna teorija;
- fizičke pojave su po definiciji ne-mentalne pojave;
- one su pojave koje objašnjava trenutna fizika, odnosno posjeduju određene primarne kvalitete.

Pitanje odnosa uma i tijela, može biti prikazano u kategorijama svojstava. Fizičko svojstvo neke stvari možemo kategorizirati kao predikat, a mentalno svojstvo kao koncept. Mi uključujemo koncepte u mišljenju o svojstvima stvari. Na primjer, za svako svojstvo neke bijele stvari postoji mentalni koncept bjeline.

Četiri su temeljne teze o ovom odnosu (Ludwig, 2003: 10):

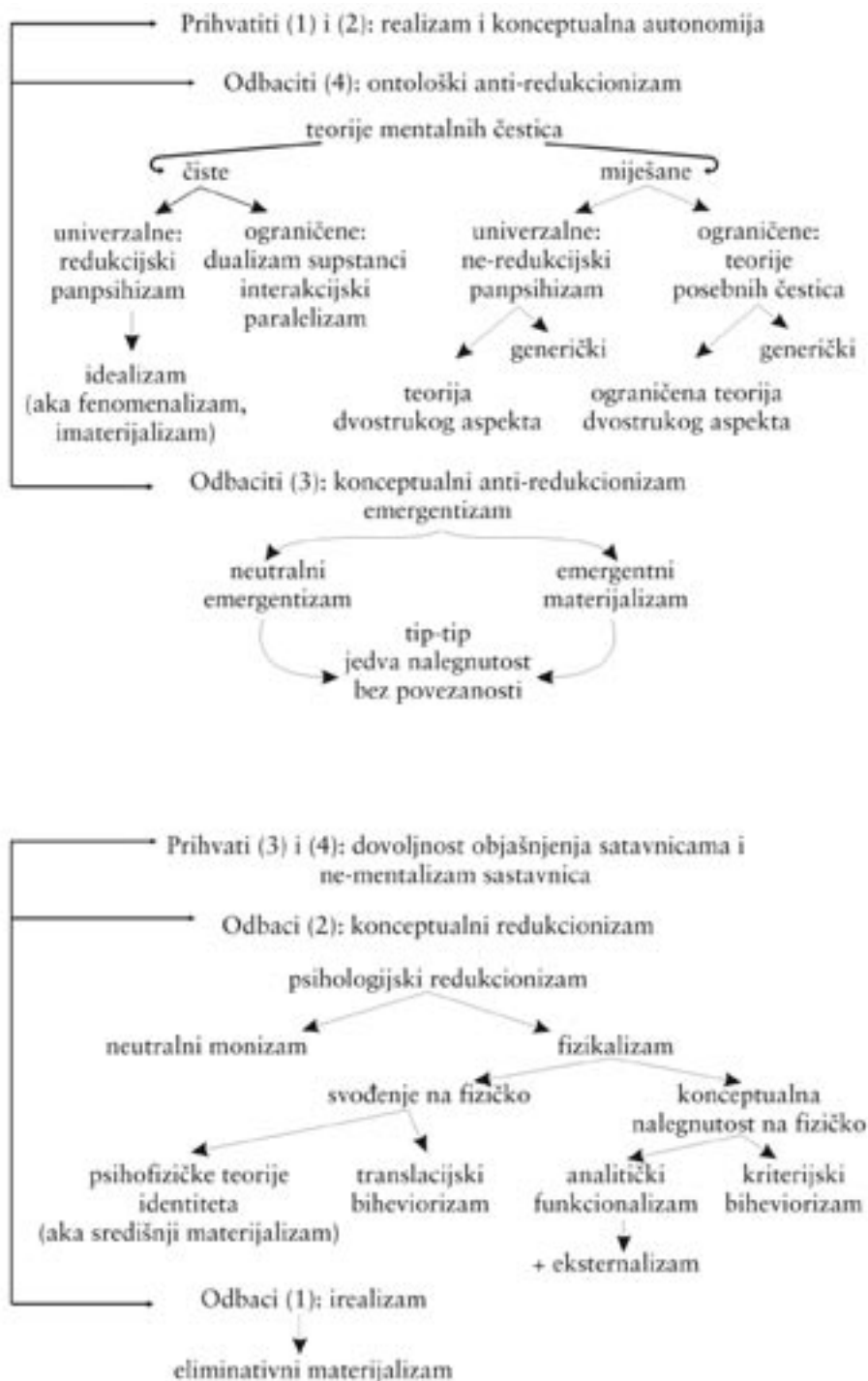
1. Realizam, koji tvrdi da neki entiteti posjeduju mentalna svojstva.
2. Konceptualna autonomija prema kojoj mentalna svojstva nisu konceptualno svodljiva na ne-mentalna svojstva i, posljedično, nema mentalnog iskaza koji sadrži bilo koji ne-mentalni iskaz.
3. Dovoljnost objašnjenja sastavnicama sastoji se od potpunog opisa stvari u terminima njenih temeljnih sastavnica, njihovih ne-relacijskih svojstava, međusobnog odnosa i odnosa prema ostalim temeljnim sastavnicama.
4. Ne-mentalizam sastavnica, teza koja tvrdi da temeljne sastavnice stvari nemaju mentalnih svojstava

Na prvi pogled, svaka od ovih teza je prihvatljiva. Međutim, logički je nemoguće konzistentno zastupati sve četiri, što dovodi do brojnih teorija odnosa um-tijelo. Tradicijski gledano, možemo uočiti zastupanje glavne pristupe fenomenu mentalnog kao izvjestan oblik zagovaranja teza (1) i (2), te novije, redukcionističke pokušaje kroz zastupanje teza (3) i (4) Na slici 1 prikazan je logički prostor za moguća rješenja problema um-tijelo.

Prema Andy Clarku (Clark, 2003) mjesto gdje se susreću UI i filozofija uma je i pitanje: kako je racionalna misao mehanički moguća? O problemu racionalnosti zapravo se najprije treba govoriti kao o problemu standarda racionalnosti, pitanju vode li nas u rasuđivanju ikakva pravila, i što je sve potrebno da bi utvrdili da neki stroj ima sposobnost ispravnog zaključivanja, odnosno racionalnog mišljenja. Cjelokupnom metodologijom većine istraživanja UI žele se postići ciljevi vezani za ostvarivanje inteligencije stvorene umjetnim putem kako bi se postigle manifestacije te inteligencije koje su što sličnije, ako ne i iste, kao ljudske.

² Koji je prvi jasno istaknuo Franz Brentano (1838. – 1917.) koji u djelu *Psihologija s empirijskog stajališta* (1874) pokušava razgraničiti psihologijske

i fizičke fenomene tako što ukazuje na unutarnju usmjerenost misli na objekte.

Slika 1. Četiri teze o odnosu um-tijelo i pripadajuća klasifikacija teorija.
Prilagođeno prema (Ludwig, 2003: 30).

KOMPJUTACIJSKI PRISTUP UI

RAZVOJ TEORIJE

Počeci razmišljanja o matematizaciji kognitivnoga sežu praktički u korijene filozofije – pitagorejsko i platonističko obožavanje geometrije i matematizacija pouzdane i valjane spoznaje prototip su takvog mišljenja. Ali je tek razvoj simboličke logike pružio alat za ostvarenje te ideje. Korijene kompjuterskog pristupa kakvim ga danas razumijemo ipak valja staviti u nama puno bliže doba – XVII. st. i Leibnizov rad.

Tzv. "Leibnizov kotač" iz 1673., je računalni stroj koji izvodi četiri osnovne aritmetičke operacije. Samo dvije godine kasnije postavlja si cilj: svesti ljudsko mišljenje na neku vrstu računanja i stvoriti stroj koji bi vršio to računanje. *Calculus ratiocinator*, Leibnizova je ideja o univerzalnim karakteristikama – sustavu oznaka, simbola koji bi uključivao cjelokupno ljudsko mišljenje. Najveća važnost njegovog rada leži u činjenici da je prvi ukazao na važnost izabiranja odgovarajućih simbola i pronalaska prikladnih pravila za upravljanje njima.

Nakon Leibniza, Boole kroz svoje zanimanje za diferencijalni račun postavlja tezu da se logičke veze mogu izraziti algebarski. I od tada, matematička logika se razvija bez prestanka.

U drugoj polovici XIX. stoljeća, Frege objavljuje *Pojmovno pismo*, u kojem je, vođen "Leibnizovim snom" (Davis, 2003) pokušao pokazati da je cjelokupnu matematiku moguće izvesti iz logike, služeći se upravo logikom. On stvara umjetni simbolički jezik, prvi tip programskog jezika koji je gotovo stoljeće kasnije doveo Turinga do njegove ideje.

Prema Martinu Davisu (2003), od Aristotela se kroz srednjovjekovnu filozofiju provlačila misao kako je stvarna ili dovršena beskonačnost problem koji mora ostati neuhvatljiv za ljudsku spoznaju uslijed ograničenosti našega uma. Georg Cantor se uhvatio u koštac s tim izazovom stvaranja koherentne matematičke teorije stvarne beskonačnosti i razvija teoriju skupova nakon što je, proučavajući trigonometrijske nizove, uvidio da ih se mora tretirati kao zasebne zaokružene cjeline. Još je Leibniz postavio tezu da se dva skupa mogu istraživati tako da se elementi ta dva skupa pridruže bijekcijski, npr. skup prirodnih i skup parnih brojeva. Međutim, to bi značilo da su ta dva skupa jednaka po broju elemenata, a to je nemoguće budući da skup prirodnih u sebi sadrži sve parne, ali i neparne brojeve. Cantor se stoga okreće skupovima većim od skupa prirodnih brojeva (racionalne i algebarske brojeve). Pri tom, on dolazi do otkrića da se realni brojevi ne mogu jedan na jedan bijekcijski pridružiti elementima skupa prirodnih brojeva, pa zaključuje da je skup realnih brojeva različit od skupa algebarskih. On iz toga zaključuje da svaki skup mora sadržavati jedinstven kardinalni broj beskonačnog skupa, $\aleph$, koji bi izvođenjem pridruživanja jedan na jedan bio isti za dana dva skupa. Iz tih istraživanja nastala je tzv. Cantorova hipoteza o kontinuumu koja tvrdi da je transfinitni broj, kardinalni broj beskonačnih skupova, prvi, iza kojeg slijedi kardinalni broj skupa realnih brojeva C , a između njih nema drugih kardinalnih brojeva. Kasnije, Gödel 1938., i Cohen 1963., dolaze do zaključka da ovu pretpostavku nije moguće dokazati pomoću klasičnih matematičkih metoda. Cantor objavljuje rad koji prikazuje tzv. dijagonalnu metodu – povezivanje iste vrste elemenata iz dva skupa u novi skup. Dijagonalna metoda zapravo je način da se pokaže kako realnih brojeva ima više nego prirodnih. Međutim, on je suočen s problemom: ako postoji skup svih kardinalnih brojeva, koji bi bio njegov kardinalni broj?

U to vrijeme, Bertrand Russell, razmišljajući o Cantorovim idejama, dolazi do svog slavnog paradoksa: podijelimo sve skupove na one koji sadrže sebe kao članove, nazovimo ih neobični i one koje se sadrže, obični. Ako postavimo skup svih skupova koji ne sadrže sebe kao element, je li on tada običan ili neobičan? Ako je običan, tada pripada sam sebi, što znači da je neobičan. Bez obzira na koje rješenje se odlučimo, dolazimo do proturječja. Ovim paradoksom kojeg Russell iznosi u pismu Fregeu 1902., zapravo ruši njegovu teoriju, koja koristi skup svih skupova. Problem beskonačnog ostaje polje "bitke" matematičara i teologa, a "usputni proizvod te bitke koji možda najviše iznenađuje je matematički model svenamjenskog računala Alana Turinga" (Davis, 2003: 101).

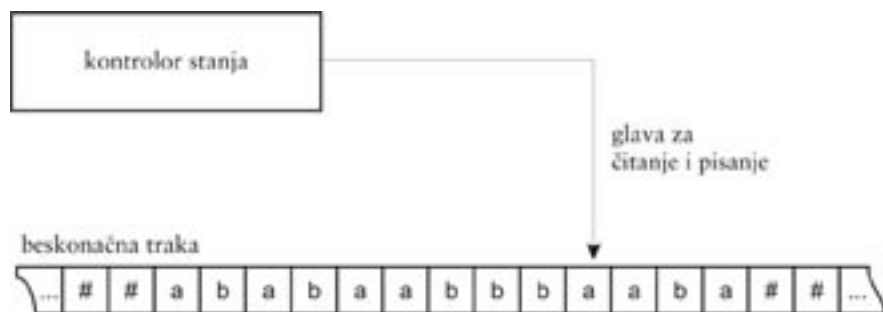
Razdoblje kada u tu priču ulazi Kurt Gödel, bilo je razdoblje između dva svjetska rata, sve veće primjene otkrića iz područja matematike na prirodne znanosti, ali i još uvijek velikih dilema u samim temeljima te znanosti. Iako se Gödel nije slagao s većinom teorija koje su izlazile iz Bečkog kruga, slagao se s temeljnim pravilima logičke dedukcije koja izlaže Frege, a konkretiziraju Russell i Whitehead u *Principia Mathematica*. Potraga za dokazom konzistentnosti aritmetike realnih brojeva koji se u matematici javio još od Cantora, a završavao u "zamci cirkularnosti", gdje se u dokazu koriste iste metode koje tek treba dokazati. Russell i Whitehead pokazali su da je moguće unutar formalnog logičkog sustava razviti matematiku. Izvana, radilo se o nizovima simbola i veza među njima. Gödel tada uviđa važnost korištenja kodova u razvoju metamatematike formalnih sustava logike unutar samih tih sustava. On dolazi do *teorema neodlučivosti* u kojem pokazuje kako postoje iskazi koji se promatrani unutar takvih sustava mogu smatrati istinitima, ali se unutar njih ne mogu dokazati. Dakle, pojam matematičke istine postoji, a njegov opseg nadilazi ono što se može dokazati u bilo kojem formalnom sustavu. Taj je teorem pokazao "da nema nade da će i snažni logički sustavi moći u cijelosti obuhvatiti matematičku istinu" (Davis, 2003: 141). Da bi pojednostavio složene operacije s kodovima nizova simbola, Gödel preoblikuje operacije stvarajući poseban jezik definirajući ih tako da funkcioniraju unutar sustava. Tako je tek Gödel pokazao kako se može uspostaviti veza između matematičkih pojmova i jezika, a koliko je taj znanstvenik daleko gledao govori i činjenica da je postavljanjem pitanja je li ljudski um jednak računalu, nanovo "povezao razmišljanja iz teorijske logike, psihologije čovjeka, krajnjih mogućnosti računala i fundamentalne filozofije" (Davis, 2003: 160).

TURINGOV STROJ

Alan Turing tvorac je termina kompjutacija koji je po prvi puta korišten u njegovom članku iz 1936. *O izračunljivim brojevima*. Njegov rad na području računalne znanosti je zapravo matematička teorija kompjutacije, koja je tada imala izravan utjecaj na kompjutersku teoriju uma. Želeći pokazati što može, a što ne, biti kompjutabilno, pokušavajući mehanizirati ljudsku mogućnost računanja, Turing razvija vrlo apstraktnu teoriju automata, koji je kasnije nazvan Turingovim strojem (slika 3.).

To je automat koji se sastoji od kontrolora stanja, glave za čitanje i pisanje simbola s trake koja je beskonačna i podijeljena na odsječke kao što je prikazano na slici 2.

Na početku je traka prazna i sadrži samo ulazni simbol kojeg glava stroja čita, a zatim mijenja ili ne mijenja stanje. Ona može izbrisati simbol, upisati neki drugi, ili ostaviti početni simbol, a zatim se pomaknuti lijevo ili desno te nastaviti postupak. Kompjutacija

Slika 2. Shematski prikaz Turingovog stroja. (priređeno prema Valerjev, 1999: 134).

se završava u dva slučaja: kada se stroj nađe u završnom stanju u kojem prihvaća ulazni simbol, ili u stanju kada ga odbacuje.

Kao što vidimo, ovaj stroj predstavlja vrlo jednostavan proces kompjacije. Taj proces se temelji na tranzicijama simbola koje čine cjelokupan programski kod stroja. Zanimljivo je da je Turing do svoje ideje došao jednostavnom analogijom čovjeka koji računa i računalnog mehanizma, stroja.

Zamislamo bilo koju osobu koja nešto računa na traci papira podijeljenog na odlomke. Osoba izvodi računske operacije usmjerujući svoju pažnju na one znamenke koje su joj potrebne. Dakle, u svakoj fazi računanja, fokusirana je samo na manji dio znamenki, a tip radnji ovisi o tome na što je njena pažnja usmjerena. Zaključak jedne takve analogije je (prema Davis, 2003: 175):

- Računanje znači izvođenje pisanja simbola u kvadratu na označenoj traci;
- Osoba koja računa svoju pažnju usmjerava na simbol zapisan u jednom odsječku;
- Svaki slijedeći postupak ovisi o njenom stanju uma prema tom simbolu;
- Iduća faza je ispisivanje simbola na kvadrat na koji je obraćala pažnju, koju zatim obraća na slijedeći kvadrat s lijeva ili s desna.

Ovim je Turing pokazao da nijedan zadatak koji se ne može izvesti na ovakvom stroju, ne može obaviti ni jedan algoritamski postupak, odnosno da su neizračunljivi brojevi oni za koje ne postoji algoritam.

Ova otkrića na poljima matematike i logike, dovela su do ideje da bi se cjelokupno mišljenje moglo tumačiti u terminima kompjacije, tim više što je problem um-tijelo još uvijek čekao na zadovoljavajuće rješenje.

FUNKCIONALIZAM

Funkcionalizam tvrdi da "ono što čini mentalno stanje tipom stanja kakvo jest, njegov je poseban skup funkcionalnih povezanosti, njegova uloga u subjektovoj bihevioralnoj ekonomiji" (Lycan, 2003: 53). Dok se teorija identiteta zasniva na postojanju određenih fizičkih svojstava za postojanje mentalnih, npr. ispaljivanje c-vlakana za postojanje bola, pa time ograničava psihologiju na ljudsku, funkcionalizam smatra da psihologija organizma

ili sustava ne ovisi o stvari od koje je napravljena, nego o tome kako je organizam, odnosno sustav organiziran. Na taj način, ovaj pristup ostavlja mjesta pretpostavci da i strojevi i bestjelesni sustavi mogu imati mentalna svojstva.

Tzv. *strojni funkcionalizam* Hilaryja Putnama uspoređuje mentalna stanja s funkcionalnim stanjima računala, odnosno razlici između sustavnog hardvera i softvera te tvrdi kako su mentalna stanja uzajamno definirana. Funkcionalizam uključuje tri razine opisa koje primjenjuje na istu fundamentalnu stvarnost: fizičko stanje, funkcionalni opis i mentalni opis. Na primjeru stanja bola to uključuje: fizičko stanje bola, zatim funkcionalne odnose tog posebnog stanja s cjelokupnim organizmom te cjelinu ponašanja organizma. Dakle, bol ne znači samo određenu promjenu stanja neurona.

Homunkularni funkcionalizam kreće od kritike strojnog funkcionalizma na tri osnove. Prvo, strojni funkcionalizam psihološka objašnjenja utemeljuje na obuhvaćanju podataka u široke univerzalne zakone, još uvijek u terminima logičkog pozitivizma. Za razliku od toga Fodor, Dennett i Cummins gledaju na ponašajne podatke kao na izraz psiholoških kapaciteta subjekta. Subjekti su sustavi međusobno povezanih komponenata – homunkulusa - koji su određeni svojom funkcijom koju obavljaju za cijeli sustav. Drugo, strojnom funkcionalizmu se prigovara da funkcionalne odnose shvaća u korespondenciji jedan-na-jedan, pa je tako funkcija shvaćena previše matematički, bez teleološke dimenzije. Kritičari zato smatraju da "funkciju treba vratiti k funkcionalizmu" (Lycan, 2003: 53). Konačno, Fodor, Dretske i drugi tvrde kako "teleologija mora ući u adekvatnu analizu intencionalnosti (*aboutness*) ili referencijalnog karaktera mentalnih stanja, kao što su vjerovanja ili želje, referirajući na psihobiološku funkciju stanja" (Lycan, 2003: 54).

No, osigurava li zaista funkcionalni pogled na stvari "razuman skup kriterija za ocjenu prisustva mentalnih vrijednosti u nekom objektu?" (Penrose, 2004: 31). Ni ovaj pristup nije uspio zadovoljavajuće riješiti nasljeđa bihevizma i teorije identiteta u problemu um-tijelo.

Funkcionalizam je napadan s nekoliko strana. Prvenstveno, funkcionalizmu se prigovara da nije u stanju dokazati mogućnost svođenja mentalnih koncepata na funkcionalne. Prema Williamu Lycanu (1995) problemi funkcionalizma i ostalih teorija uma, mogu se podijeliti u dvije kategorije: problem intencionalnosti i problem qualia.

Problem intencionalnosti mentalnog sadržan je u tvrdnji kako su želje i vjerovanja (propozicijski stavovi) upravljani stanjima odnosa koji ne moraju biti o nečemu što postoji, niti moraju biti ostvareni. Franz Brentano se tako pita kako čisto fizički entitet ili stanje može biti upravljan od nečega? Odgovor funkcionalista jest da unutarnja fizička stanja i događaji koji ih realiziraju, *reprezentiraju* stvarna ili moguća stanja odnosa. Stoga vjerovanja i želje posjeduju svojstvo "upravljanosti od", a sadržaj mentalnog određen je funkcionalnom ulogom. Međutim, javljaju se dvije poteškoće: (1) na koji je način reprezentacijski sadržaj fizičke stvari određen; i (2) sadržaji propozicijskog stava nisu potpuno određeni subjektivim živčanim sustavom, već cjelokupnim stanjem subjekta. Prvu poteškoću funkcionalisti pokušavaju riješiti pomoću onoga što Fodor naziva "psihosemantikom", a za drugu, Putnam³ daje tzv. primjer 'Blizanačke Zemlje' (*Twin Earth*). Zamislimo da postoji Blizanačka Zemlja, koja je u svemu ista kao i Zemlja. Međutim, na njoj se za pojam voda misli na XYZ, a na Zemlji H₂O. Iako se na te dvije planete koriste različiti

³ U članku iz 1975., *Značenje značenja* (prema Rey, 1998)

pojmovi za istu stvarnost, Putnam tvrdi da istinosna stanja vode nisu ista na Zemlji i na Blizanačkoj Zemlji, odnosno da mi i tamošnja bića pod riječi voda nećemo misliti na isto, bez obzira što je unutarnja struktura identična. Radi se o tome da osobe sa Zemlje i njenog dvojnika koriste riječ 'voda' da bi izrazili različite koncepte. Osoba koja koristi pojam XYZ, ne koristi ga u smislu pojma 'voda' jer ne poznaje koncept 'vode'. Time Putnam tvrdi da "značenja, barem dijelom ovise o vezama između unutarnjih stanja i vanjskih fenomena" (Rey, 1998). Preneseno u problem intencionalnosti: dva ljudska bića mogu biti do u molekulu identični, a opet će se njihove želje i vjerovanja razlikovati. To ovisi o različitim okolinskim faktorima. Možemo tako razlikovati 'sužena' svojstva (*narrow properties*) i 'široka' svojstva (*wide properties*). Sužena svojstva su ona koja su određena subjektovom fizičkom kompozicijom, a široka ona koja nisu određena. Ako su, dakle, funkcionalne uloge sužene, što jesu, "kako onda propozicijski stavovi mogu biti tipski identificirani s funkcionalnim ulogama?" (Lycan, 1995: 321). Funkcionalisti imaju dva moguća rješenja. Prvo je da se funkcija shvaća kao određujuća funkcionalna uloga koja bi referirala na svojstva stvarne okoline subjekta, a drugo je da se postavi neka alternativna psihosemantika propozicijskih stavova.

Jerry Fodor smatra da je funkcionalizam ipak bolje izašao na kraj s problemom intencionalnog sadržaja mentalnih stanja, nego s problemom kvalitativnog sadržaja za kojeg kaže: "*problem kvalitativnog sadržaja* predstavlja ozbiljno opterećenje tvrdnji da funkcionalizam može pružiti opću teoriju mentalnog" (Fodor, 2001: 80). Lycan iznosi četiri glavne kritike na taj osnovi:

Block u članku iz 1978., *Problemi s funkcionalizmom* iznosi primjer s kineskom populacijom kao primjer sustava koji su funkcionalno identični, ali nemaju mentalnih stanja. Populacija Kineza djeluje prema utvrđenoj listi instrukcija, ali ta grupa individua kao kolektiv ne osjeća ništa. U ovom primjeru, čini se da grupa realizira odgovarajući program, ali nedostaje ključni kvalitativni aspekt mentalnosti. Funkcionalisti tu odgovaraju ili pozivajući se na odsustvo teleologije – grupa zapravo ne realizira ispravan program za djelovanje, ili drže da nema dovoljno dobrog razloga za mišljenje da ta grupa nema relevantna kvalitativna stanja;

Nagel i Jackson smatraju kako činjenično stanje "kako je to biti nešto" nipošto ne može biti objašnjeno isključivo prirodnim znanostima, budući da to može znati samo onaj tko je u takvom stanju. Neki funkcionalisti odgovaraju da je "kako je biti nešto" nije uopće činjenično stanje, već samo mogućnost, dok drugi tvrde da ipak postoji mogućnost da se to obuhvati istraživanjima u prirodnim znanostima;

Kripke uvođenjem modalne razlike između tip i token identiteta pokušava dokazati da osim ako su mentalna svojstva nužno identična s neurofiziološkim, što nisu, ona ne mogu biti identična s njima uopće;

Jackson govori o postojanju paslika, fenomenološkim individualnostima koje nose kvalitativna svojstva (npr. zelena mrlja koju 'vidimo' nakon bljeskanja crvene žarulje). Problem je prvi postavio J. Locke.

Kratko ćemo skicirati nekoliko odgovora funkcionalista⁴:

⁴ Papineau govori o dvije vrste funkcionalista: čiji se odgovori na problem obrnutog spektra tzv. funkcionalisti uloga (*role functionalists*) i razlikuju. realizirajući funkcionalisti (*realizer functionalists*)

- prvi odgovor odbija tvrdnju da osoba R. ima doživljaje svijesti različite od drugih ljudi, iz jednostavnog razloga što se radi o istim funkcionalnim ulogama;
- drugi funkcionalisti priznaju da se njihova teorija ne može nositi s problemom qualia i prihvaćaju da su kvalitativni aspekti vezani uz fizičku realizaciju, a ne funkcionalnu ulogu;
- jedna struja funkcionalista drži da mentalni termini referiraju na fizička stanja u cijelosti, tako da su stanja osobe R i ostalih ljudi za njih različita fiziološka stanja;
- prethodna dva stava tako drže "različita fizika, različita qualia" (Papineau, 1998). To bi se moglo smatrati 'šovinizmom vrste', jer sve što nema fiziološke karakteristike ljudi, ujedno nema ni nikakva iskustva nalik ljudskim. Zato je David Lewis razvio liberalističku verziju funkcionalizma unutar koje tvrdi da se termini mentalnih stanja trebaju shvaćati u smislu njihove primjene na bilo koje biće, referirajući na stanje koje realizira funkcionalnu ulogu kod normalnih članova te vrste;
- ostali funkcionalisti uvode razliku posebnih razina funkcionalne organizacije. Tako bi postojala 'makroskopska' funkcionalna uloga i fizička realizacija. Međutim, tada se qualia može vezati za makroskopsku razinu ili za razinu fizičke realizacije. U prvom slučaju se ne uspijeva objasniti kvalitativnu razliku osobe koja ima obrnuti spektar, a u drugom slučaju opet upadaju u šovinizam. Lewis opet nudi rješenje – 'mikroskopska' svojstva funkcionalne uloge. Stanja osobe obrnutog spektra i drugih ljudi bi se razlikovala na tim razinama, a u isto vrijeme bi se mogla realizirati u sustavima različite fizičke strukture.

John Searle žestoki je protivnik kompjuterske psihologije. On u članku iz 1984., *Umovi, mozgovi i programi* (Searle, 2001.), kritizira ono što on naziva 'jakom UI' – stav prema kojem računalo jest um koji posjeduje sva spoznajna stanja kao i čovjek. Kao reakciju na programe za pričanje priča koji se javljaju od 60-ih godina prošlog stoljeća, on upućuje prigovore na "svaku Turing strojnu simulaciju mentalnih fenomena" (Searle, 2001: 135). Searle iznosi primjer kojim pokušava opovrgnuti tezu da strojevi doslovno razumiju priču. Zamislimo praznu sobu u kojoj se nalazi osoba ispred koje je knjiga s uputama na hrvatskom za manipulaciju kineskim ideogramima. Osoba ne zna kineski. Ukoliko osoba dobije pitanje na kineskom, može prateći upute, manipulirati simbolima i složiti traženi odgovor na kineskom. Pitanje je – razumije li osoba kineski iako je točno odgovorila na pitanje na kineskom?

Prvi odgovor je sustavski: pojedinac u sobi je dio sustava, a sustav razumije priču; razumijevanje se pripisuje čitavom sustavu. Searle odgovara kako, čak i ako bi čovjek zapamtio i pravila i podatke o kineskim simbolima, i bio van sobe, ne bi razumio kineski.

Drugi je robot-odgovor: kada bi postojao robot s ekranom pomoću kojeg vidi, rukama i nogama i mozgom koji bi upravljao njegovim djelovanjem, moglo bi se reći da ima mentalna stanja. Searle odmah primjećuje kako se ovdje "prešutno" uključuju odnosi s vanjskim svijetom. No, kada bi se situacija kineske sobe postavila tako da on od robota prima ulaz i izlaz, svejedno ne bi znao što se događa.

Treći odgovor nazvan je simulator mozga. Program simulira sekvencu neurona ispaljenih u sinapsu mozga Kineza kad razumije i odgovara na kineske priče. Stroj to

prima kao ulaz, simulira formalnu strukturu kineskih mozgova i šalje izlaz. Pitanje je u čemu se tada sastoji razlika između računalnog programa i programa kineskog mozga. Searle se pokušava obraniti od ovog argumenta ističući kako je ideja jake UI ne uključuje nužno poznavanje rada mozga. Unatoč tome, on smatra da simuliranje mozga ne uključuje simuliranje njegovih uzročnih svojstava, stvaranje intencionalnih stanja.

Kombinacijski odgovor objedinjuje prethodna tri: robot s računalom koje je modelirano analogno ljudskom mozgu, ponašanja koje se ne da razlikovati od ljudskoga, a sve to predstavlja jedinstveni sustav. Jaka UI po Searlu, kao dovoljan uvjet intencionalnosti postavlja ispravan formalni program koji se izvodi kompjutom. On smatra da bez pretpostavke sličnog ponašanja s ljudima, jaka UI ne bi mogla robotu pripisati intencionalnost. Ponašanje koje je posljedica formalnog programa jednostavno po Searlu isključuje pretpostavku o intencionalnosti.

Postoji i odgovor drugih umova – ako se spoznaja pripisuje drugim ljudima, nužno ju je pripisati i računalima, budući da se kod drugih ljudi samo preko ponašanja može dokazati prisutnost intencionalnosti ili mentalnog. Searle ovom prigovorom ne pridaje važnost iz razloga što smatra da se "u 'spoznatim znanostima' pretpostavlja realnost i spoznatljivost mentalnog na isti način kao što u prirodnim znanostima moramo pretpostaviti stvarnost i spoznatljivost fizičkih predmeta" (Searle, 2001: 147).

Konačno, postoji i odgovor mnogih tvoraca koji tvrdi da će budućnost donijeti mogućnost stvaranja strojeva s uzročnim procesima koji će biti umjetna inteligencija. Searle i dalje tvrdi kako se u ljudskom kognitivnom aparatu radi o stvarnim svojstvima, a ne tek o formalnoj sjeni koja nije nipošto ista stvar. On tvrdi da "simulacija nije duplikacija" (Searle, 2001: 149).

Moglo bi se reći kako se Penrose nastavlja na Searlovu kritiku jake UI. Searleov argument "ima veliku snagu, iako nije u potpunosti obrazložen" (Penrose, 2004: 42). Međutim, Penrose kao matematički fizičar ide dalje od toga, tim više što se do sada nismo susretali s uključivanjem fizike u probleme UI. Ukratko, on kroz niz primjera s područja matematike i fizike pokušava dokazati kako je ljudska spoznaja daleko više od logičke strukture algoritma.

Gödelov teorem primjenjen na matematičku indukciju je primjer transfnitne indukcije. Penrose smatra da u tom kontekstu o spoznaji možemo govoriti kao o nečemu do čega se dolazi neposrednim zbližavanjem s razlogom zbog čega je teorem istinit. To opet ukazuje na dvije stvari: ili su procesi svijesti nekompjuterski procesi ili je kompjuterska toliko složena da nije spoznatljiva. Iz proučavanja teorema kao što je Gödelov, on zaključuje da konstrukcija takvih teorema i njihovih dokaza ne može biti temeljena na formalnom sustavu i tvrdi slijedeće: "pojam matematičke istine samo je djelomično dostupan metodama formalnog prosuđivanja" (Penrose, 2001: 146). Konstruiranjem Gödelove rečenice mogla bi se dokazati istinitost nekog suda čak i prije izvođenja samog suda.

RAČUNALNA METAFORA UMA

Gledano kroz povijest filozofije, ali i psihologije, paralelno s razvojem tehnike javljale su se promjene u pozivanju na omiljeni model objašnjenja uma. Descartes se nadahnio mehanizmima koje je mogao vidjeti u francuskim vrtovima XVII. st., Leibniz je zamišljao

um kao mlin. Za Wilhelma Wundta i Edwarda Titchenera Netonova fizika je predstavljala uzor psihologije kao znanosti. Početkom XX. st. bihevioristi i neobihevioristi uzeli su za model uma razvodnu ploču, dok danas prevladavaju računalna metafora i neuralne mreže (prema Hothersall, 2002: 16).

Temeljno polazište kompjuterskih teorija uma jest da je um računalno, odnosno softver mozga. Od kada se pojavila kao teorija, 70-ih godina XX. stoljeća, kao najutjecajnija paradigma funkcionalizma, izazvala je istodobno velike nade u konačno rješenje problema um-tijelo, ali i snažne kritike, budući da poistovjećuje um i računalno. Posebnost uma, po kompjuterskim pristupima nije fizička tvar od koje je načinjen, niti bihevioralne dispozicije koje određuju njegovo djelovanje, već način na koji je um *organiziran*.

I klasični (simbolički) i konekcionistički (neuralne mreže) pristup kreću od dvije pretpostavke:

"Prva je mogućnost opisivanja inteligentnih procesa kao algoritama (ponekad nazvanima i 'učinkovitim procedurama'), koji su pravila u kojima je svaki pojedini korak tako jasan i jednostavan da može biti izveden automatski, bez prisutnosti inteligencije. Druga je mogućnost implementacije svih algoritama u neko računalno opće namjene" (Block i Rey, 1998).

Dok je prva teza među kritičarima kompjuterske problematična, s drugom se gotovo svi slažu, a ona se temelji na Church-Turingovoj tezi koja tvrdi da računalno opće namjene može izračunati svaku algoritmički izračunljivu funkciju.

Jack Copeland (Copeland, 1995: 123) također govori o dvije glavne hipoteze od kojih polaze istraživanja UI.

Hipoteza sustava simbola je povezana s klasičnim pristupom UI. Ta hipoteza sadržana je u tvrdnji da je računalno stroj koji procesira informacije koje se pojavljuju u obliku simbola (čije je kodiranje najčešće binarne prirode), a računalni programi su liste simbolički kodiranih uputa. Vidjet ćemo u idućem poglavlju koji recept predlažu klasični UI istraživači kako bi stvorili stroj inteligentan poput ljudi.

Pretpostavka algoritmiteta zajednička je i klasičnom UI pristupu i konekcionizmu, a tvrdi da umjetno stvoren stroj može biti u stanju pokazivati opće inteligentno djelovanje ako se temelji na algoritamski izračunljivom sustavu.

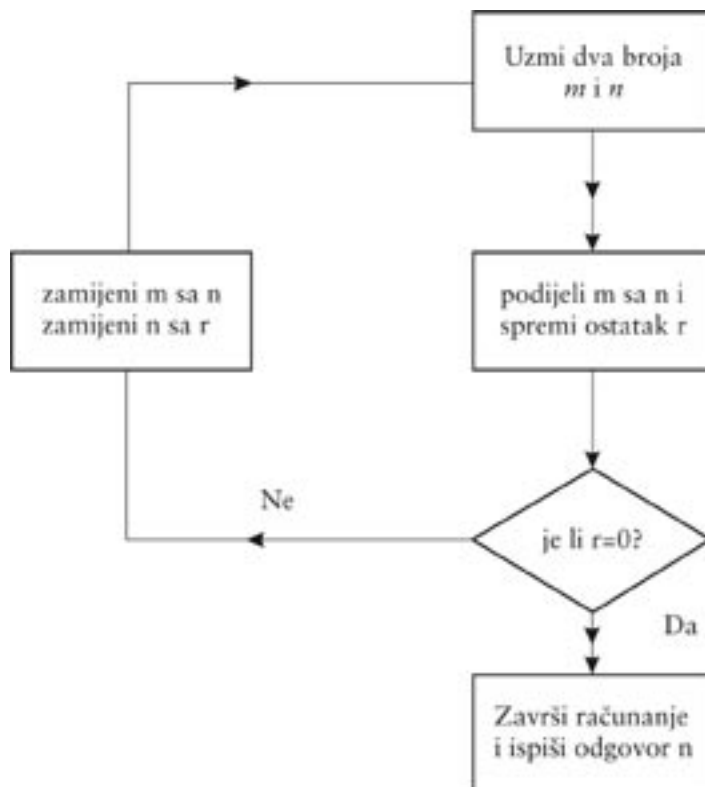
Kao što vidimo, kompjuterske teorije uma dijele nekoliko važnih ideja (Block i Rey, 1998):

1. Kompjuterske mogu biti definirane preko **sintaktički** odredljivih simbola (tj. simbola određenih pravilima koja upravljaju njihovom kombinacijom) koji posjeduju **semantička** svojstva (ili 'značenje');
2. Kompjuterske mogu biti analizirane kroz **algoritme**, ili jednostavne korak-po-korak procedure, a svaka od njih može biti izvedena na računalu;
3. Kompjuterska može biti generalizirana na način da se ne odnosi samo aritmetiku već i deduktivnu logiku i **ostale vrste zaključivanja**, uključujući indukciju, abdukciju i donošenje odluka;
4. Kompjuterske obuhvaćaju relativno autonomne razine **uobičajenog psihološkog objašnjenja** različitog od neuropsihologije i opisivanja ponašanja.

Kratko ćemo se osvrnuti na značenje pojma algoritma i njegovu ulogu u kompjuterskim teorijama uma. Algoritam⁵ je konačni skup ili precizna lista nedvosmislenih i jednostavnih pravila koja se sustavno primjenjuju na skup simbola, znakova ili objekata. Kao što je poznato, primjeri algoritama datiraju u starogrčko vrijeme, a najpoznatiji je *Euklidov algoritam* (oko 300 pr. Kr.). Euklidov algoritam je sustavni postupak pomoću kojega se može u nekoliko koraka naći najveći zajednički djelitelj dvaju brojeva. Prvi korak je određivanje ulaza (inputa): dva broja m i n , od kojih je m veći a n manji. Drugi korak je dijeljenje m s n , a ostatak je r . Ako je u trećem koraku $r=0$, algoritam je u završnom stanju, a ako nije, postupak se nastavlja do $r=0$, kada je n najveći zajednički djelitelj.

Pomoću dijagrama toka (slika 3.), jednostavno se može ilustrirati logička struktura Euklidovog algoritma:

Druga teza ključna unutar kompjuterskih pristupa odnosi se na sintaksu i semantiku. Način na koji se simboli kombiniraju predstavlja sintaksu određenog sustava, a ono što simboli znače ili imenuju predstavlja njegovu semantiku. S tim u vezi Andy Clark piše: "radi se o organizaciji i orkestraciji nekog skupa ne-semantički odredivih svojstava ili dijelova tako da izrađen uređaj, u odgovarajućoj okolini, na kraju prikazuje 'semantički dobro ponašanje'" (Clark, 2003: 309).

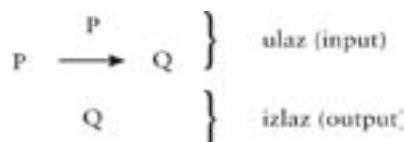
Slika 3. Dijagram toka Euklidovog algoritma. Priređeno prema (Penrose, 2004: 55)

⁵ Riječ 'algoritam' najvjerojatnije potječe od imena perzijskog matematičara iz IX. Stoljeća, Abu Ćafera

Muhameda ibn Muse *al-Hvarizmija*, autora važnog matematičkog udžbenika iz 825. godine.

Kao što smo prikazali, Frege i Russell pokazuju kako "deduktivna logika može biti formalizirana, tj. karakterizirana u terminima sintakse, a sintaksa može biti karakterizirana u terminima fizičke *forme* rečenica koje primaju sustavnu semantičku interpretaciju" (Block i Rey, 1998).

Pravila poput *modus ponens* su eksplicitna pravila koja su definirana svojom sintaktičkom formom. Kompjutacija se u tom slučaju izvodi na sljedeći način:

Međutim, iako se kompjutacija odnosi na operacije definirane sintaktičkim strukturama, to ne znači da su simboli ili jedinice bez značenja. Ono što čini sadržaj određenog mentalnog stanja je uloga koju ima u interakciji s drugim mentalnim stanjima u psihologiji danog sustava.

Dok klasični pristup kao temelj postavlja kodiranje i manipulaciju simbolima, odnosno specifični tip simboličkih arhitektura, konekcionizam se temelji na apstraktnim neuralnim arhitekturama. Sintaksa se u klasičnom pristupu temelji na "unutarnjim simboličkim odjecima misli" (Clark, 2003: 311), da bi zatim takvi procesi strukturiranja misli regulirali procese zaključivanja na načine koji poštuju semantičke veze između misli (misao-misao tranzicije). Klasični pristup za cilj uzima "racionalno zaključivanje koje može biti prikazano i modelirano u "sentencijalnom prostoru", apstraktnom prostoru ispunjenom strukturama koje su nositelji značenja (interpretirane sintaktičke stavke)" (Clark, 2003: 311). Nasuprot tome, konekcionistački model isključuje reprezentacije, a koristi umjetne mreže neurona sastavljene od jedinica koje procesuiraju informacije. Čvorovi mreže povezani su dobro definiranim semantičkim svojstvima.

Treba napomenuti da ova dva pristupa u istraživanju UI ne moraju isključivati jedan drugoga. Neki konekcionistački programi koriste se na računalima konstruiranim po principima klasične UI. "Zato se ne može jednostavno reći gledajući fizičku arhitekturu mozga ima li um 'stvarno' klasičnu ili konekcionistačku '*kognitivnu arhitekturu*'" (Jackson i Rey, 1998).

KLASIČNI REPREZENTACIONALIZAM

Dva glavna pristupa UI koja ovdje razmatramo – klasični reprezentacionalizam i neuralne mreže, uz matematički vid teorije, kojem smo posvetili izvjesnu pozornost, sadrže duboke filozofske probleme vezane uz pitanje kognicije poput utemeljenosti znanja (percepcija i apercepcija), jezika (urođene sintakse, lokusa značenja), zaključivanja (logička pravila nasuprot empirijskih nalaza u zaključivanju), ontologije (modularnost uma, problem um-tijelo, kvalije...), etike, teorije akcije, kauzalnost mentalnog... da nabrojimo samo najistaknutije.

Klasična kompjutacijska teorija, u objašnjenju intencionalnog sadržaja kao komponente mentalnog, kreće od pretpostavke o postojanju unutarnjih mentalnih reprezentacija. Općenito govoreći, unutarnje mentalne reprezentacije su "bilo koji entitet koji nosi sadržaj unutar sustava" (Stufflebeam, 1999: 636). Po klasičnim kompjucionalistima, nije moguće

objasniti intencionalnu kauzalnost mentalnog bez koncepta unutarnjih reprezentacija; one su medij kompjutacije. Zapravo, kompjuterske reprezentacije su unutarnji sustavi informacija koji se koriste u računalnim sustavima, isto kao što se mentalne reprezentacije koriste u kognitivnim znanostima za objašnjenje percepcije, jezika, zaključivanja, rješavanja problema i ostalih kognitivnih aktivnosti.

Intencionalni sadržaj mentalnog znači ujedno i postojanje semantičkog sadržaja. Jerry Fodor u članku *Problem duha i tijela* iz 1981., piše:

"Pretpostavimo da postoje takve stvari kao što su mentalni simboli (mentalne reprezentacije) i da mentalni simboli imaju semantička svojstva. Prema ovom shvaćanju posjedovanje vjerovanja uključuje stanje relacije prema mentalnom simbolu, a vjerovanja nasljeđuju svoja semantička svojstva od mentalnih simbola ... Mentalni procesi sadrže kauzalne interakcije između relacionih stanja, kakvo je posjedovanje vjerovanja. Semantička svojstva riječi i rečenica naslijeđena su od semantičkih svojstava mentalnih stanja koja jezik izražava" (Fodor, 2001: 81).

Nenad Mišćević primjećuje:

"Takve eksplicitne reprezentacije, koje još imaju rečenični oblik, prilično podsjećaju na tradicionalno učenje o "idejama". Nekad se držalo da "unutrašnje oko" našeg duha pregledava ideje, a kompjutacionalist na sličan način pretpostavlja da naša "centralna jedinica" čita rečenice iz programa" (Mišćević, 2001: 15).

Međutim, po Fodoru, teorija kompjutacije pruža mnogo bolje objašnjenje mentalnog osim pukog pridruživanja ideja. Glavna teza kompjutacije jest isticanje funkcionalnih uloga semantičkih svojstava mentalnih reprezentacija. On također govori o tri tipa uzročnih odnosa psiholoških stanja mentalnih reprezentacija: uzročni odnosi između mentalnih stanja i podražaja, uzročni odnosi mentalnih stanja i reprezentacija, i konačno, odnosi između različitih mentalnih stanja. Reprezentacije su propozicionalni stavovi, a oni su uvijek usmjereni prema nečemu. Kompjutacija se izvodi različitim povezivanjem reprezentacija, a time i sadržaja za koje one stoje, te taj niz tvori jedan kauzalni lanac. Semantički odnosi među propozicijama su oponašani sintaktičkim odnosima simbola koji konstituiraju te propozicije.

Za konstruiranje stroja inteligentnog kao ljudi "tradicionalisti predlažu slijedeći recept" (Copeland, 1995: 123): koristi *simbolički kod* nalik jeziku za reprezentaciju objekata, događaja, djelovanja, odnosa, itd. stvarnog svijeta;

- konstruiraj prikladnu reprezentaciju svijeta i njegovih djela unutar računala. Ta '*baza znanja*' sastojat će se od međupovezanih struktura simbola. Mora sadržavati i reprezentaciju samog stroja, njegovih svrha i potreba. Bez obzira hoće li ga u tome odrediti programer ili će stroj biti programiran da uči sam;
- koristi prikladne *ulazne uređaje* za formiranje simboličkih reprezentacija stalnih promjena okolišnog stimulansa koji utječe na stroj;
- uredi da se kompleksne *sekvence operacija* procesuiranja simbola primjene na strukture simbola proizvedene od ulaznih uređaja i na strukture simbola pohranjene u bazu znanja. Neki od idućih simbola su izlaz;
- ovaj *izlaz* je simbolička reprezentacija prikladnih bihevioralnih odgovora (uključujući i verbalne) na input. Prikladno tijelo robota može biti upotrijebljeno da 'prevede' te simbole u stvarno ponašanje.

Dakle, klasična UI koristi sekvencijalno serijsko programiranje pomoću reprezentacijskih struktura koje je moguće interpretirati kao simboličke reprezentacije propozicija i koncepata.

Ranije spomenuti Jerry Fodor govori o hipotetičkom konstrukt koji naziva jezik misli ('*language of thought*' ili LOTH hipoteza) te ga postulira kao pokretača misli izvjesnog inteligentnog stroja. Ova hipoteza je zapravo dio šire funkcionalističke teorije i odgovor te pozicije na problem um-tijelo, međutim, uklopila se u tradicionalnu struju istraživanja UI. Radi se o sljedećem:

"...mišljenje strogo zahtjeva vrstu reprezentacija koje su standardno korištene za *identifikaciju* misli, imenom *rečenica*: reprezentacije s logičko-sintaktičkom strukturom, vrste definirane rekurzivno u logičkom tekstu u terminima imena, predikata ('je celav'), varijabli ('x', 'y'), veznika ('i', 'samo ako'), kvantifikatora ('svi', 'neki') i raličitih operatora ('vjerojatno', 'nužno')" (Rey, 1998).

Jedan od pristaša klasičnog kompjuterskog pristupa koji se time bavio je i Zenon Pylyshyn. U svom članku iz 1980., *Kompjuterska i spoznaja: predmeti rasprave u temeljima kognitivne znanosti* (Pylyshyn, 1993: 137), on Fodorov LOTH naziva "povlaštenim ili navlastitim rječnikom" koji uključuje ispitivanje standardnih deskripcija algoritama i sustava formalnih simbola.

Među prednostima ovakve hipoteze možemo spomenuti produktivnost, i sustavnost stavova, racionalne i iracionalne odnose među stavovima (objašnjavanje grešaka) te višestruke uloge stavova.

Ono što većina autora spominje kao glavne prednosti klasičnog kompjuterskog pristupa je mogućnost prikazivanja hijerarhijske strukture i transparentnosti modela. Neki opći program analizira problem na temelju hijerarhije ciljeva i pod-ciljeva. Nakon toga, program bira djelovanje koje je najprikladnije za smanjivanje razlike između trenutnog stanja traženja rješenja i željenog stanja odgovora, odnosno cilja. Ovakva metoda je najprikladnija za programe dokazivanja teorema, rješavanja problema i planiranja.

Nadalje, definiranje jakih, problemskih ograničenja bez izuzetaka još je jedna od prednosti klasičnog pristupa. Naime, komunikacija unutar sustava zahtjeva poštivanje određenih pravila, čime se sprečava njihovo zamagljivanje s drugima. Slijeđenjem takvih pravila, poštuje se osnovni tijek kompjacije, kojim se omogućava da se djelovanje određenog programa zadrži u okvirima danog cilja.

Ranih 70-ih godina XX. stoljeća, kada je klasična UI bila još uvijek obećavajuće rješenje, javljaju se značajni pomaci u području strojnog učenja (*machine learning*). Program nije bio samo modeliran unutar domene zadatka, nego je imao i vlastite strategije djelovanja koje je zatim imao mogućnosti modificirati. Tako su nastali programski jezici kao što su LISP⁶ i PROLOG⁷.

⁶ '*List-processing language*' nazivaju ga i jezikom računala više razine jer sjedinjuje svojstva strojnih jezika i svojstva viših jezika (jednostavno programiranje). LISP je predstavio John McCarthy 1959. i od tada je jedan od osnovnih alata u istraživanju UI, a naročito u: rješavanju stručnih

problema, učenju, obradu teksta, simboličku matematiku.

⁷ '*Programming in logic*', programski jezik za obradu i manipuliranje simbolima, za obradu prirodnih jezika kojega je razvio Warren 1983. godine.

Stručni sustavi (*expert systems*), koje također unaprjeđuje klasična UI, nastali su na temelju produkcijskih sustava Newella i Simona, programima koji su se temeljili na skupovima ako-onda pravila.

Osim rješavanja vrlo složenih problema koji bi inače zahtijevali čovjeka stručnjaka, neke od karakteristika svih stručnih sustava su i primjena efikasnih pravila za procjenu, upotreba simboličkih opisa i manipulacija njima, restrukturiranje znanja, odbacivanje nevažnih pravila itd. Konkretno, danas postoji nekoliko desetaka stručnih sustava⁸ s različitim područjima djelovanja kao što su liječničko konzultiranje, istraživanje ruda i nafte, vojno ili ekonomsko planiranje, geološki inženjering.

Najčešći prigovor klasičnom kompjuterskom pristupu UI je postojanje tzv. problema okvira (*frame problem*). Osnova klasičnog pristupa je modeliranje svijeta (*world modelling*). Klasični robot posjeduje bazu znanja, sastavljenu od simboličkih struktura koje pružaju sliku svijeta, odnosno okoline tog robota. Iako takvi simbolički kodovi predviđaju promjenu u okolini, tj. stalnu promjenu inputa, što je sa šumovima, neuobičajenostima, dinamikom promjene okoline? Ovaj pristup je ograničen u pogledu mogućnosti učenja i adaptacije, iz razloga što se UI ne može snaći u okolini koja je različita od predviđene. Područje UI bi trebalo uključivati i predviđanje mnogih namjeravanih i nenamjeravanih posljedica djelovanja. Agent djelovanja ili robot, mora dopustiti da se neke od njegovih namjeravanih radnji možda ne dogode, i prilagoditi se potencijalnim nenamjeravanim nusproduktima. Ovaj problem pokušavaju izbjeći noviji pristupi UI, koji inteligenciju analiziraju u terminima ponašanja, uzimajući u obzir realističnije koncepte okoline.

Jedan od problema s kojim se suočava klasični kompjuterski pristup UI je problem zdravorazumskog mišljenja (*common-sense reasoning*), budući da ovaj pristup kreće od pretpostavke da je simbolička logika normativni model i za ljudsko i za strojno zaključivanje. S radom Johna McCartyja prvi put se javlja studija formaliziranja zdravorazumskog znanja s ciljem programiranja računala da djeluje u skladu s takvim znanjem. Za takvu studiju, npr. programiranja s ciljem da računalo poznaje sve stvari potrebne za pripremanje jela, važan je detaljan projekt koji ne bi samo podrazumijevao primijenjenu logiku nego i tzv. ne-monotonu logiku. U takvom sustavu, recimo, ne-P može biti dokazano kao istinito i u slučaju ako je P već ranije dokazano kao istinito. Istraživači UI se uključivanjem nemonotone logike žele što više približiti ljudskom svakodnevnom mišljenju i razbiti strogi sustav baziran na slijeđenju pravila, iako mnogi kritičari⁹ smatraju da to nikada neće biti moguće.

NEURALNE MREŽE

Konekcionizam je alternativa klasičnom kompjuterskom pristupu koja 80-ih godina XX. stoljeća postaje sve zanimljivija unutar UI. Zanimljivo je da je temelje konekcionizmu postavio Marvin Minsky, poznat kao "otac klasične kompjutacije" (Boden, 1998), kada je 1969. izgradio konekcionistički stroj za učenje i tako pobudio zanimanje za tu struju istraživanja. U međuvremenu javljali radovi psihologa, matematičara i računalnih znanstvenika u kojima su se isticale problematične točke dotadašnjih teorija te se kroz sve više eksperimenata dokazivalo kako je ljudski kognitivni sustav u stanju funkcionirati paralelno na nekoliko razina. Međutim, tek 1986. godine James McClelland i David

⁸ AQ11, CASNET, MDX, XCON, DANTES, ⁹ Npr. John McDermott. PROMASS, PROSPSTOR itd.

Rumelhart i njegovi kolege objavljuju *Paralelno distribuirano procesuiranje: Istraživanja u mikrostrukтури kognicije*. U tom je radu predstavljen novi pristup nazvan PDP, neuralne mreže ili konekcionizam.

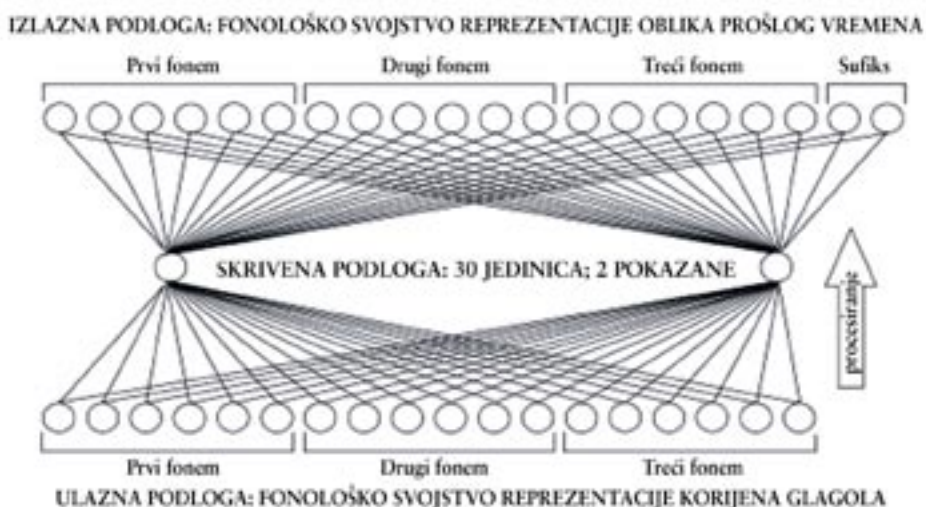
Ovaj kompjuterski pristup temelji se na uporabi konekcionističkih mreža (*connectionist networks*). Mreže su sastavljene od simultnog procesiranja informacija koje izvode jedinice (*units*) ili čvorovi (*nodes*). Ono što je najvažnija pretpostavka konekcionističkog pristupa UI su aspekti mrežnih arhitektura nalik neuronima, pa su "u umjetnoj neuralnoj mreži jedinice nalik neuronima, veze nalik aksonima, a utjecaji veza djeluju na način analogan sinapsama" (McLaughlin, 1998).

Budući neuroni djeluju po zakonu "sve ili ništa", tj. načelu postojanja kritičnog praga električnog impulsa ispod kojeg nema aktivnosti, odnosno identične aktivnosti bez obzira na to koliko je prag prijeđen, neuroni posjeduju kapacitet stvaranja mreža koje mogu imati složena svojstva. Kombinacijom ekscitatornih i inhibitornih neuralnih veza moguće je modelirati ponašanje mreže. Mreža se može matematički modelirati, pa je utoliko svaka neuralna mreža kompjuterska, tj. moguće je izračunati izlaz mreže poznavajući njenu strukturu i ulaz u mrežu. Međutim, za razliku od klasične kompjutacije (koja se rabi za simulaciju neuralne mreže), ovdje ne postoji jedinica značenja. Značenje je sadržano u cjelokupnom stanju aktivacije mreže.

Jedinice neuralne mreže mogu biti:

- ulazne jedinice, koje od izvora van mreže primaju signale direktno;
- izlazne jedinice, koje direktno šalju signale van mreže;
- skrivene jedinice su one koje primaju ili šalju signale od ostalih jedinica mreže i zatim ih šalju van nje.

Iako detalji unutar mreže variraju, većina procesiranja se svodi na dinamiku jedinica koje primaju i šalju ulaz i izlaz, održavajući međusobne povezanosti i odnose s okolinom mreže. Npr. Plunkett i Marchman (1991), izvode simulaciju učenja prošlog vremena glagola engleskog jezika na troslojnoj *feedforward* mreži (slika 4.).

Slika 4. Primjer višeslojne mreže (Bechtel, u Guttenplan, 1994, 1995: 201)

Ulazne jedinice kodiraju tri fonema u formi sadašnjeg vremena glagola, a izlazne ih kodiraju u prošlom vremenu sa sufiksima koji se dodaju pravilnim glagolima. Svaka ulazna jedinica je povezana sa svakom od 30 skrivenih jedinica, koje su opet povezane sa svakom izlaznom jedinicom. "Sposobnost mreže da odredi ispravno prošlo vrijeme je upravljana utjecajem veza. Takvi utjecaji određuju koliko će neka jedinica u jednom sloju izazvati ili spriječiti jedinicu u slijedećem podsloju" (Bechtel, 1995: 202).

Način na koji mreža izvodi kompjaciju objasniti ćemo pomoću procesa uzoraka povezivosti (*patterns of connectivity*). Naime, aktivacijsko stanje ulazne jedinice kauzalno utječe na stupanj aktivacije slijedeće jedinice, na način da joj šalje izlaz. Veza među tim jedinicama postoji ako i samo ako izlaz druge može izvršiti utjecaj na njeno aktivacijsko stanje putem direktne veze s mrežom. Veze unutar mreže su stoga uzročne putanje preko kojih jedinice šalju signale.

"Uzročni utjecaj kojeg jedinica koja šalje vrši na jedinicu koja prima ovisi o dva intrinzična svojstva njihove veze: njenu težinu (ili snagu); i djeluje li ona na način da povećava (potiče) ili smanjuje (potiskuje) razinu aktivacije jedinice koja prima" (McLaughlin, 1998).

Kompjacijom aktivacijskih funkcija i funkcija izlaza, jedinice procesiraju informacije. Međutim, nakon tih lokalnih interakcija među jedinicama, slijede globalne posljedice. Ponašanje mreže kao cjeline je posljedica uzorka povezivosti kojeg izvode njene jedinice u danom vremenu s jedne, i globalnog aktivacijskog stanja mreže u danom stanju s druge strane. "Skup svih mogućih globalnih aktivacijskih stanja mreže je njen aktivacijski prostor, čija je dimenzionalnost istovjetna broju jedinica u mreži" (McLaughlin, 1998).

Prednost konekcionizma je u tome što koristi pravila učenja (*learning rules*) u smislu procedura koje mreža koristi u određivanju prikladnih pondera (*weights*) na različite veze u njoj. Drugim riječima, vježbanjem (*training*) mreže mogu same učiti vrijednosti pondera i na taj se način mogu reprogramirati. Takvom vježbom, promjena utjecaja se očituje u skladu s pravilima učenja. Jedno od najranijih pravila je tzv. Hebbovo pravilo (1949): kada su u isto vrijeme aktivirane dvije jedinice, snaga veze između njih će biti povećana. Korištenjem ovakvih procedura, Plunkett i Harchman su pokušali pokazati određene sličnosti s učenjem pretvaranja glagola kod djece. Postoji različiti dizajn mrežne arhitekture. Npr. dvije jedinice mogu uzajamno utjecati jedna na drugu pa mogu biti istovremeno i ulazne i izlazne, ili mogu postojati tzv. 'auto-asocijativne' mreže i sl. Međutim, najrašireniji je ovaj, *feedforward* tip.

Minsky i Papert (1969), govore o tzv. 'problemima najboljeg slaganja' (*best-match*). U konekcionizmu, neke mreže su u stanju pronaći najbolje moguće rješenje problema, koje uključuje procjenjivanje višestrukog mekog zadovoljenja ograničenja (*multiple soft constraint satisfaction*). Pamćenje koje se temelji na parcijalnoj karakterizaciji se analizira kao zadatak završavanja uzorka koji uključuje višestruko meko zadovoljavanje ograničenja. Ovaj stav je moguće povezati s Wittgensteinovom stavu o konceptima, nazvanom 'obiteljska sličnost' - gdje objekti zadovoljavaju koncept putem mogućnosti dijeljenja bilo koje među raznolikim sličnostima.

U konekcionističkim neuralnim mrežama, zaključivanje se rekonstruira na svim razinama preko jednostavnih procesirajućih jedinica između kojih postoji interakcija. U fazi nastajanja, strukture mreža najčešće nemaju unaprijed određen semantički sadržaj, a interpretacija se temelji na iskustvu. Tako, dok su klasični kompjacijski modeli

čisto deduktivnim zadacima vezani uz programe rješavanja problema i sustava znanja, modeli neuralnih mreža najčešće se koriste u područjima vezanima za okolinu, kao što su percepcija, motorička kontrola i usmjeravanje akcije, ali i obrada jezika.

Zanimljiv je također dizajn i tzv. povratnih mreža (*recurrent networks*) unutar kojih su skrivene jedinice same sebi povratna spreza (*feedback*). To omogućuje mreži da posjeduje vrstu memorije. "Oblik memorije nije nalik magnetofonu, ne snima doslovno ulaz. Umjesto toga, mreža sama mora naučiti kako kodirati ulaz u unutarnje stanje, tako da, kad je stanje u povratnoj sprezi, osigura potrebnu informaciju za iznošenje kojeg god zadatka koji je naučen" (Elman, 1999: 494).

Unutar UI, konekcionističke mreže postižu najviše uspjeha u rješavanju tzv. povezanih problema. Radi se o problemima koje nije moguće podijeliti u neovisno rješive podprobleme. Osim toga, neuralne mreže su uspješne u konstruiranju i rješavanju zadataka prepoznavanja uzoraka (*pattern-recognition*).

Glavni prigovori konekcionizmu upućeni su od strane tradicionalista. Tako Fodor i Pylyshyn ističu kako je klasični pristup u stanju objasniti sustavne povezanosti kapaciteta mentalnog, i 'produktivnost' misli. Hijerarhijske strukture koje uključuje klasična UI, pružaju uvid u veze koje osiguravaju istinu između premisa i zaključka, dok po mišljenju tradicionalista, neuralne mreže to ne mogu, bez implementiranja klasične arhitekture. Unatoč tome, postoje autori¹⁰ koji smatraju da se u kognitivnoj psihologiji događaju "kuhnovske smjene paradigmi" (McLaughlin, 1998) od klasične prema konekcionističkoj. Nova, konekcionistička paradigma stoga nije dužna odgovarati na pitanja koja su smještena u okvire stare.

Međutim, treba napomenuti da, iako konekcionističke mreže nisu neuralno realistične i kao pristup UI dijele mnogo problema sa svojom klasičnom alternativom, kompjuterska struja u neuroznanosti sve više stremlji prema kreiranju realističnih mreža s ciljem da bolje upozna ljudski živčani sustav i na taj način ostvari napredak u modeliranju umjetnih neuralnih mreža. U tom smislu možemo reći da ovaj pristup UI ide "odozdo prema gore", dok klasični ide obrnutim putem.

Penrose (2004) nudi i kritiku pristupa neuralnih mreža. Navodeći primjere mozgovnih procesa, on ističe teškoće simuliranja npr. neurokemijskih procesa i sl. Ipak, on zagovara postojanje jedinstva svijesti te odbija tezu da ljudski mozak funkcionira na principu paralelnog procesiranja. Isticanjem važnosti kvantne teorije u razmatranju mozgovnih procesa, Penrose potiče na istraživanja koja idu u smjeru objašnjavanja svijesti u terminima kvantne fizike.

Penrose stoga smatra da, oslanjajući se na dosadašnja postignuća znanosti, nismo u stanju dokazati postojanje nekompjuterskog djelovanja. Točnije, on misli na nedostatke dosadašnje fizikalne teorije, te predlaže traganje za tim nedostacima. Konkretno, "pukotina leži na spoju 'submikroskopskog' svijeta gdje vlada kvantna fizika, i makrosvijeta naših neposrednih iskustava, gdje klasična fizika gospodari izuzetno dobro" (Penrose, 2001: 20). Penrose tako smatra dosadašnje teorije redukcionističkim jer smatraju da procesi u umu u potpunosti podliježu poznatim zakonima fizike. On zato ističe neke nove spoznaje znanosti, naročito fizike, koje bi dokazale manjkavosti jake UI.

¹⁰ Gelder, T. van tako piše u djelu *Klasična struktura mentalnih reprezentacija* iz 1991., prema pitanja, radikalni odgovori: konekcionizam i McLaughlinu (u REP, v1.0, 1998).

ALTERNATIVNI PRISTUPI UI

Kao reakcija na predstavljene kompjuterske pristupe UI, javlja se i radikalni pristup nazvan situacijska robotika. Prvo od čega se odustaje u ovom pristupu je korištenje unutarnjih reprezentacija kao temeljnih za konstruiranje inteligentnog stroja. Situacijska robotika koristi privremene reprezentacije da bi zahvatila kompleksnost ponašanja. Također, suprotno od klasične kompjuterije, u kontroli djelovanja stroja (kreature) nije angažiran kompleksni program, već kontrola ponašanja proizlazi iz same kreature. Sustav je tako u stanju interakcije s okolinom, čime pristaše ovog pristupa pokušavaju izbjeći problem okvira. Programiranje i planiranje klasičnog robota uključuje popisivanje mogućih okolinskih stanja, i gotovo uvijek ima propuste. Situacijski robot je praktičniji u stvarnom svijetu.

Kao i s ostalima, i s ovim radikalnim pristupom javljaju se poteškoće. Jedna takva poteškoća sastoji se u okrenutosti robota prema sebi, odnosno neobjektivnosti njegovih privremenih reprezentacija koja dovodi do ograničenja robota na "ovo mjesto u ovoj prilici" (Boden, 1998). Međutim, upravo to može predstavljati prednost u odnosu na klasični pristup. Budući da se radi o izbjegavanju modeliranja svijeta i ide prema inženjerstvu za izvjesna okolišna stanja.

Evolucijske UI odnosi se na istraživanja umjetnog života (*artificial life* ili *A-life*) i sustava sposobnih na samoprilagođavanje. Ovaj pristup koristi genetičke algoritme koji funkcioniraju tako da donose nasumične promjene u sustavu i izdvajaju najuspješnije generacije sustava. Ova verzija UI je manje radikalna iz razloga što je primjenjiva na klasične modele u programima rješavanja problema i klasifikacije.

Još jedan kontroverzni pristup je anti-kartezijanski ili neo-heideggerovski izazov (prema Boden, 1998). Filozofi koji kreću od postavki Wittgensteina, Heideggera i fenomenologije, odbacuju kartezijansku razlikovanje uma kao psihološkog subjekta i svijeta kao njegovog objekta. Anti-kartezijanska kritika odbija "razliku subjekt-objekt, teorije koje se osnivaju na unutarnjim reprezentacijama i tvrde da je inteligencija serija uzroka (percepcija, onda misao, onda djelovanje)" (Boden, 1998). Organizmi su, prema ovom pristupu, dinamički sustavi čvrsto *spareni* (*coupled*) s okolinom, te stoga ne mogu ni biti neovisno definirani. Među ovakvim sustavima odvija se kontinuirana interakcija i interpretacija, a sparivanje je pri tom veza uzajamnog uzrokovanja. Uzrokovanje promjena ne odvija se samo na površinskom ponašanju drugog sustava već i u pozadinskim parametrima. Inteligencija je tako: živčani sustav + tijelo + okolina. Kako se ova teorija osniva na fizici, ona ne uključuje algoritme, nego diferencijalne jednačine.

LITERATURA

Bechtel, W. (1995) Connectionism. U S. Guttenplan (ur.), *A Companion to the Philosophy of mind*, Oxford i Malden: Blackwell Publishing, str. 200-210.

Bechtel, W., Abrahamsen, A., Graham, G. (1999) The Life of Cognitive Science. U W. Bechtel i G. Graham (ur.), *A Companion to the Cognitive Science*, Oxford i Malden: Blackwell Publishers, str. 1-105.

- Bechtel, W. i Zawidzki, T. (1999) Selective biographies of major contributors to cognitive science. U W. Bechtel i G. Graham (ur.), *A Companion to the Cognitive Science*, Oxford i Malden: Blackwell Publishers, str. 750-776.
- Block, N. i Rey, G. (1998) Mind, computational theories of. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.
- Boden, M. (1998) Artificial intelligence. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London and New York: Routledge.
- Clark, A. (2003) Artificial Intelligence and the Many Faces of Reason. U S. P. Stich i T. A. Warfield (ur.), *The Blackwell Guide to Philosophy of Mind*, Oxford i Malden: Blackwell Publishing, str. 309-322.
- Copeland, J. (1995) Artificial intelligence. U S. Guttenplan (ur.), *A Companion to the Philosophy of mind*, Oxford i Malden: Blackwell Publishing, str. 122-131.
- Crooks, R. L. i Stein, J. (1991) *Psychology: science, behavior and life*. Fort Worth: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Davis, M. (2003) *Na logički pogon*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Dawson, J. W. (1998) Gödel, Kurt. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.
- Dennett, C. D. (2001) Umjetna inteligencija u filozofiji i psihologiji. U N. Mišćević i N. Smokrović (ur.), *Računala, mozak i ljudski um*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, str. 43-63.
- Detlefsen, M. (1998) Gödel's theorems. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, Oxford i Malden: Routledge.
- Elman, J. L. (1999) Connectionism, artificial life, and dynamical systems. U W. Bechtel i G. Graham (ur.), *A Companion to the Cognitive Science* (str. 488-506), Oxford i Malden: Blackwell Publishers.
- Evans, C. (1983) *Kompjutorski izazov*. Zagreb: Globus.
- Fodor, J. A. (2001) Problem duha i tijela. U N. Mišćević i N. Smokrović (ur.), *Računala, mozak i ljudski um*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, str. 63-85.
- Gulick, R. van. (1998) Chinese room argument. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.
- Horty, J. (1998) Common-sense reasoning, theories of. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.
- Hothersall, D. (2002) *Povijest psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Jackson, F. i Rey, G. (1998) Mind, Philosophy of. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.
- Lycan, W. G. (1995) Funkcionalism (1). U S. Guttenplan (ur.), *A Companion to the Philosophy of Mind*, Oxford i Malden: Blackwell Publishing, str. 317-323.
- Lycan, W. G. (2003) The Mind-Body Problem. U S. P. Stich i T. A. Warfield (ur.), *The Blackwell Guide to Philosophy of Mind*, Oxford i Malden: Blackwell Publishing, str. 47-65.

Ludwig, K. (2003) The Mind-Body Problem: An Overview. U S. P. Stich i T. A. Warfield (ur.), *The Blackwell Guide to Philosophy of Mind*, Oxford i Malden: Blackwell Publishing, str. 1-47.

Maršić, I. i Mišljenčević, D. (1991) *Umjetna inteligencija*. Zagreb: Školska knjiga.

McLaughlin, B. P. (1998) Connectionism. U Craig, E. (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.

Mišić, A. (2000) *Rječnik filozofskih pojmova*. Zagreb: Verbum.

Nagel, T. (1999) Kako je to biti šišmiš. U Vince, R. (ur.) *Treći program Hrvatskog radija*, 55/56, str. 227-283.

Papineau, D. (1998) Functionalism. U Craig, E. (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.

Penrose, R. (2004) *Carev novi um*. Zagreb: Izvori.

Pylyshyn, Z. (1993) Kompjutacija i spoznaja: predmeti rasprave u temeljima kognitivne znanosti. U Mišćević, N. i Prijić, S. (ur.) *Filozofija psihologije*, Rijeka: Hrvatski kulturni dom, str. 137-177.

Rey, G. (1998) Concepts. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.

Rey, G. (1998) Language of thought. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.

Searle, J. R. (2001) Umovi, mozgovi i programi. U N. Mišćević i N. Smokrović (ur.), *Računala, mozak i ljudski um*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, str. 134-154.

Smokrović, N. (2001) Računarska metafora i problem racionalnosti. U N. Mišćević i N. Smokrović (ur.), *Računala, mozak i ljudski um*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, str. 219-233.

Stufflebeam, R. S. (1999) Representation and computation. U W. Bechtel i G. Graham (ur.), *A Companion to the Cognitive Science*, Oxford i Malden: Blackwell Publishers, str. 636-649).

Sun, R. (1999) Artificial intelligence. U W. Bechtel i G. Graham (ur.), *A Companion to the Cognitive Science*, Oxford i Malden: Blackwell Publishers, str. 341-352.

Tamburrini, G. (1998) Turing machines. U E. Craig (ur.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, CD-ROM v1.0, London i New York: Routledge.

Valerjev, P. (1999) Kakvi su ljudi kompjutori: neka otvorena pitanja kompjutacijskog pristupa u suvremenoj kognitivnoj znanosti. *Suvremena psihologija*, 2, 1-2, str. 127-152.

COMPUTATIONAL PARADIGM OF COGNITION –
A VIEW FROM THE PHILOSOPHY OF MIND

SUMMARY

Cognitive science is a cluster of several sciences and in last 50 years is focused intensive on artificial intelligence problem, i.e. replicating human cognitive abilities. Dominant approach is computational paradigm, including two branches: classical or representation and neural networks. Representation approach has longer tradition that can be traced back to Leibniz. Its main advantages are positive transfer from mathematical logic, definition of clear and hierarchical program limitations, and application in forming expert systems. Its downsides includes questionable thesis of analyzing every problem with formal elements, frame problem, inability to adapt, halting problem and troubles with functionalism. Neural networks approach includes description of qualitative and approximate cognition, common-sense reasoning, adaptability, and explanation using analogies, learning and parallel processing. It is plagued with problem like processing hierarchic structures and sequential processing, its units don't posses meaning independent of the context.

In the end, alternative approaches to artificial intelligence problem in the philosophy of mind are scetched.

KEY WORDS: *cognition, artificial intelligence, computation, representation, neural networks, functionalism*

RAZREDNO-NASTAVNO OZRAČJE I ZADOVOLJSTVO UČENIKA NASTAVOM

STJEPAN JAGIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
University of Zadar, Department of pedagogy

MARKO JURČIĆ

Visoka učiteljska škola, Čakovec
High teachers coolege, Čakovec

UDK: 37.062

Izvorni znanstveni članak / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 6. X. 2006.

Predmet rada je analiza percepcije temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva nastavom učenika osnovnih škola. Istraživanje je provedeno 2002. godine u četirima gradskim i četirima prigradskim hrvatskim osnovnim školama na uzorku od 1264 učenika 6. i 8. razreda. U radu su prikazane razlike u doživljaju *straha od neuspjeha, podrške učitelja, kohezije razreda i zadovoljstva nastavom* učenika i veza temeljnih čimbenika i zadovoljstva nastavom.

Rezultati ukazuju da djevojčice pozitivnije procjenjuju koheziju razreda i zadovoljnije su nastavom u odnosu na dječake; da učenici osmih razreda imaju manji strah od neuspjeha, procjenjuju koheziju razreda boljom, učiteljevu podršku višom te su nezadovoljniji nastavom u odnosu na učenike šestih razreda i da učenici gradskih škola doživljavaju koheziju razreda boljom, a učenici prigradskih škola učiteljevu podršku višom.

Utvrđena je povezanost između doživljaja temeljnih čimbenika razredno-nastavnoga ozračja i zadovoljstva učenika nastavom (manji strah od neuspjeha, veća učiteljeva podrška te bolja kohezija razreda - veće učenikovo zadovoljstvo nastavom).

KLJUČNE RIJEČI: *doživljaj, kohezija razreda, razredno-nastavno ozračje, strah od neuspjeha, učiteljeva podrška, zadovoljstvo nastavom.*

I. UVOD

Doprinos razumijevanju učenikova funkcioniranja u školi, kao i unapređivanju učenikova školskoga života i rada, jesu istraživanja razredno-nastavnoga ozračja. Istraživanja razredno-nastavnoga ozračja u svijetu intenzivnije započinju u drugoj polovini XX. stoljeća, a unas krajem XX. stoljeća. Nezaobilazan su doprinos našoj pedagoškoj teoriji i praksi, istraživanja: *Zadovoljstvo učenika nastavom te mišljenje roditelja o zadovoljstvu djece školom* (Jurić, 1992); *Odnos nastavne klime, školske uspješnosti i trajanja školovanja* (Bošnjak, 1997), te *Odnos između školskoga ozračja i učinkovitosti škole* (Domović, 2000).

Poimanje razredno-nastavnoga ozračja, kao unutarnja relativno konstantna kvaliteta skupa obilježja razrednoga odjela kojega učenici mogu doživjeti i koji potencijalno utječu na njihovo zadovoljstvo nastavom, označava: utjecaji i međuutjecaji u organizaciji i realizaciji nastavnoga procesa kao implikacije formalnih organizacija i poželjnih uvjeta rada, ukupno stanje odnosa u razrednoj zajednici u vrijeme nastavnih aktivnosti, emocionalni ton u interpersonalnoj komunikaciji te proces koji se interakcijom uspostavlja između učitelja i učenika (Dreesmann, 1982; Oswald i sur., 1989; Jurić, 1993; Bošnjak, 1997). Dakle, sociološki gledano, razredno-nastavno ozračje možemo razumjeti sagledavajući ostvarenje složene interakcije na razini organizacije i rukovođenja te na razini međudnosa između sudionika odgojno-obrazovnog procesa (učenika i učitelja).

Suvremena pedagoška znanost upozorava na svu važnost orijentacije škole prema razvoju razredno-nastavnoga ozračja opisanoga kao humanoga, stvaralačkoga, socijalnoga... (Previšić, 1996), u kojemu je učenik središte zbivanja. U takvom ozračju učeniku se prilagođavaju sadržaji, sredstva, postupci, metode aktivnoga stjecanja znanja uz uvažavanje individualnoga položaja učenika kao podloge za učiteljevu podršku i pomoć. Pri raščlanjivanju ostvarenja humanoga, stvaralačkoga i socijalnoga razredno-nastavnoga ozračja potrebno je nastavu provoditi u atmosferi oduševljenja i uzbuđenja učenika koja potiče njihovo sudjelovanje u vođenju nastavnih aktivnosti, kreativnost, slobodnu izražavanje te iznošenje ideja (Kropp, 1993).

Učenici trebaju razredno-nastavno ozračje u kojemu prevladava ugodno i otvoreno ozračje ispunjeno sigurnošću i međusobnim razumijevanjem na razini učenik-učitelj i učenik-suučenci te u kojemu nema straha od neuspjeha i negativnog natjecateljskoga duha. Osjećaj sigurnosti veoma je bitan. Učenik se osjeća sigurnim ako učitelj i suučenci cijene njegovu vrijednost (aktivnost, prijateljstvo, suradnja, poslušnost...) i ako se učitelj uživljava u učenikov doživljaj i zadovoljstvo nastavnom integracijom.

2. UZROČNE VEZE IZMEĐU DOGAĐANJA U RAZREDNOJ ZAJEDNICI I UČENIKOVA ZADOVOLJSTVA NASTAVOM

Doživljaj događanja u tijeku nastave, kao najviša razina uzročne veze učenikova zadovoljstva osnovnom školom, označavaju temeljni čimbenici razredno-nastavnog ozračja (učiteljeva potpora i pomoć, razredna kohezija i strah od neuspjeha). Također i učenikovo osobno shvaćanje veze između događanja u razrednoj zajednici na međusobnoj razini (učitelj-učenik i učenik-suučenci) koja proizvodi dojmove, odnosno doživljaje. Drugim riječima, učenikov doživljaj temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja ne samo da je neposredan uzrok njegova zadovoljstva nastavom nego i jedan od najznačajnijih utjecaja na učenikovu podnošljivost nastave. Događaji u tijeku nastave učeniku su jasno uočljivi i objektivno ih može neposredno zapaziti, odnosno omogućuju učeniku "konstrukciju" osobnog doživljaja jer se odnose na međusobno postupanje učitelja i učenika te učenika međusobno čime se oblikuje struktura razredno-nastavnoga ozračja. Razredni događaji percipirani su od strane učenika u skladu s činjenicom da on odabire različita ponašanja na koja obraća pozornost, zbog čega je tumačenje istog ponašanja vrlo različito (Pennington, 2001). Postoje velike individualne razlike među učenicima jedne razredne zajednice u percepciji nastave koje, među inim, određuje i okolina u kojoj je učenik odgojen i u kojoj živi. Zato je razumljivo da se doživljaj razredno-nastavnoga ozračja, komponiran iz mnoštva događaja unutar razreda, prelama kroz individualan "sustav prizmi". Zbog toga

doživljaj (dojam) poprima osobno značenje što znači da može, više ili manje, odstupati od cjelovitosti objektivnoga događanja bez obzira što se izvorno temelji na objekcijama. Učenikov doživljaj razredno-nastavnog ozračja utječe na njegovo zadovoljstvo nastavom, stoga se zadovoljstvo može razumjeti kao emocija promjenjivog intenziteta na kontinuumu zadovoljan - nezadovoljan učenik nastavom. Stupanj učenikova zadovoljstva nastavom bit će viši što je ispunjeno više njegovih očekivanja koja se odnose na učiteljevu podršku, koheziju razreda te na ugodniju ispitnu situaciju.

Poznavanje učenikova doživljaja temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja zadatak i potreba je svakoga učitelja u školi jer krije u sebi ispravno razumijevanje učenikova zadovoljstva nastavom, a time i ispravno stručno-profesionalno djelovanje na razvoj učenikova postignuća i ponašanja tijekom nastave.

3. ČIMBENICI RAZREDNO-NASTAVNOG OZRAČJA

Pitanje percepcije razredno-nastavnoga ozračja iz perspektive učenika prostire se na polje osobnoga razumijevanja (doživljaja) učiteljeve podrške, kohezije razreda te osjećaja straha od školskog neuspjeha.

3. 1. UČITELJEVA PODRŠKA

Razmatrajući *učiteljevu podršku* učenicima u razrednoj zajednici kao jedan od temeljnih čimbenika razredno-nastavnoga ozračja, valja poći od "Učiteljeve prisege" (prvi dio) koja glasi: "Izvršit ću svoju obvezu savjesno i ponosno. Moji učenici bit će ne samo učenici već prije svega djeca i neću nikad zaboraviti da snosim dio odgovornosti za njihovu sudbinu. Sačuvat ću svim mogućim i raspoloživim sredstvima čast nastavničkog poziva" (UNESCO, 1966, prema: Hentig, 1997: 257). Sadržaj iz toga dijela "Učiteljeve prisege" upućuje nas na cjelovito razumijevanje pozicije učitelja i njegove podrške koju učenici očekuju i trebaju. Podržati učenike znači: voditi računa o njihovu tjelesnom i duševnom zdravlju; (to znači prevenirati i zaštititi učenika od korištenja sredstava štetnih za zdravlje, ne preuraniti s učenjem sadržaja, poštovati propise zaštite na radu, učenika optimalno intelektualno opteretiti, primjenjivati optimalni stil rada u nastavi - ležernije ozračje poučavanja, sloboda izražavanja vlastitoga mišljenja, obrazložena kritika, suradnički odnos, kooperativno učenje i slično - te prepoznavanje i uzimanje u obzir mogućnosti učenika); težište svoga rada stavljati na brigu za intelektualni razvoj i za radne vrline svojih učenika (to znači učenicima postavljati intelektualne zahtjeve tako da svaki učenik može postići najbolji mogući uspjeh primjeren svojim mogućnostima) te doprinositi moralnom razvoju svojih učenika (to znači razvijati temeljne moralne norme, kao što su uvažavanje ljudskoga dostojanstva, vladanje sobom, radna volja, urednost, točnost, snošljivost, učtivost, tolerancija, pomoć drugima, demokratsko mišljenje i slično). Drugim riječima, *učiteljeva podrška*, odnosno njezina djelotvornost ogleda se u širokom rasponu stručnih i profesionalnih sposobnosti učitelja te njegovih nastavnih umijeća kao i u ljudskim kvalitetama empatije, strpljivosti i skrušenosti te nadopune autoritetu (Delors, 1998). Dakle, kada naglašavamo *učiteljevu podršku* učenicima poimamo je kao pomoć učenicima u učenju i primjerenom ponašanju, kao poticaj za kognitivno i moralno učenje te kao stvaranje najpovoljnijih uvjeta za učenje na strani učenika. Dodajmo i ovo, učitelj mora raditi dobro i misliti na dobro svakoga učenika i razred u cjelini, biti dobrohotan prema

učenicima, samokritički sagledavati kako učenici doživljavaju njega i njegove stilove rada, jesu li zadovoljni nastavom i međuodnosima (učitelj – učenik) te nastojati steći povjerenje i poštovanje svojih učenika i njihovih roditelja.

U skladu sa svojom temeljnom ulogom *učiteljeva podrška* učenicima, uvijek ostaje vezana, kao značajan čimbenik razredno-nastavnoga ozračja, uz pojmovnu razinu zadovoljstva učenika i usmjerava pozornost na implikacije njegovoga izostanka. Izostane li *učiteljeva podrška*, temelji razvoja učenika bit će nestabilni, a svoje nezadovoljstvo učenici će prenositi u svoju obitelj i svojim osobnim nezadovoljstvo izravno utjecati na nezadovoljstvo roditelja školom.

Ukratko, čimbenik *učiteljeva podrška* učenicima spada u najsloženiju, a u isto vrijeme i najodgovorniju aktivnost učitelja u odgojno-obrazovnom procesu. Temeljni činitelji učiteljeve podrške i pomoći jesu: *prihvatanje individualiteta učenika* (uz shvaćanje kakvo značenje imaju za pravilan rast i razvoj učenika te ih ispravljati i mijenjati ako je potrebno), *pokazivanje smirenosti i strpljenja* (učiteljevu smirenost i strpljenje učenici sasvim spontano preuzimaju i razvijaju emocionalnu inteligenciju), *održavanje umjerene distance prema učenicima* (postavljanje "umjerenost" u kojoj nema prevelike bliskosti niti međusobnoga isključivanja), *optimistična očekivanja* (uz učiteljeve optimistične poruke tipa "vjerujem u tvoju sposobnost, ti to možeš" i slično učenik shvaća da ga učitelj podržava, da očekuje najviše od njega i da mu daje najviše, uz visoka očekivanja učitelj mora učenike shvaćati kao cjelovite osobe, a ne 'kao prazne posude koje valja napuniti' i nastavnim postupcima stavljati ih u situaciju da spoznaju svoje mogućnosti i želju za osobnim razvojem), *poticaj i hrabrenje učenika* (za golemu većinu učenika, poglavito za one koji još nisu svladali umijeća razmišljanja i učenja, učiteljev poticaj i hrabrenje ključ je njihova uspjeha), *iznošenje na vidjelo pozitivnosti i davanje prilika da se učenici 'poprave'* (pružanje prilike da se učenik "popravi", te naglašavanje njegove vidljive pozitivnosti, može znatno pridonijet trajnom poboljšanju učenikova ponašanja (Jurić, 1992; Stoll i Fink, 2000; Louis i sur., 1991, prema: Cindrić, 1995; Delors, 1998).

Navedeni elementi *učiteljeve podrške* odnose se na *odgoj* (vođenje u procesu rasta i razvoja učenika) te na *obrazovanje* učenika (poučavanje kako učiti i stjecati primjenjiva znanja). Na taj se način učitelj ne prilagođava učeniku i njegovim trenutnim razvojnim i afirmativnim potrebama već analizira maksimalno moguće učenikove razvojne i afirmativne potrebe.

3. 2. RAZREDNA KOHEZIJA

Razredna je kohezija osobina razrednoga odjela, izražava se kao privlačnost razrednog odjela za učenike i njihovu međusobnu povezanost te otpornost na razjedinjavanje. Razrednu koheziju karakterizira međusobna odanost učenika razrednom odjelu. Izvori kohezivnosti razreda jesu: motivi i potrebe učenika koji se mogu zadovoljiti u razredu, obilježje razrednoga odjela (ciljevi, načini rada, ugled i slično), očekivanja i procjene dobiti od sudjelovanja, zadovoljstvo i koristi koji se postižu. Motivi kohezivnosti razrednoga odjela jesu: želja da se ostane u razrednom odjelu, poistovjećivanje s razrednim odjelom, zalaganje za ostvarivanje zajedničkoga rada, prihvatanje razrednoga odjela od strane pojedinca te prihvatanje pravila ponašanja (Ajduković, 1997).

3. 3. OSJEĆAJ STRAHA OD NEUSPJEHA

Stvarnost učenikova okruženja u tijeku nastave često je označena tjeskobom i uznemirenošću zbog straha od neuspjeha. Strah od neuspjeha pojavljuje se u školama na svim razinama. Učenikova tjeskoba i uznemirenost izazvana strahom od neuspjeha može se prepoznati po boji lica (najčešće bljedilo), drhtanju tijela i prstiju ruku, zamuckivanju, znojenju i slično (Jurčić, 2006). No, ima i onih učenika koji su zbog prevlasti straha od neuspjeha podložni glavoboljama, bolovima u trbuhu, vrtoglavici, lošoj probavi i slično. Prisutnost jakoga straha od neuspjeha u tijeku ispitivanja i ocjenjivanja izaziva nesigurnost i nespretnost u oblikovanju odgovora, može navoditi učenika na pogrešne odgovore, dekoncentraciju, može otežavati prisjećanje i slično (Grgin, 1999).

Sljedeći zamisli i načina shvaćanja učenikova straha od školskoga neuspjeha ponajprije izlazi iz potrebe shvaćanja nuspojava (napad na pozitivnu sliku o sebi, na potvrđivanje vlastite vrijednosti u očima drugoga, zdravstvene tegobe, bježanje s nastave i slično) izazvane dugotrajnim strahom. Moglo bi se reći da upravo u učiteljevu uočavanju učenikova straha od neuspjeha, u shvaćanju razine straha i u njegovu ispravnom pristupu krije se mogućnost jačanja učenikove otpornosti na ispitnu situaciju. S te točke gledišta, ako promišlja i traga za spoznajama o mogućim oblicima smanjenja učenikova straha od neuspjeha, učitelj stječe prednost u novim modelima praktične primjene inovacija u procesu nastave i u procesu ostvarenja nastavnih aktivnosti.

4. METODOLOGIJA

4. 1. PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Da bismo pridonijeli objašnjenju problematike razredno-nastavnog ozračja kao temeljne sastavnice rada škole, ovim istraživanjem pokušavamo odgovoriti na sljedeće probleme:

1. ustanoviti razinu doživljaja temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja (*učiteljeva podrška, kohezija razreda i strah od školskog neuspjeha*) i zadovoljstva nastavom učenika;
2. postoje li razlike u percepciji temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja (*učiteljeva podrška, kohezija razreda i strah od školskog neuspjeha*) s obzirom na spol i dob učenika te na tip škole;
3. postoje li razlike u *zadovoljstvu nastavom* s obzirom na spol i dob učenika te na tip škole;
4. provjeriti odnos temeljnih čimbenika razrednog ozračja sa zadovoljstvom učenika nastavom.

4. 2. ISPITANICI

Istraživanjem je obuhvaćeno 1264 ispitanika, 665 (52,61%) dječaka i 599 (47,39%) djevojčica. Njih 678 (53,64%) su učenici 6. i 586 (46,36%) učenici 8. razreda iz četiriju gradskih 623 (49,29%) i četiriju prigradskih osnovnih škola 641 (50,71%).

Istraživanje je provedeno tijekom rujna i listopada 2002. godine u Republici Hrvatskoj. Ispitanici su bili iz Gospića, Slavonskog Broda, Velike Gorice, Zagreba i drugih mjesta iz okolice Zagreba.

4. 3. INSTRUMENT

Za ovo istraživanje prilagodili smo Oswaldov (1989) i Jurićev (1989) instrument i na taj način napravili novi instrument za istraživanje višedimenzionalnosti razredno-nastavnog ozračja. Prije provođenja istraživanja određena je aprioristička valjanost 86 tvrdnja za koje se pretpostavljalo da se s njima može ispitati istraživački problem.

Varijable kojima smo mjeriti doživljaj temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstvo nastavom oblikovane su kao tvrdnje na skali od 1 do 5. Ispitanik se s tvrdnjama mogao manje ili više složiti, ili ih je mogao manje ili više otkloniti (skala je išla od 1, što je značilo potpuno slaganje, do 5, što je značilo potpuno neslaganje).

Kako nam je bio cilj da umjesto 86 manifestnih varijabli, koje su rezultat našeg istraživanja, utvrdimo manji broj međusobno nezavisnih latentnih varijabli (faktora) koje mogu objasniti strukturu varijabli, primijenili smo faktorsku analizu.

Faktorska analiza je pokazala da od 86 tvrdnja njih 37 nisu relevantne (valjane) za formiranje faktora. Zato je za konačnu obradu i analizu podataka korišteno 49 tvrdnja koje formiraju četiri faktora, a njih prema svome sadržaju možemo nazvati: *strah od školskog neuspjeha* – 9 tvrdnja; *učiteljeva podrška* – 15 tvrdnja; *kohezija razreda* – 18 tvrdnja i *zadovoljstvo nastavom* – 7 tvrdnja.)

Faktor osjećaj straha od neuspjeha

Tablica 1. Faktorska struktura osjećaja straha od neuspjeha

R. b.	Tvrdnje	Strah od neuspjeha
59.	Prilikom rješavanja testova često radim pogreške jer sam previše uznemiren/uznemirena.	0,65
34.	Prije ispitivanja ili testa često mi je loše.	0,59
70.	Kad sudjelujem u radu, govorim ili odgovaram na pitanja, kod većine učitelja ukoliko me ocjenjuju, govorim s mnogo straha.	0,58
18.	Noću prije testa, u većini slučajeva, ne mogu dobro spavati i ne mogu misliti ni na što drugo osim na test.	0,58
12.	Kad čujem svoje ime (za vrijeme nastave), odmah me obuzme tjeskoban osjećaj.	0,54
8.	Kad za vrijeme testa vidim da je ostalo još malo vremena, lako izgubim živce.	0,53
43.	Ponekad za vrijeme sata ne usudim se nešto reći.	0,46
55.	Kad primijetim da su ostali učenici s testom već gotovi, želim najradije odmah odustati ili predati rad.	0,39
26.	Često nam je teško sve domaće zadaće završiti na vrijeme.	0,34
Karakteristični korijen		5,66
% objašnjene varijance		13,48
Cronbach alpha koeficijent		0,79

Faktor *osjećaj straha od neuspjeha* (tablica 1.) čini 9 varijabli, čije se saturacije kreću od 0,34 do 0,65. Cronbach alpha koeficijent 0,79 znači dobru pouzdanost.

Faktor *učiteljeva podrška*

Tablica 2. Faktorska struktura učiteljeve podrške

R. b.	Tvrdnje	Učiteljeva podrška
66.	Učitelji me hrabre i potiču u radu.	0,68
75.	Većina učitelja mi se čini bliskim i sklonim pomaganju i poticanju.	0,64
28.	Kad nešto ne razumijem, većina naših učitelja se trudi da nam to još jednom objasni.	0,60
37.	Kad neki učenik ima osobni problem, neki učitelji će se za njega zauzeti.	0,57
10.	Većina učitelja prihvaća naša mišljenja ako se i razlikuju od njihovih.	0,56
11.	Ako se većina učenika u razredu s nečim ne slaže, učitelji su spremni razgovarati o tome.	0,56
16.	Kad neki učenik učini nešto loše, učitelji prvo pokušaju s njim razgovarati umjesto da ga odmah kazne.	0,54
6.	Učitelji nas često pitaju za mišljenja kad treba nešto važno odlučiti.	0,53
74.	Većina učitelja nas potiče na slobodno javljanje i razgovor.	0,53
65.	Učitelji su na nastavi uvijek dobre volje.	0,49
1.	Ako imamo dobre prijedloge, možemo utjecati na nastavu i zajednički odlučivati o njenom oblikovanju.	0,42
33.	Naši učitelji se brinu o uspjehu samo malog broja učenika.	0,41
30.	U našoj školi svatko se mora sam "probijati", na podršku učitelja se može vrlo malo računati.	0,40
3.	Većina učitelja pokazuje razumijevanje za to da se u zadnjim školskim satima ne možemo više potpuno usredotočiti na rad.	0,37
39.	Većina učitelja u našoj školi cijeni samo napredne učenike.	0,36
Karakteristični korijen		3,73
% objašnjene varijance		8,88
Cronbach alpha koeficijent		0,85

Faktor *učiteljeva podrška* (tablica 2.) čini 15 varijabla s najvišom saturacijom od 0,36 do 0,68. Cronbach alpha koeficijent iznosi 0,85, što znači da je *izrazito visoka* unutarnja konzistencija faktora.

Faktor *kohezija razreda*

Tablica 3. Faktorska struktura kohezije razreda

R. b.	Tvrdnje	Kohezija razreda
27.	U našem razredu postoje skupine učenika koji se izdvajaju i ne žele ništa imati s drugima.	0,56
51.	U našoj se školi ne brinemo jedni za druge.	0,48

53.	Kad neki učenik dobiva bolje ocjene, svi ostali su mu zavidni.	0,47
15.	Kod nas su neki učenici stalno u svađi.	0,46
58.	Mislim da s nekim prijateljima iz razreda uopće ne bih mogao/mogla zajednički raditi.	0,45
60.	Smatram da neki prijatelji iz razreda nisu osobito za zajedničke aktivnosti na nastavi.	0,44
9.	U našem razredu svatko pokušava biti bolji od drugih.	0,43
13.	U našem razredu ima dosta učenika na koje drugi malo obraćaju pozornost.	0,42
73.	Ako netko od učenika doživi neuspjeh u razredu, onda većina učenika iskazuje razumijevanje i spremnost za pomoć.	0,42
49.	U našem razredu nitko se ne smije isticati, inače će ga svi poprijeko gledati.	0,41
68.	Ako netko doživi priznanje za uspjeh, onda većina učenika dijeli radost uspjeha.	0,40
17.	Kod nas se lako postaje "autsajder" ako se ne postupa onako kako razred misli da je najbolje.	0,36
46.	Kad netko mnogo uči i radi za školu, kod nas je odmah označen kao "štreber".	0,35
25.	U našem razredu teško je "uhvatiti priključak" s ostalim učenicima.	0,34
22.	Kad se radi o ocjenama, u našem razredu svatko nastoji za sebe izvući najviše koristi.	0,33
47.	Kad neki učenik u našem razredu zaboravi napisati domaću zadaću, drugi mu pomažu da ju napravi.	0,32
19.	Kad je potrebno, naš razred je jedinstven.	0,31
32.	Zbog velikog broja učenika u našem razredu, pojedinci se ne primjećuju.	0,31
Karakteristični korijen		1,64
% objašnjene varijance		3,89
Cronbach alpha koeficijent		0,79

Faktor *kohezija razreda* (tablica 3.) čini 18 varijabla koje se odnose na doživljaj međudnosa učenik-učenik, kroz sadržaje tvrdnji s faktorskim opterećenjima od 0,56 do 0,31. Skala *razredna kohezija* postiže dobru pouzdanost jer Cronbachov alpha koeficijent iznosi 0,79.

Faktor *zadovoljstvo nastavom*

Tablica 4. Faktorska struktura zadovoljstva nastavom

R. b.	Tvrdnje	Zadovoljstvo nastavom
81.	Kad bih bio-la u mogućnosti nešto mijenjati u načinu rada u nastavi, onda bih izvršio-la krupne promijene.	0,64
80.	S lakoćom bih prihvatio-la trajno ukidanje nastave.	0,63
83.	Postoje dani kad najradije ne bih išao-la u školu.	0,52
38.	Smatram da je nastava dosadna i neinteresantna.	0,50
82.	Većina učitelja drži da je njihov predmet najvažniji.	0,46

78.	Kad bi postojala mogućnost učiti negdje drugdje (npr. kod kuće), a da me samo ocjenjuju u školi, odmah bih se za to odlučio-la.	0,36
40.	Većina učitelja kod testa ne obraća pozornost na to imamo li još koji test toga dana.	0,32
Karakteristični korijen		3,84
% objašnjene varijance		6,25
Cronbach alpha koeficijent		0,69

Faktor *zadovoljstvo nastavom* (tablica 4.) uključuje 7 tvrdnja (varijabli) čija se faktorska opterećenja kreću od 0,32 do 0,64. Cronbach alpha koeficijent iznosi 0,69, što znači da je pouzdanost zadovoljavajuća.

5. REZULTATI I RASPRAVA

Varijable s kojima smo mjerili doživljaj temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstvo nastavom oblikovane su kao tvrdnje na skali od 1 do 5 (od potpunog slaganja do potpunog neslaganja).

Budući su se tvrdnje vrjednovala u rasponu od 1 do 5 problem istraživanja analizirali smo preko aritmetičkih sredina (M) izdvojenih faktora. Rezultati su analizirani i interpretirani za:

- faktor *osjećaj straha od neuspjeha*: **veća** aritmetička sredina (M) - **manji** strah;
- faktor *učiteljeva podrška*: **manja** aritmetička sredina (M) - **veća** podrška;
- faktor *kohezija razreda*: **veća** aritmetička sredina (M) - **jača** kohezija i
- faktor *zadovoljstvo nastavom*: **veća** aritmetička sredina (M) **veće** zadovoljstvo.

5. 1. RAZINA PROCJENE TEMELJNIH ČIMBENIKA RAZREDNO-NASTAVNOG OZRAČJA I ZADOVOLJSTVA UČENIKA NASTAVOM

Rezultati (tablica 5.) pokazuju da su, u našim školama, sva *četiri* temeljna *čimbenika* razrednog ozračja procijenjena ispod referentne točke 3 koja je razdjelnica između slaganja i neslaganja s postavljenim tvrdnjama, tj. njihove pozitivne i negativne percepcije. Prosjek ni jednog faktora se ne nalazi u dijelu kontinuuma (1-2) slaganja s tvrdnjama, tj. učenici ih nisu visoko vrjednovali.

Tablica 5. Temeljni čimbenici razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstvo učenika nastavom

Faktor	Rang faktora	N	Arit. sred. (M)	Stand. dev. (σ)
Osjećaj straha od neuspjeha	2.	1264	2,88	0,87
Učiteljeva podrška*	3.	1264	3,21 *	0,72
Kohezija razreda	1.	1264	2,99	0,61
Zadovoljstvo nastavom	4.	1264	2,45	0,79

* U radu se rezultat interpretira: **veća** aritmetička sredina (M) - **manja** podrška

Kako su za uspješan (kvalitetan) rad škole najvećim dijelom odgovorni temeljni čimbenici razredno-nastavnog ozračja, tako su za vrjednovanje škole važna i mišljenja učenika o njima.

Višu razinu zauzimaju faktori *kohezija razreda* ($M = 2,99$) i *strah od neuspjeha* ($M = 2,88$). Najniže je procijenjeno *zadovoljstvo nastavom* ($M = 2,45$), a nešto više (bolje) *učiteljeva podrška* ($M = 3,21$).

Rezultati pokazuju da su učenici zadovoljniji s čimbenicima koji više zavise od njih nego od nastavnika.

Kohezija razreda je prosječno najviše vrjednovana. Vjerojatni razlog tome je što ona ponajviše zavisi od osobnog doprinosa samih učenika. Nju stvaraju neposredni odnosi učenik-učenik i učenik-skupina (razred), pa je razumljivo da ju doživljavaju na višoj razini nego ostale čimbenike.

Učiteljevu podršku učenici prosječno niže vrednuju nego koheziju, a vjerojatni razlog tome je što ona ponajprije zavisi od nastavnika a ne njih. Ona se više iskazuje kroz odnos učitelja prema učeniku nego učenika prema učitelju.

Rezultati prosječne razina učeničkog doživljaja nastavnikove podrške ukazuju da učenici očekuju veću potporu svojih učitelja.

Učenici u prosjeku ne iskazuju visoku razinu straha. A zašto bi učenici i imali visoku razinu straha od neuspjeha kad je neosporno da je uspjeh jedan od najjačih motiva čovjeka.

Strah prati svaku aktivnosti koja zahtjeva vrjednovanje, a odgojno-obrazovni proces karakterizira stalno provjeravanje i vrjednovanje tijekom školske godine koje se na kraju iskazuje školskim uspjehom. Budući da je strah od neuspjeha naučeni i najvećim dijelom subjektivan, pojedinac ga može kontrolirati. Također, vjerojatno su relativno dobro usklađene mogućnosti i očekivanja učenika s željenim ciljevima.

Zabrinjavajući je podatak da su učenici relativno nezadovoljni nastavom ($M = 2,45$).

Rezultati ukazuju da temeljni čimbenici razrednog-nastavnog ozračja nisu doživljeni kao izrazito razvijeno obilježje naših škola. Idu u prilog opravdanosti novog projekta ustrojstva osnovne škole (HNOS) i izradi nacionalnog kurikuluma. Potrebite su brojne akcije za afirmaciju škole koju će učenici voljeti i rado ići u nju. Potrebna je škola u kojoj učenici i učitelji rade i kreiraju u ozračju međusobne potpore i uvažavanja, uspjeha i zadovoljstva, tj. humane i poticajne školske klime.

5. 2. DOŽIVLJAJ TEMELJNIH ČIMBENIKA RAZREDNO-NASTAVNOG OZRAČJA I ZADOVOLJSTVO NASTAVOM S OBZIROM NA SPOL

Očekivanja istraživanja bila su postojanje razlike u doživljaju temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva nastavom s obzirom na spol jer je uvriježeno mišljenje da su žene po svojoj naravi tolerantnije, senzibilnije i bojažljivije od muškaraca. Također i da još uvijek postoje neke razlike u odgoju djevojčica i dječaka, te da socijalno sazrijevanje ne teče ujednačeno među spolovima.

Tablica 6. Razlike u doživljaju temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstvo nastavom s obzirom na spol

Faktori	(N 665) dječaci M	(N 599) djevojčice M	^t vrijednost	df	p
Strah od neuspjeha	2,92	2,84	1,57	1262	0,08
Podrška učitelja	3,19	3,23	0,74	1262	0,46
Kohezija razreda	2,96	3,04	2,16	1262	0,03
Zadovoljstvo nastavom	2,40	2,50	2,08	1262	0,04

Rezultati (tablica 6.) upućuju na značajan utjecaj spola u dva faktora: *kohezija razreda* ($t = 2,16$; $p = 0,03$) i *zadovoljstvo nastavom* ($t = 2,08$; $p = 0,04$), pri čemu djevojčice u prosjeku iskazuju značajno višu razinu *kohezivnosti* i *zadovoljstva nastavom*.

Ne postoji značajna razlika u faktorima *strah od neuspjeha* i *podrška nastavnika*, ali rezultati pokazuju tendenciju da dječaci imaju manji strah od djevojčica ($t = 1,57$; $p = 0,08$).

To što djevojčice procjenjuju da je kohezija njihova odjeljenja jača i što su zadovoljnije nastavom od dječaka, vjerojatno je posljedica socijalnog sazrijevanja i tradicionalnijeg odgoja. Skrušenost, poslušnost, suzdržanost, nježnost, osjećajnost, suosjećajnost, tolerantnost i sl. su vrednote za koje se, još uvijek, očekuje da više krase žene nego muškarce. Htjeli mi ili ne, muškarcima je ipak još uvijek "više dopušteno".

Rezultatima je djelomično potvrđena pretpostavka kako je spol značajan za doživljavanje temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstvo nastavom.

5. 3. DOŽIVLJAJ TEMELJNIH ČIMBENIKA RAZREDNO-NASTAVNOG OZRAČJA I ZADOVOLJSTVO NASTAVOM S OBZIROM NA DOB

Ispitanici su (učenici 6. i 8. razreda osnovne škole) različite dobi (12-15 god.) i različitog kognitivnog, afektivnog i psihomotornog razvoja pa se pretpostavilo da to utječe na doživljaj temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstvo nastavom.

Tablica 7. Razlike u doživljaju temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva nastavom s obzirom na učenike šestih i osmih razreda

Faktori	(N 678) šesti razred M	(N 586) osmi razred M	^t vrijednost	df	p
Strah od neuspjeha	2,80	2,97	3,54	1262	0,00
Podrška učitelja	3,41	2,97	11,58	1262	0,00
Kohezija razreda	2,96	3,03	1,97	1262	0,05
Zadovoljstvo nastavom	2,58	2,30	6,39	1262	0,00

Rezultati (tablica 7.) upućuju na statistički značajan utjecaj dobi na doživljaj razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstvo nastavom (*svi faktori*), pri čemu učenici 8. razreda u prosjeku iskazuju značajno manji *strah od neuspjeha*, *koheziju razreda* procjenjuju boljom i *učiteljevu podršku* procjenjuju višom. Dok su učenici 6. razreda u prosjeku značajno *zadovoljniji nastavom*.

Kako su učenici 8. razreda završni razred i pred njima su važne odluke za daljnje školovanje, vjerojatno su i nastavnici nešto više spremni pomagati im. Također, budući da su dvije do tri godine stariji (odrasliji, zreliji) od učenika 6. razreda, vjerojatno stoga i objektivnije prosuđuju odnos nastavnika i učenika.

Kako je većina učenika 8. razreda u dobi puberteta i sklonija kritičkom promišljanju i propitivanju sebe i okoline pa tako i škole, razumljivo je da je njihova prosječna razina zadovoljstva nastavom značajno niža od razine zadovoljstva učenika 6. razreda.

Rezultatima je potvrđena pretpostavka kako je dob statistički značajan čimbenik percepcije svih temeljnih faktora razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva nastavom.

5. 4. DOŽIVLJAJ TEMELJNIH ČIMBENIKA RAZREDNO-NASTAVNOG OZRAČJA I ZADOVOLJSTVA NASTAVOM UČENIKA GRADSKI I PRIGRADSKIH ŠKOLA

Posli smo od pretpostavke da ne bi trebalo biti razlike između učenika gradskih i prigradskih škola u doživljaju temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva nastavom, jer u Republici Hrvatskoj sve osnovne škole rade po jedinstvenom Nastavnom planu i programu, i da nema razlike između populacije gradske i prigradske djece.

Tablica 8. Razlike u doživljaju temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva učenika nastavom s obzirom na gradske i prigradske škole

Faktori	(N 623) Gradske škole M	(N 641) Prigradske škole M	t vrijednost	df	p
Osjećaj straha od neuspjeha	2,89	2,87	0,33	1262	0,73
Učiteljeva podrška	3,28	3,13	3,56	1262	0,00
Kohezija razreda	3,04	2,95	2,60	1262	0,01
Zadovoljstvo nastavom	2,44	2,46	-0,29	1262	0,77

Dobiveni rezultati (tablica 8.) upućuju na statistički značajan utjecaj tipa škole kod dva faktora: *učiteljeva podrška* ($t = 3,56$; $p = 0,00$) i *kohezija razreda* ($t = 2,60$; $p = 0,01$), pri čemu učenici prigradskih škola u prosjeku iskazuju značajno višu razinu zadovoljstva *učiteljevom podrškom* i značajno nižu razinu kohezije razreda.

Učenici gradskih i prigradskih škola statistički se značajno ne razlikuju u faktorima *strah od neuspjeha* i *zadovoljstvo s nastavom*.

Rezultati pokazuju da učenici prigradskih škola značajno više cijene učiteljevu potporu od učenika gradskih škola. Mogući razlog tome je što većina obitelji vjerojatno nije u mogućnosti pružiti adekvatnu pomoć svojoj djeci u svladavanju složenih školskih

zahtjeva. Također, u ruralnom prostoru više se nastoje njegovati tradicionalne vrijednosti (poštivanje i uvažavanje nastavnika i škole, cijeniti nečiju pomoć i dr.).

Zašto je jača kohezivnost učenika gradskih škola od prigradskih škola? Vjerojatno se bolje poznaju jer oni stanuju u neposrednoj blizini (isti kvart), pa se njihov kontakt, komunikacija i druženje često odvija i izvan škole u njihovu životnom okruženju. Dok dosta učenika prigradskih škola živi (stanuje) u različitim mjestima pa su rijetki njihovi susreti izvan škole.

Rezultati pokazuju da tip škole značajno utječe na koheziju razreda i percepciju učiteljeve podrške, a nije značajan za doživljaj straha od neuspjeha i zadovoljstvo nastavom učenika.

5. 5. POVEZANOST TEMELJNIH ČIMBENIKA RAZREDNOG-NASTAVNOG OZRAČJA I ZADOVOLJSTVA UČENIKA NASTAVOM

Očekivanja istraživanja su bila da postoji značajna veza između temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva nastavom.

Tablica 9. Povezanost (r) čimbenika razrednog ozračja i zadovoljstva učenika nastavom

Faktori	Zadovoljstvo nastavom
Osjećaj straha od neuspjeha	0,30
Učiteljeva podrška	0,48
Kohezija razreda	0,27

Rezultati potvrđuju da učenikov doživljaj razredno-nastavnog ozračja utječe na njegovo zadovoljstvo nastavom. Svi koeficijenti korelacije (tablica 9.) su značajni na razini rizika manjeg od 0,01, stoga, podaci upućuju na sljedeće zaključke:

- što je manji osjećaj straha od neuspjeha veće je zadovoljstvo učenika nastavom ($r = 0,30$);
- što su učenikove više procjene učiteljske podrške veće je zadovoljstvo nastavom ($r = 0,48$);
- te što je veća kohezija razreda veće je zadovoljstvo nastavom ($r = 0,27$).

Dakle, razina učenikova zadovoljstva nastavom bit će viša što je ispunjeno više njegovih očekivanja koja se odnose na učiteljevu podršku, koheziju razreda te na ugodniju ispitnu situaciju.

6. ZAKLJUČAK

Svako nastojanje u sagledavanju zadovoljstva učenika nastavom zahtjeva iznijansirano shvaćanje temeljnih čimbenika razredno-nastavnoga ozračja kao značajke koje učenici pripisuju cjelini zbivanja u nastavi, karakterizirana interakcijskim djelovanjem, odnosno "mrežnim" skupom djelovanja na razini organizacije i međudnosa sudionika nastave

(učenika i učitelja). Doživljaj razrednoga ozračja, kao subjektivna stvarnost koju oblikuju utisci i prosudbe, u funkciji su zadovoljstva učenika nastavom kao podloga motivaciji učenika u smjeru privrženosti ostvarenju aktivne uloge u odgojno-obrazovnom procesu, razvoju stvaralaštva, prihvaćanju inovativnosti i sl. Dakako, to nas dovodi do toga da je zadovoljstvo učenika nastavom rezultat najkonkretnijih zbivanja u kojima se prelamaju individualne i zajedničke zakonitosti razredne zajednice.

Dobiveni rezultati potvrđuju opravdanost započetih promjena (HNOS) u našoj osnovnoj školi, jer je vrjednovana razina temeljnih čimbenika razredno-nastavnog ozračja i zadovoljstva nastavom relativno zadovoljavajuća.

U istraživanju nismo kontrolirali utjecaj individualnih razlika između ispitanika, nego je bila pretpostavljena njihova homogenost prema dobi, spolu i tipu škole. U budućim istraživanjima valjalo bi kontrolirati varijable koje se odnose na individualna obilježja ispitanika.

LITERATURA

Ajduković, M. (1997) *Grupni pristup u psihosocijalnom radu*, Zagreb, Društvo za psihološku pomoć.

Bošnjak, B. (1997) *Drugo lice škole*, Zagreb, Alinea.

Cindrić, M. (1995) Profesija učitelj u svijetu i u Hrvatskoj, Zagreb, Persona.

Delors, J. (1998) *Učenje-bлаго u nama*, Zagreb, Educa.

Domović, V. (2000) Odnos između školskog ozračja i učinkovitosti škole, Doktorska disertacija.

Dreesman, H. (1982) *Unterrichtsklima*, Weinheim und Basel, Verlag.

Grgin, T. (1999) *Školsko ocjenjivanje znanja*, Zagreb, Naklada Slap.

Hentig, H. (1997) Humana škola: škola mišljenja na nov način; vježba praktičnog uma, Zagreb, Educa.

Jurić, V. (1989) *Razredno-nastavna klima-pozadina učeničkog rada*, Zagreb, Institut za Pedagogijska istraživanja Filozofskog fakulteta.

Jurić, V. (1992) Zadovoljstvo učenika nastavom- školom. U: Ličina, B., Previšić, V. i Vučak, S. (ur.), *Prema slobodnoj školi*, Zagreb, Institut za pedagogijska istraživanja Filozofskog fakulteta.

Jurić, V. (1993) Školska i razredno-nastavna klima. U: *Priručnik za ravnatelje odgojno-obrazovnih ustanova*, Zagreb, Znamen.

Jurčić, M. (2006) Uloga ispitne anksioznosti u zadovoljstvu učenika razredno-nastavnim ozračjem, *Napredak*, vol. 147, Br. 2/2006., (191-202).

Kropp, P. (1993) *The reading solution. Making your child a reader for life*, Oxford: Josey-Bass Publishers.

Oswald, F. i sur. (1989) *Schulklima*, Die Wirkungen der persönlichen Beziehungen in der Schule Wein, Universitätsverlang.

Pennington, D. C. (2001) *Osnove socijalne psihologije*, Jastrebarsko, Naklada Slap.

Previšić, V. (1996) *Suvremena škola: Odgojno-socijalna zajednica*. U: Vrgoč, H. (ur.): *Pedagogija i Hrvatsko školstvo jučer i danas za sutra*. Zagreb, HPKZ.

Stoll, L. i Fink, D. (2000) *Mijenjajmo naše škole*, Zagreb, Educa.

THE ROLE OF BASIC FACTORS OF CLASSROOM ATMOSPHERE IN THE PUPILS' SATISFACTION WITH SCHOOL

SUMMARY

The subject of this paper is the analysis of the perception of the basic factors of classroom atmosphere and the satisfaction with school of elementary school pupils. The study was made in 2002 in four urban and four suburban Croatian elementary schools on a sample of 1264 6th and 8th grade pupils.

We show the differences in the perception of *the fear of failure*, *teacher support*, *classroom cohesion* and *satisfaction with school* of male and female sixth and eighth grade students of urban and suburban elementary schools. Also the connection between basic factors and satisfaction with school.

The results show: that girls assess classroom cohesion more positively and are more satisfied with school than boys; that eighth grade students have less fear of failure, estimate classroom cohesion to be better, teacher support to be higher and are more dissatisfied with school than sixth grade students and that urban school pupils perceive classroom cohesion to be better, while suburban school pupils find teacher support to be greater.

A link between the perception of the basic factors of classroom atmosphere and the pupils' satisfaction with school was determined (less fear of failure, greater teacher support and better classroom cohesion – the more satisfied with school the pupils are).

KEY WORDS: *classroom atmosphere, classroom cohesion, fear of failure, perception, school satisfaction, teacher support.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

EFIKASNOST STUDIRANJA NA SVEUČILIŠTU U ZADRU

ANĐELKO MRKONJIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
University of Zadar, Department of pedagogy

VIŠNJA PERIN
Zavod za zapošljavanje – ispostava Zadar
Croatian Unemployed Office – Zadar

RADE ZRILIĆ
Sveučilište u Zadru, Služba preddiplomskog studija
University of Zadar, Department of undergraduated studies

UDK: 378.141(497.5 Zadar)
Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 11. X. 2006

Efikasnost sustava visokog obrazovanja najčešće se utvrđuje na temelju "ulaznih" i "izlaznih" podataka ("inputa" i "outputa"), odnosno na temelju relativnog odnosa upisanih i diplomiranih. Kako je to lako mjerljivo u stvarnosti se često koristi. Pri tome je jasno kako to najviše govori o učinkovitosti sustava, a manje o kvaliteti, no ipak daje uvid u neke trendove i može poslužiti pri kreiranju određenih strategija u obrazovanju. Ovaj rad prati jednu generaciju studenata od prvog upisa do upisa četvrte godine studija, i to generaciju upisanu na prvu godinu studija akademske godine 2002./2003. dvopredmetnog sveučilišnog dodiplomskog studija pedagogije na Sveučilištu u Zadru. Dobiveni rezultati pokazuju da su se kao dobri prediktori uspješnosti u studiju pedagogije pokazali školski uspjeh iz srednje škole te rezultat na razredbenom ispitu. Istraživanje je longitudinalno, korištena je metoda studija dokumentacije te stručnih i znanstvenih izvora. Rađena je deskriptivna statistička obrada podataka.

KLJUČNE RIJEČI: *Bolonjski proces, efikasnost, kriza, kvaliteta, trajanje studija, visoko školstvo.*

UVOD I PROBLEM

Godišnje se u Hrvatskoj 65-70% učenika koji su završili srednju školu upisuje na visoka učilišta, što je na razini prosjeka europskih zemalja. Da bi se kandidati mogli upisati na visoka učilišta, u većini slučajeva trebaju polagati razredbeni ispit te prijeći postavljeni prag, tj. postići unaprijed određeni minimalni broj bodova na razredbenom postupku. Bodovi na razredbenom postupku dobivaju se zbrajanjem bodova iz srednje škole i bodova postignutih na razredbenom ispitu. Razredbeni postupak se uvodi u situacijama kada postoji disproporcija između društvenih potreba i individualnih potreba, motiva i želja. Razredbeni postupak je usmjeren na ocjenu podesnosti većeg broja kandidata u odnosu

na bitna obilježja i zahtjeve obrazovanja i izbor onih kandidata koji najviše odgovaraju utvrđenim standardima izbora. Donošenje odluke o odabiru se zasniva na predviđanju da će odabrani kandidat biti uspješniji u obrazovanju nego oni koji su odbijeni.

Istraživanja u Hrvatskoj pokazuju da je efikasnost niska, pri čemu se pod efikasnošću razumijeva prosječno trajanje studija i postotak diplomiranih u odnosu na broj upisanih. Usporedbom podataka iz devedesetih godina (Mrkonjić, A. 1995: 148) s podacima iz 2001. godine (Pastuović, N. /ur/, 2001: 41) zapažena je tendencija nezavršavanja studija, odnosno odustajanje i predugo studiranje. Navedeni autori upozoravaju kako u redovnom roku studij završava oko 20% studenata (Mrkonjić, A. 2003: 12). Pitanje je, može li se na neki način povećati efikasnost i time smanjiti nepotrebno rasipanje resursa.

Naravno, ovdje se polazi od postavke kako je znanstvena djelatnost općenito zamašnjak razvoja dok stalne društvenopolitičke i gospodarske promjene traže brže i učinkovitije usvajanje znanja i njihovu primjenu. Inače, u obrazovnoj strukturi stanovništva Hrvatske ima oko 12% više i visoko stručno obrazovanih osoba (Mrkonjić, A. i Miliša, Z. 2005: 16).

U Hrvatskoj je u tijeku reforma visokog obrazovanja prema načelima Bolonjskog procesa koji utječe na studente i nastavnike, tržište rada i društvo u cjelini. Iako je u Hrvatskoj proces reforme visokog obrazovanja gotovo trajno stanje u zadnjih trideset godina (sustav je mijenjan radikalnim potezima i najčešće pod jakim utjecajem politike bez analize stanja ili studije provodljivosti, odnosno dugoročnih projekcija), upravo je stoga zadatak ovog rada je analiza postojećeg razredbenog postupka na studiju pedagogije u Zadru, kako bi se utvrdila njegova prediktivnost.

Tema ovog rada je *učinkovitost studiranja na studiju pedagogije* na Sveučilištu u Zadru, pri čemu se prati jedna generacija od upisa do upisivanja četvrtne godine studija, odnosno od upisa I. godine studija 2002./2003. akademske godine do upisa IV. godine studija u akademskoj 2005./2006. godini.

Prosječno trajanje studija diplomiranih studenata u 2005. godini Sveučilišta u Zadru je 6.36 godina, odnosno prosječna ocjena diplomiranih u 2005. godini je 3.48, pri čemu je postotak onih koji su diplomirali u pedagoškom roku (6 godina za četverogodišnje studije) 25.12%, u sedmoj godini od upisa diplomiralo je još 19.82%, a u osmoj godini od upisa diplomiralo je još 8.76% upisanih studenata. Dakle, nešto manje od 50% upisanih nikada ne diplomira. To potvrđuje tezu o krizi u visokom školstvu.

Naravno, ovdje je nemoguće ne spomenuti upisnu politiku uopće, odnosno tko i kako određuje upisnu kvotu iz generacije u generaciju, odnosno prati li visoko učilište ili nadležno ministarstvo stanje na tržištu rada, uvažavajući činjenicu koliki je postotak diplomiranih u roku. S druge strane, podatci o prijavama potreba za radnicima mogu se dobiti od Zavoda za zapošljavanje. To je već tema za neko drugo istraživanje i svakako prelazi potrebe ovog rada.

Bolonjski proces bi se mogao opisati kao proces usklađivanja sustava visokoškolskog obrazovanja u Europi s ciljem prihvaćanja sustava lako prepoznatljivih i usporedivih akademskih stupnjeva, uvođenjem bodovnog sustava ujednačeno prikazivanje nastavnih i ostalih opterećenja studenata potrebnih za završavanje pojedinog studija. Tu je i promicanje mobilnosti nastavnika i studenata, istraživačkog i administrativnog osoblja te promicanje europske suradnje u razvoju kvalitete.

Počevši s upisom akademske 2005./2006. u Hrvatskoj je upisana prva generacija studenata prema pravilima Bolonjskog procesa, koji donosi značajne promjene u studiranju. Osim trogodišnjeg preddiplomskog, odnosno petogodišnjeg diplomskog studija i stručnih naziva "prvostupnik", odnosno B.A. i "magistar", odnosno M.A., i trogodišnjeg doktorata, (PhD), smisao je, kako se navodi u izjavama dužnosnika ministarstva znanosti, do 2010. uspostaviti europski prostor visokog obrazovanja, a stvaranje tog prostora treba osigurati pokretljivost i mogućnosti zapošljavanja građana Europske unije.

S druge strane, ECTS* bi trebao omogućiti pokretljivost studenata za vrijeme studija unutar europskog akademskog prostora te mjerljivost studentskog rada. Unutar tog sustava studenti trebaju izabrati iz skupine ponuđenih predmeta određeni broj izbornih koji, zapravo, vode individualizaciji studija, jer ako student u određenom postotku sam bira što će slušati i polagati, a uz diplomu će se izdavati i "dodatak diplomi" gdje se precizira što, gdje, kod koga, s koliko bodova i s kojom ocjenom je položeno, to znači kako će student "individualizirati" studij i budućem poslodavcu doći kao različit – programom i ocjenama, što do sada nije bio slučaj, odnosno tražio se samo dokaz o stečenoj stručnoj spremi. Pitanje je, ima li tržište rada, odnosno hoće li imati takvu vrst "osjetljivosti" na "proizvod" koji će im stići za tri godine kada prvi studenti steknu zvanje "prvostupnik".

Ovdje se ne može zaobići pitanje "binarnog" sustava, odnosno stručne studije. Budući da " ..za tržište rada neće biti bitno koju je vrstu studija netko završio, već koje je kompetencije za obavljanje specifičnih poslova stekao." ... "Završnost zanimanja na stručnim će se studijima stjecati u načelu nakon prvog ciklusa tj. završene treće godine, dok će se na većini sveučilišnih studija završnost zanimanja stjecati tek nakon drugoga ciklusa obrazovanja tj. nakon pet godina studiranja."**

Naravno, ovdje ostaje za primijetiti kako ćemo tek za tri, odnosno pet godina moći raditi određene usporedbe i analize glede učinkovitosti samog studija, a svakako ostaje za vidjeti kako će sve to izgledati u odnosu na tržište rada.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Ovaj rad prati jednu generaciju (upisani 2002./2003.) studenata pedagogije na Sveučilišta u Zadru. Cilj je dobiti uvid u trendove glede učinkovitosti na studiju izražene kroz dužinu trajanja studija i prosječno postignutu ocjenu na studiju.

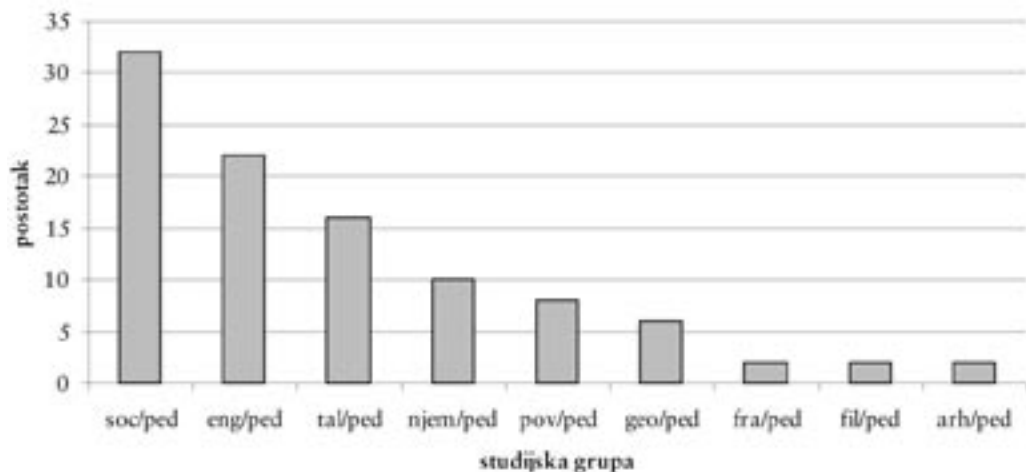
Razredbenom postupku za studij pedagogije (kao A1 ili A2) u akademskoj godini 2002./2003. pristupilo je 113 kandidata. Od tog broja 107 kandidata je prešlo razredbeni prag, što znači da je steklo uvjete za upis na studij. Upisano je 50 kandidata.

Prema mjestu stanovanja upisani kandidati dolaze iz čak 23 mjesta, a od toga je njih 42% iz Zadra i Splita.

Najveći broj kandidata uz studij pedagogije upisuje i studij sociologije, njih nešto više od 30% (slika 1.).

* ECTS : European Credit Transfer System (Europski sustav prijenosa bodova)

** Vjesnik 14. 4. 2005., posebni prilog "Bolonjski proces"

Slika 1. Grupe studija za studente pedagogije upisane na studij ak.god. 2002./2003.

Prema rangu postignutom na razredbenom postupku upisano je na sljedeći način:

- od 1. do 20. mjesta upisano je 19 kandidata (38% ukupno upisanih)
- od 21. do 40. mjesta upisano je 11 kandidata (22% ukupno upisanih)
- od 41. do 60. mjesta upisano je 10 kandidata (20% ukupno upisanih)
- od 61. do 80. mjesta upisano je 4 kandidata (8% ukupno upisanih)
- od 81. do 100. mjesta upisano je 5 kandidata (10% ukupno upisanih)
- i od 100. mjesta upisan je 1 kandidat (2% ukupno upisanih)

Od 50 kandidata 11 (22%) ih dolazi iz strukovnih škola, a 39 (78%) iz gimnazija.

U IV. godinu studija akademske godine 2005./2006. od kandidata upisanih 2002./2003. godine upisano je 23 kandidata (46% od ukupnog broja upisanih).

Prema rangu postignutom na razredbenom postupku upisano je u IV godinu kako slijedi:

- od 1. do 20. mjesta upisano je 13 kandidata (68% od ukupno upisanih u I. godinu)
- od 21. do 40. mjesta upisano je 5 kandidata (45% od ukupno upisanih u I. godinu)
- od 41. mjesta dalje upisano je 5 kandidata (25% od ukupno upisanih u I. godinu)

Od upisanih u IV. godinu studija akademske godine 2005./2006., od upisanih u I. godinu 2002./2003. godine dvoje ih dolazi iz strukovnih škola (8,7%), a 21 iz gimnazija (91,3%).

Korelacijska analiza pokazuje da varijabla vrsta škole iz koje kandidati dolaze (strukovne škole i gimnazije), kao ni varijabla mjesta iz kojih kandidati dolaze (veća gradska središta i manje sredine), nisu u korelaciji s uspješnosti studiranja koja je izražena kroz dvije varijable, a to su prosječna ocjena studija te godina studija (tabela 1.).

Tabela 1. Matrica korelacija

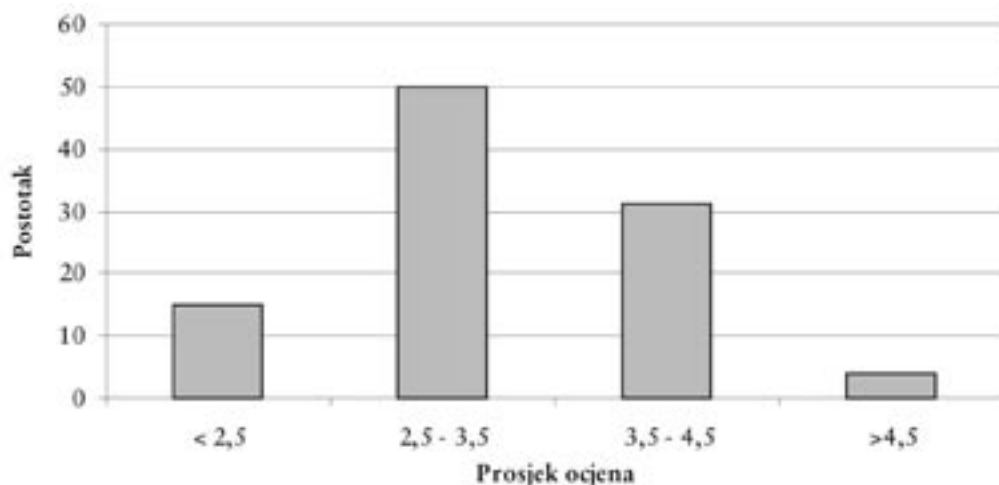
	Vrsta škole	Grad	Školski uspjeh	Rezultat prijemnog ispita	Ukupni uspjeh na razredbenom postupku	Prosjeck ocjena na studiju	Godina studija
Vrsta škole	1	-0,02	0,01	-0,29*	-0,21	-0,23	-0,24
Grad		1	-0,04	-0,17	,015	0,15	-0,06
Školski uspjeh			1	0,15	0,67*	0,33*	0,43*
Rezultat prijemnog ispita				1	0,84*	0,40*	0,37*
Ukupni uspjeh na razredbenom postupku					1	0,48*	0,52*
Prosjeck ocjena na studiju						1	0,47*
Godina studija							1

* - $p < 0,05$

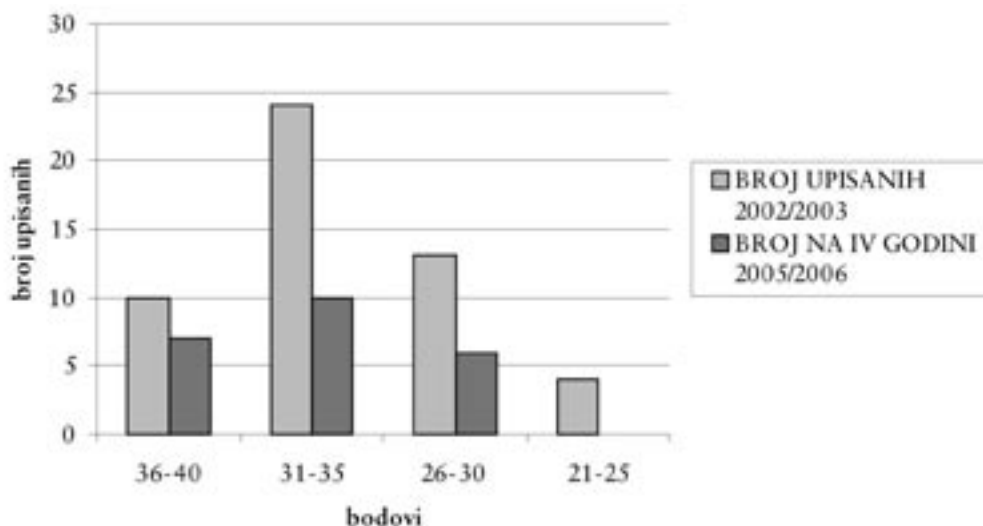
Prosječna ocjena studiranja, prikazana na slici 2., pokazuje da najveći broj studenata ostvaruje prosječnu ocjenu u kategoriji ocjene dobar, njih 50%.

Prema bodovima iz srednje škole od kandidata koji su imali između 30 i 40 bodova (maksimalni broj bodova koji su pristupnici mogli imati je 40) upisano ih je 29 (58%), a od kandidata koji su imali manje od 30 bodova upisano ih je 21 (42%).

U IV. godinu 2005./2006. godine, od upisanih u I. godinu 2002./2003. godine, upisano je od kandidata koji su imali između 30 i 40 bodova iz srednje škole njih 17 (59%), a od kandidata koji su imali manje od 30 bodova upisano ih je 6 (29%) (slika 3.).

Slika 2. Prosjeck ocjena studija studenata upisanih ak.god. 2002/2003

Slika 3. Prikaz broja upisanih na IV godinu studija 2005./2006. od ukupnog broja upisanih na studij pedagogije 2002./2003., u ovisnosti o broju postignutih bodova iz školskog uspjeha

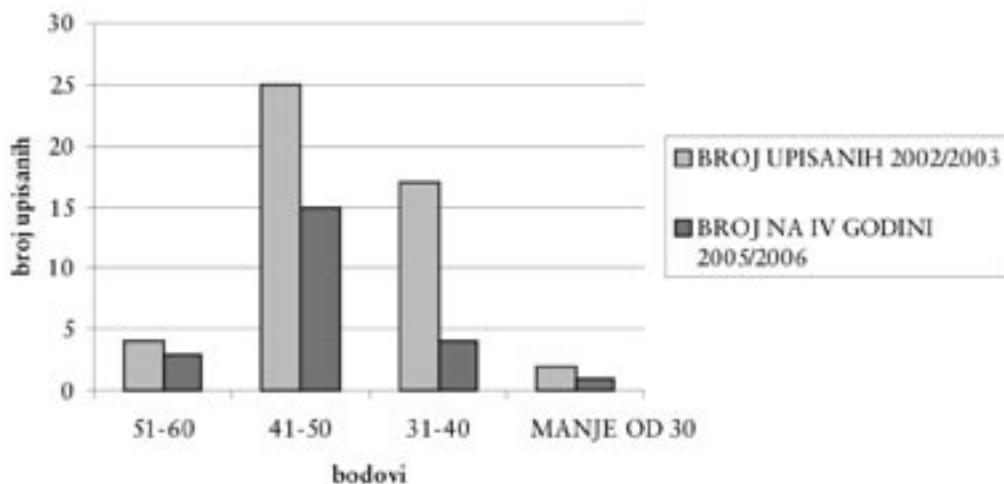
Prema bodovima postignutim na prijemnom ispitu od kandidata koji su postigli između 51 i 60 bodova (maksimalni broj bodova koji su pristupnici mogli postići je 60) u I. godinu studija 2002./2003. upisano ih je 4 (8%), od kandidata koji su postigli između 41 i 50 bodova upisano ih je 25 (52%), od kandidata koji su postigli između 31 i 40 bodova upisano ih je 17 (35%), a onih koji su postigli manje od 30 bodova dvoje (4%).

U IV. godinu 2005./2006., od upisanih u I. godinu 2002./2003. godine, prema postignutim bodovima na prijemnom upisano je kako slijedi:

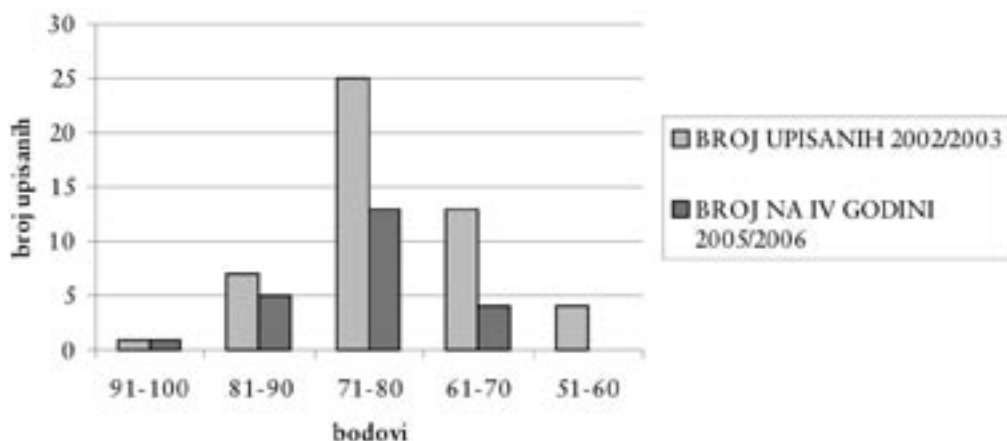
- od kandidata koji su postigli između 51 i 60 bodova upisano je 3 kandidata (75% od ukupno upisanih u I. godinu)
- od kandidata koji su postigli između 41 i 50 bodova upisano je 15 kandidata (60% od ukupno upisanih u I. godinu)
- od kandidata koji su postigli manje od 40 bodova upisano je 5 kandidata (26% od ukupno upisanih u I. godinu) (slika 4.)

Prema ukupnom broju bodova na razredbenom postupku u IV. godinu 2005./2006. godine, od upisanih u I. godinu 2002./2003. godine, upisano je:

- od kandidata koji su imali između 91 i 100 bodova 1 kandidat (100% od ukupno upisanih u I godinu)
- od kandidata koji su imali između 81 i 90 bodova 5 kandidat (71% od ukupno upisanih u I godinu)
- od kandidata koji su imali između 71 i 80 bodova 13 kandidat (52% od ukupno upisanih u I godinu)
- od kandidata koji su imali između 61 i 70 bodova 4 kandidata (31% od ukupno upisanih u I godinu)
- od kandidata koji su imali manje od 60 bodova nije upisan niti jedan kandidat (slika 5.)

Slika 4. Prikaz broja upisanih na IV godinu 2005./2006. od ukupnog broja upisanih na studij pedagogije 2002./2003., u ovisnosti o broju postignutih bodova na klasifikacijskom ispitu

Slika 5. Prikaz broja upisanih na IV godinu 2005./2006. od ukupnog broja upisanih na studij pedagogije 2002./2003., u ovisnosti o ukupnom broju postignutih bodova na klasifikacijskom

Školski uspjeh operacionaliziran kroz varijablu bodova iz srednje škole na razredbenom ispitu, u pozitivnoj je korelaciji s uspješnosti studiranja, izraženoj u dvije već navedene varijable, što ide u prilog njihovoj prognostičkoj valjanosti. Rezultati prijemnog ispita u okviru razredbenog postupka značajno korelira s navedenim kriterijskim varijablama uspješnosti studiranja (tabela 1.).

U provedenoj regresijskoj analizi, kao značajni prediktori uspješnosti studiranja, iskazanoj kao prosječna ocjena na studiju, izdvojili su se školski uspjeh te rezultat postignut na testu razredbenog postupka (tabela 2.), dok se za varijablu godina studija nije izdvojio niti jedan značajni prediktor.

Tabela 2. Rezultati multiple regresije za zavisnu varijablu prosječna ocjena na studiju

R = 0,54; F (4,43) = 4,51; p = 0,0039

Prediktori	Beta	p
Škola	-0,13	0,39
Grad	0,22	0,34
Školski uspjeh	0,287*	0,03*
Rezultat na prijemnom ispitu	0,35*	0,015*

Za zavisnu varijablu godina studija nije utvrđen niti jedan značajni beta koeficijent.

ZAKLJUČAK

Rezultati dobiveni ovim radom pokazuju da su se kao dobri prediktori uspješnosti u studiju pedagogije pokazali školski uspjeh iz srednje škole, te rezultat na razredbenom ispitu.

Uspjeh u srednjoj školi kao dobar prediktor uspješnosti studiranja bismo mogli objasniti time što učenici koji postižu visok uspjeh u srednjoj školi obično imaju dobro razvijene radne navike, često su i ambiciozni i vrijedni što je itekako potrebno i na studiju.

Pokazalo se da što kandidati postižu veći broj bodova na razredbenom ispitu da je veća vjerojatnost da će u akademskom roku doći do IV. godine.

Budući da velika većina kandidata koji su pristupili razredbenom postupku prelazi tzv. razredbeni prag, njih 95%, mišljenja smo da bi trebalo preispitati postavljanje «praga», jer bi jedna od uloga razredbenog postupka, po našem mišljenju, trebala biti povećanje efikasnosti studiranja te smanjenje nepotrebnog rasipanja resursa.

LITERATURA

Krasić, S. (1996) Generalno učilište Dominikanskog reda u Zadru ili "Universitas Jadertina", Zadar.

Mrkonjić, A. (1997) Visoko obrazovanje, stanje i razvoj, *Radovi filozofskog fakulteta Zadar*, 36 (13), 259-269.

Mrkonjić, A. (1995) Strukturna analiza školstva i obrazovanosti pučanstva u Hrvatskoj, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 137-156.

Mrkonjić, A., Miliša, Z. (2005) *Sociopedagoške teme*, Rijeka .

Pastuović, N. i sur. (2001) Hrvatska u 21. stoljeću-Odgoj i obrazovanje, Zagreb.

Šimičević, V. (1996) Efikasnost i trajanje studija na fakultetima Sveučilišta u Zagrebu, *Napredak*, Vol. 137, br. 3, Zagreb.

Vuković, I. (1995) Razvoj visokoškolskog obrazovanja u Hrvatskoj, *Napredak*, Vol. 136, br. 4, Zagreb.

Bolonjski proces, put do europske diplome, Posebni prilog Vjesnika, 14. 5. 2005.

Hrvatska u 21. stoljeću, Ured za strategiju razvitka Republike Hrvatske, Znanost, Zagreb, 2003.

APOSS, baza podataka službe za studente Sveučilišta u Zadru, Dil Software, Split.

THE EFFICIENCY OF STUDYING AT THE UNIVERSITY OF ZADAR

SUMMARY

The efficiency of a higher education system is usually determined based on the "input" and "output", that is, based on the ratio of students signed up and students that graduate. As that is easily measured in reality it is often used. Although it is clear that this tells us more about the efficiency of the system and less about its quality, it still gives us some insight into certain trends and can be used when creating certain education strategies. This paper observes one generation of students from the time they sign up for their first year of college till they sign up for the fourth year, in this case the generation that signed up for their freshman year in the 2002/2003 academic year for the double major undergraduate study of pedagogy at the University of Zadar. The results obtained indicate that high school grades and admittance examination scores can be used as good predictors of the success at studying pedagogy.

This study is longitudinal, the methods used were the study of documents and expert and scientific sources. A descriptive statistical analysis of the data was made.

KEY WORDS: *Bologna process, crisis, duration of studying, efficiency, higher education, quality.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

PROMJENE RODNIH ULOGA U PROCESIMA MODERNIZACIJE: USPOREDBA AUSTRIJE I HRVATSKE

INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ

DANIJELA LONČARIĆ *

Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

UDK: 305-055.2

Prethodno priopćenje / *Preliminary report*

Primljeno / *Received*: 31. X. 2006.

Članak se bavi usporedbom rodnihi uloga u području rada, obitelji i unutrašnjeg svijeta u Austriji i Hrvatskoj na prijelazu iz dvadesetog u dvadeset i prvo stoljeće. Rodne uloge u navedenim područjima promatraju se kao indeks stupnja moderniziranosti dvaju društava, a usporedba je obavljena na temelju rezultata istraživanja koje su proveli i obradili Zulehner (2003) i Tomić-Koludrović i Kunac (2000). Istraživanja nisu posve usporediva, ali pružaju dovoljno elemenata za poopćivanje rezultata dobivenih u pojedinim područjima (rad, obitelj, odnos prema djeci, odnos prema religioznosti). Teorijski okvir u koji se interpretacija rezultata smješta jest Beckova (1986) teorija o dvije modernosti ("prvoj", "jednostavnoj" ili "industrijskoj" te "drugoj" ili "refleksivnoj" modernosti, karakterističnoj za postindustrijski modernizirana društva).

Interpretacija rezultata istraživanja pokazuje da je tijekom devedesetih godina dvadesetog stoljeća u Austriji došlo do promjene od *tradicionalnih* prema *modernim* rodnihi identitetima. Taj je pomak od tradicionalnosti prema modernosti u Austriji zahvatio oba spola, ali je ipak znatno izraženiji kod žena. U Hrvatskoj je pak u istom razdoblju zabilježen obrnuti pomak prema *retradicionalizaciji* rodnihi uloga. Na temelju rezultata uspoređivanihi istraživanja može se zaključiti da je Austrija u istraživanom razdoblju sve više funkcionirala kao društvo "druge modernosti", dok je tranzicijsko hrvatsko društvo pokazivalo miješanje prevladavajuće tradicionalnih elemenata s elementima koji indiciraju i "prvu" i "drugu" modernost. I u Austriji su, u istraživanom području, nazočni tradicionalni elementi, ali su oni ondje jasno odvojeni od modernih. Hrvatsko društvo miješa različite elemente, što potvrđuje tezu da se u njemu istodobno odvijaju dva modernizacijska procesa ("jednostavna" i "refleksivna" modernizacija).

KLJUČNE RIJEČI: *austrijsko društvo, hrvatsko društvo, obitelj, "prva" i "druga" modernost (Beck), rad, religioznost, rodne uloge, tradicionalni i moderni identiteti.*

1. UVOD

U ovom članku uspoređuju se rodne uloge u području rada, obitelji i unutrašnjeg svijeta u Austriji i Hrvatskoj na prijelazu iz dvadesetog u dvadeset i prvo stoljeće. Rodne uloge u navedenim područjima promatraju se kao indeks stupnja moderniziranosti dvaju

* Ruža Kovačević profesorica je filozofije i sociologije.
Diplomirala je na Odjelu za psihologiju Sveučilišta u Zadru.

društava, a usporedba je obavljena na temelju rezultata istraživanja koje su proveli i obradili Zulehner (2003) i Tomić-Koludrović i Kunac (2000). Premda nije riječ o istraživanjima s u cijelosti usporedivim podatcima,¹ interpretacija njihovih rezultata ipak pruža dovoljno elemenata za poopćivanje u pojedinim područjima (rad, obitelj, odnos prema djeci, odnos prema religioznosti).

Teorijski okvir u koji se smješta interpretacija rezultata istraživanja u navedenim područjima jest Beckova (1986) teorija o dvije modernosti: "prvoj", "jednostavnoj" ili "industrijskoj", koja karakterizira društva na prijelazu iz predindustrijske u industrijsku paradigmu te "drugoj", "refleksivnoj" modernosti, koja ponovno promišlja polazišta modernizacijskog procesa, a karakterizira postindustrijski modernizirana društva. U kontekstu ove teorije, rodne uloge, odnosno ponašanja koja se u pojedinom društvu očekuju od osoba različitog spola², važne su stoga što je, prema Becku (1986), dinamika "prve", "industrijske" modernosti zastala upravo pred njihovim vratima.

Beckova je teza da je ženama u industrijskim društvima dodijeljena uloga čuvarica doma, obitelji i privatnost jer su one trebale "svojim interakcijskim potencijalom (...) stvarati u obitelji terapeutsku klimu koja bi omogućila kompenzaciju izgubljenog identiteta zaposlenih članova obitelji" (Ule, Feligoy, Renner i 1990: 9), prvenstveno muškaraca. U suvremenim, postindustrijski moderniziranim "društvima rizika" (Beck, 1986) ta se tradicionalna struktura rodni uloga sve vidljivije lomi jer više ne može izdržati pritisak novih, postindustrijskih načina proizvodnje, organizacije rada te individualizacije načina življenja i potrošnje.³

Refleksivnu modernizaciju koja osigurava prijelaz iz industrijske u postindustrijsku paradigmu, karakteriziraju, međutim, ne samo promjene ženskih nego i muških uloga.⁴ Sve veće razlike između tradicionalnih rodni uloga koje propisuju ženi mjesto u kući⁵ i

¹ Nije samo riječ o tome da istraživanja nisu rađena na istom uzorku i istom metodologijom nego i o tome da austrijsko istraživanje ima longitudinalni karakter, a hrvatsko nema. Zbog svoje opsežnosti, potonje ipak pruža dovoljno elemenata koji omogućuju usporedbu s trendovima koje u širem vremenskom razdoblju iznosi austrijsko istraživanje. Također, valja napomenuti da su interpretacije rezultata austrijskog istraživanja bile posvećene prvenstveno razvoju slika muškaraca, a hrvatsko se istraživanje bavilo položajem žena u društvu. Hrvatsko istraživanje slike i položaj muškaraca vidi samo kroz žensku percepciju vlastitog položaja u društvu (koji je bio predmet istraživanja), a austrijsko istraživanje donosi detaljne podatke i za mušku i za žensku populaciju. Oba istraživanja se, međutim, u velikoj mjeri bave ili pružaju podatke o konceptualizaciji i prakticiranju rodni uloga u dvama društvima, što stvara osnovu za usporedivost pojedinih aspekata. Ti se aspekti interpretiraju u ovom tekstu.

² Kao što je u tijelu teksta rečeno, rodne uloge odnose se na ponašanja koja se u pojedinom društvu očekuju od osoba različitog spola. U ovom kontekstu možda je potrebno podsjetiti da se spol

odnosi na biološke, odnosno anatomske razlike između muškaraca i žena, a rod na kulturom određene razlike. Drugim riječima, rod nije zrcalna slika biološkog spola. Ili još preciznije, kao što to objašnjava Judith Butler (1999), rod nije konceptualni ili kulturni nastavak biološkog spola, nego diskurzivna praksa strukturirana oko koncepta heteroseksualnosti kao norme ljudskih odnosa. Balsamo (1995) pak raspravljaajući o odnosu fizioloških obilježja spola i rodni identiteta, shvaća rod, poput tijela, graničnim pojmom. Naime, kao što tijelo izražava granicu između prirode i kulture, tako se i rod, po njegovu mišljenju, istovremeno odnosi na fiziološke spolne karakteristike ljudskog tijela i na kulturni kontekst unutar kojeg tijelo dobiva smisao, odnosno biva označeno kao dio zajednice.

³ U knjizi *Kupljeno srce. O komercijalizaciji osjećaja*, Arlie Russell Hochschild (1983) piše o promijenjenim rodni ulogama u vremenu u kojem je broj razvoda sve veći uz istodobno povećanje ponovnih ženidbi/udaja, sve manji natalitet, porast broja zaposlenih žena te sve veće prihvatanje homoseksualnosti.

refleksivno moderniziranih "slika muškaraca i žena", kojima se bavi Zulehner (2003), temelj su brojnih istraživanja (usp. Beck-Gernsheim, 1994; Strohmeier, 1997; Haller, Höllinger i Gomilschak, 1999; Tomić-Koludrović i Kunac, 2000; Topolčić, 2001; Zulehner, 2003). Ova istraživanja upozoravaju na promjene što se događaju s društvenom konstrukcijom roda posljednjih desetljeća.⁶

U kontekstu ovoga članka, ovakve su promjene društvene konstrukcije roda važne jer se shvaćaju kao indeks moderniziranosti društva, odnosno mjesta koje u modernizacijskom procesu zauzima pojedino društvo. Pritom su potrebne vrlo fine raščlambe jer, prema Becku (1986), industrijsko društvo nikad nije bilo moguće samo kao "industrijsko", nego uvijek kao napola industrijsko, a napola feudalno društvo, čija feudalna strana nije ostatak tradicije, nego proizvod i temelj industrijskog društva. Odatle i tvrdnja da je dinamika "industrijske" modernosti zastala upravo pred vratima rodni uloga, koje se i u industrijskom društvu "prve" modernosti shvaćaju u velikoj mjeri tradicionalno.

Prema Becku (1986), "drugu" modernost valja shvatiti kao proizvod konfrontacije modernosti sa samom sobom. Tek proces takve, "refleksivne" modernosti, omogućava oslobađanje ne samo od tradicionalnih rodni uloga nego i od svih ostalih premodernih sastojaka polovično modernog industrijskog društva, odnosno onog društva koje se može okarakterizirati kao društvo polumoderne modernosti (Beck, 1997).

U skladu sa svim izrečenim, čini se prihvatljivim ustvrditi da promjena tradicionalnih u moderne rodne uloge može indicirati karakterizira li neko društvo pripadnost "prvoj" ili "drugoj" modernosti. Isto tako, na temelju promjena u području rodni uloga moguće je zaključivati o modernizaciji ili pak retradicionalizaciji društva u kojem se te uloge konceptualiziraju i prakticiraju.

U tekstu koji slijedi, promjene rodni uloga dijagnosticirane istraživanjima u Austriji uspoređuju se s rodni ulogama u tranzicijskom hrvatskom društvu. Na temelju rezultata istraživanja provedenih u Austriji 1992. i 2002. godine, skupina austrijskih istraživača i istraživačica utvrdila da je tijekom tih deset godina u austrijskom društvu došlo do značajne promjene od *tradicionalnih* prema *modernim* identitetima, odnosno načinima na koji

⁴ O tome svjedoči i naslov studije *Slike muškaraca* (Zulehner, 2003), čiji će se rezultati u ovom tekstu uspoređivati s rezultatima istraživanja rodni uloga objavljenih u studiji *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih* (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000).

⁵ U studiji *Posao iz ljubavi-ljubav za posao* (1977), Gisela Bock i Barbara Duden ističu da su "kućanski poslovi [...] izum građansko-kapitalističkog društva: žene su 'srce obitelji' i 'srce kapitala' (Bock i Duden, 1977: 178). U istoj knjizi naglašavaju: "prijelaz iz ranije pauperističke faze akumulacije kapitala (...) prema reformiranom kapitalizmu 20. st. (...) bio je moguć jedino na trošak žena" (Bock i Duden, 1977: 177). Šikić-Mićanović (2001) ističe pak da su neplaćeni kućni poslovi podijeljeni po rodu. Stoga predlaže da se rodna podjela rada promatra kao

način "stvaranja roda" iz kojeg se proizvode rodni odnosi.

⁶ Tradicionalna slika žena oslanja se na dugu tradiciju shvaćanja žena kao onih koje su vezane uz obitelj i koje prvenstveno karakterizira majčinstvo. Riječ je o shvaćanju žena kao onih koje svoj posao domaćice smatraju zadovoljavajućim, a za samorealizaciju im je potrebno dijete. Istodobno se tradicionalna, patrijarhalna predodžba muškarca, veže uz posao, dakle javnu sferu djelovanja i pretpostavlja da on financijski uzdržava obitelj. Međutim, suvremeni aspekti rodni uloga ukazuju na nove oblike partnerstva koji teže zajedničkom financijskom osiguravanju obiteljskog života i zajedničkoj brizi o djeci. Osnovni preduvjet za to je da žena bude zaposlena i ima vlastiti izvor prihoda.

svoje rodne uloge vide i muškarci i žene (Zulehner, 2003: 21).⁷ U skladu s ranije opisanim Beckovim postavkama, ove je promjene rodni uloga moguće tumačiti u kontekstu razvoja procesa modernizacije, odnosno kao indeks sve veće pripadnosti austrijskog društva "drugoj" modernosti.

Na temelju rezultata opsežnog istraživanja "političkih i kulturnih aspekata društvenog položaja žena" provedenoga 1999. u četiri hrvatske županije, može se pak zaključiti da se u Hrvatskoj kasnih devedesetih godina na kontradiktoran način miješaju elementi karakteristični za premodernu, modernu i postmodernu konceptualizaciju rodni uloga. Valja napomenuti da je, za razliku od austrijskog istraživanja, hrvatsko ispitivalo samo ženske konceptualizacije tih uloga, no također i to da i ovakav parcijalni uvid može poslužiti kao indeks stupnja i karaktera moderniziranosti hrvatskog društva.

U interpretacijama rezultata istraživanja, koji su objavljeni u Tomić-Koludrović i Kunac (2000), spomenuta mješavina različitih elemenata protumačena je kao posljedica istodobnog odvijanja dvaju modernizacijskih procesa u hrvatskom društvu. Prema tom tumačenju, u hrvatskom se društvu, u različitim omjerima i s različitim intenzitetom, odvijaju procesi koji karakteriziraju "prvu", ali i "drugu" modernost. Na temelju usporedbe s literaturom o položaju žena nastalom u predtranzicijskom razdoblju (npr. Leinert Novosel, 1990, 1999), može se ustvrditi da je u posljednjem desetljeću dvadesetog stoljeća, za razliku od austrijskog, u hrvatskom društvu došlo do *retradicionalizacije* rodni uloga.

U nastavku teksta slijedi usporedba i interpretacija pojedinih aspekata razlika u konceptualizaciji i prakticiranju polja djelovanja muškaraca i žena u dvama uspoređivanim društvima, i to s obzirom na podjelu rada i uloge u obitelji te prepletanje poslovnih i privatnih svjetova. Pri potonjem se slijedi podjela austrijskih istraživača/-ica na tri svijeta života: poslovni, obiteljski i unutrašnji (Zulehner, 2003: 38). Osobita se pozornost posvećuje unutrašnjem svijetu života, a u njemu pak konceptualizaciji religioznosti, u kojoj se pokazuju najveće razlike između Austrije i Hrvatske, premda su obje tradicionalno katoličke zemlje. U zaključku se, potom, rezultati usporedbi obavljenih u tijelu teksta smještaju u širi okvir procesa modernizacije u kojem se odvijaju promjene konceptualizacije rodni uloga u uspoređivanim društvima.

⁷ U studiji u kojoj se obrađuju rezultati navedenih istraživanja u Austriji razlikuju se, naime, četiri tipa ljudi s obzirom na način na koji doživljavaju vlastite rodne uloge. Prvi je tradicionalni tip, koji, primjerice pristaje uz tradicionalnu "prirodnu" razliku između muškaraca i žena i shodno tome razliku njihovih uloga. Drugi je moderni tip koji je prilagođen suvremenim, refleksivno moderniziranim konceptualizacijama rodni uloga te polazi od pretpostavke da su rodne uloge promjenjive jer je razlika između muškaraca i žena posljedica društvene konstrukcije. Budući da treći tip

pragmatično kombinira dominantno tradicionalne osobne s nekim modernim aspektima naziva se pragmatičar. Četvrti tip je tzv. neopredijeljeni koji ne pristaje uz tradicionalne vrijednosti i tradicionalno shvaćanje rodni uloga, ali je istodobno suzdržan i prema modernim shvaćanjima. Prema rezultatima istraživanja iz 1992. i 2002. godine vidljivo je da je tijekom tih deset godina opao postotak tradicionalnih osoba sa 23% na 14%, dok se postotak modernih narastao sa 18% na 30%. (Zulehner, 2003: 21-23).

2. PROMJENE POLJA DJELOVANJA MUŠKARACA I ŽENA

Kad je riječ o rodnim ulogama u Austriji tijekom devedesetih godina dvadesetog stoljeća, pomak od tradicionalnosti prema modernosti utvrđen je kod oba spola, ali je ipak snažnije zahvatio žene (Zulehner, 2003). Riječ je o promjenama koje se odnose na veću fleksibilnost u podjeli dužnosti i zadataka u obitelji, veću toleranciju prema zapošljavanju žena izvan kuće, kao i veću spremnost muškaraca da se angažiraju oko odgoja djece i više vremena provode s obitelji (Zulehner, 2003: 23).⁸

To je posebno vidljivo na razini promjene stavova, odnosno činjenici da podjela prema kojoj je muškarac poslovni čovjek, a žena kućanica i majka, u postindustrijski moderniziranim društvima nailazi na manje odobravanja 2002. nego 1992. godine (Zulehner, 2003). U istraživanjima provedenim u Austriji 1992. godine prevladavala su očekivanja da muškarci budu zaduženi za prihode i financije, a da se žene više brinu o tome da u obitelji vlada emocionalno zdrava atmosfera i da odnosi sa supružnikom/partnerom budu topli, otvoreni i iskreni. U istraživanju iz 2002. godine, ovakva očekivanja mijenjaju se u smjeru suradnje i podijeljene odgovornosti među partnerima.⁹

Podjela odgovornosti među partnerima i spremnost muškaraca da se angažiraju u odgoju djece, mogu i u Hrvatskoj, kao i u Austriji, biti indikatori procesa modernizacije. Međutim, valja napomenuti da indikatori vezani uz povećanje zaposlenosti žena u Hrvatskoj to teško mogu biti. Naime, masovni ulazak žena na tržište rada u Hrvatskoj bio je dio procesa prve, industrijske modernosti koja se odvijala u kontekstu socijalističkih ideja o ravnopravnosti muškaraca i žena. Kao i u drugim bivšim socijalističkim zemljama, udio žena u ukupnoj zaposlenosti u 2000. godini u Hrvatskoj približno je odgovarao njihovom udjelu u ukupnoj zaposlenosti u drugim europskim zemljama u istoj godini i iznosio 45,5%. No, zbog navedene pretpovijesti procesa povećanog zapošljavanja žena u socijalističkom razdoblju, spomenuti podatak ne može biti indikator recentne modernosti.¹⁰

Razlike se, međutim, javljaju u konceptualizaciji rodnih uloga unutar obitelji. Premda, kako je već rečeno, u Hrvatskoj ne postoje longitudinalna istraživanja ove teme s potpuno usporedivim podacima, prema rezultatima opsežnog istraživanja žena iz 1999. godine (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000) jasno je da u Hrvatskoj još uvijek prevladavaju tradicionalne konceptualizacije rodnih uloga. Stoga se, bez obzira što je visok postotak

⁸ Kako kaže Zulehner (2003: 23), "Analize pokazuju pomak od tradicionalnog prema modernim tipovima (...). Među muškarcima je 2002. godine 7% manje tradicionalnih u odnosu na 1992, dok je 9% više modernih, a kod žena je 10% tradicionalnih manje, a 17 % više modernih."

⁹ Uočljivo je da je 1992. godine 84% muškaraca smatralo brigu o materijalnoj sigurnosti obitelji isključivo svojom obvezom, dok ih je svega 2% bilo spremno tu dužnost podijeliti sa svojom partnericom. Godine 2002. brojke izgledaju sasvim drugačije: 48% muškaraca smatra se odgovornim za materijalnu egzistenciju obitelji, što je prilično velika promjena u odnosu na prethodnih 68%

iz 1992. godine. Gotovo polovica ispitanika iz 2002. godine (46%) smatra brigu o prihodima zajedničkim zadatkom oba partnera, dok je taj broj u istraživanju iz 1992. godine iznosio svega 2% (Zulehner, 2003: 53).

¹⁰ Haller, Höllinger i Gomiltschak (1999) na temelju istraživanja "Obitelj i promjena rodnih uloga", koje je 1994. godine provedeno u 20 zemalja u okviru Internacionalnog istraživačkog program (ISSP), tvrde, primjerice, da je u bivšim socijalističkim zemljama, uz skandinavske zemlje, stopa zaposlenosti žena tijekom devedesetih bila daleko veća nego u ostalim europskim zemljama.

zaposlenih žena, muškarci još uvijek smatraju dominantnim "hraniteljima" obitelji.¹¹ U 39,8% hrvatskih domaćinstava još uvijek najviše zarađuje suprug/partner. Na drugom su mjestu po zaradi domaćinstva u kojima najviše zarađuje žena (13%), a tek se na četvrtom mjestu nalaze domaćinstva u kojima partneri/supružnici podjednako zarađuju (12,7%) (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 34-35). Riječ je o podacima čija vrijednost u kontekstu procesa modernizacije poprima novo značenje. Valja, naime, imati na umu da u postindustrijski moderniziranim društvima zaposlenost žene i njena veća zarada pridonose stabilnosti braka, dok u slučaju tradicionalnih obitelji takva situacija ugrožava ulogu supruga kao hranitelja obitelji (Raboteg-Šarić, Pećnik i Josipović, 2003).

Donošenje odluka važnih za obiteljski život austrijski istraživači/ce smatraju jednim od najindikativnijih područja modernizacijskog procesa. Naime, 1992. godine je čak 74% muškaraca još uvijek donosilo te odluke, da bi taj postotak u 2002. godini pao na 30%. Dapače, 2002. godine se pokazalo da znatno veći broj žena (čak 61%) zapravo donosi presudne odluke u obiteljskom životu. Slično je i s brigom o materijalnoj egzistenciji. Dok je 1992. godine to u 84% slučajeva bilo stvar muškaraca, 2002. godine odgovornost se gotovo ravnopravno dijeli na muškarce (48%) i žene (46%).

Rezultati austrijskog istraživanja potvrđuju da i u postindustrijski moderniziranim društvima muškarci još uvijek ističu posao kao najvažnije područje na kojem se mogu i žele dokazati. Odmah zatim slijedi vrijeme provedeno sa životnom odabranicom, potom dolaze prijatelji, a tek nakon toga djeca. Poredak prioriteta u životu žena izgleda nešto drugačije. Na prvom je mjestu vrijeme provedeno s djecom, potom slijedi vrijeme provedeno sa životnim partnerom. Tek na trećem mjestu nalazi se posao. Međutim, usporede li se želje sa stvarnim životom, pokazuje se da muškarci u prosjeku sve više vremena provode s partnericom i s djecom, dok žene sve više vremena provode na poslu, a tek potom s prijateljicama i partnerom.¹² Prema rezultatima austrijskog istraživanja, ženama vrijeme provedeno s djecom u stvarnom životu dolazi tek na četvrto mjesto (Zulehner, 2003: 37).

Naravno, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da se u gospodarskom smislu, kao i u mogućnostima zapošljavanja i mogućnostima društvene brige o malodobnoj djeci, Austrija i Hrvatska teško mogu uspoređivati. To baca i drukčije svjetlo na aspekte *tradicionalnog* i *modernog* u ove dvije zemlje, ali se neke usporedbe ipak mogu izvoditi. Primjerice, kod ženske populacije u Austriji tendencija da poneke žene ne žele raditi, nego žele biti kućanice i majke, posljedica je osobnih odluka koje žene u postindustrijski moderniziranim društvima mogu donositi s obzirom na ekonomsku stabilnost Austrije i bolju situaciju na tržištu rada nego u Hrvatskoj. U Hrvatskoj pak veći dio žena koje ne rade i koje su vezane uz kuću, nisu "dobrovoljne", nego "prisilne" kućanice. Drugim riječima, kućanice su zato što ne mogu naći nikakav posao, ili pak ne mogu naći posao koji ne odgovara njihovoj stručnoj kvalificiranosti (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 58).

¹¹ Topolčić (2001) smatra da su na okretanje prema tradicionalnim obrascima obiteljskoga života u Hrvatskoj devedesetih utjecale ratne okolnosti i ekonomska kriza. Dok je u socijalističkom razdoblju u sferi javnih odnosa bila proklamirana jednakost spolova, u postsocijalističkom tranzicijskom razdoblju dominirale su opcije koje su se zalagale za "tradicionalne obiteljske vrijednosti".

¹² "Kod žena u stvarnosti dolazi do približavanja muškom svijetu. I kod njih je posao – u suprotnosti s njihovim željama, na prvom mjestu. Drugačije nego kod muškaraca na drugom mjestu nalazi se krug prijateljica, a tek potom vrijeme provedeno s partnerom." (Zulehner, 2003: 37)

Sve su to razlozi zbog kojih se aspekt ženskog rada i muškog stava o potrebi zapošljavanja žena u ove dvije zemlje ne može vrjednovati na isti način, niti se može na isti način pripisivati tradicionalizmu odnosno modernizmu. Mogu se, međutim, uspoređivati brojni drugi indikatori koji svjedoče da je u postindustrijski moderniziranim društvima na djelu proces prijelaza iz tradicionalnih prema modernim rodnim ulogama, dok je u Hrvatskoj riječ o eklektičnoj mješavini predmodernih, modernih i postmodernih konceptualizacija i realizacija rodnih uloga (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000).

3. SVJETOVI ŽIVOTA I RODNE ULOGE

U kontekstu procesa modernizacije i promjena koje su započele sve većim izlaskom žena na tržište rada od kraja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, poslovni i privatni svjetovi postaju sve češće polja zajedničkog djelovanja. Ali unatoč tome, oni su još uvijek često konfliktni jer nisu rezultat samo životopisa pojedine žene ili muškarca nego i dugotrajnih kulturnih i strukturalnih premisa koje su tradicionalno muškarcu pripisivale profesionalnu sferu i definirale ga kao poslovnog muškarca, a ženu kao obiteljsku ženu.¹³ Za objašnjenje promjena zbog kojih i žene i muškarci sve češće na nov način balansiraju obiteljsku s poslovnom sferom, austrijski istraživači/ce koriste razliku između tri svijeta života: poslovnog, obiteljskog i unutrašnjeg (Zulehner, 2003: 38).

Prema Zulehneru (2003), promjena od *tradicionalnog* prema *modernom* tipu ljudi najprije se počela događati u svijetu života vezanom uz posao. U tradicionalnim društvima muškarcima su smisao života davali karijera, napredovanje i dokazivanje u vlastitoj profesiji, zbog čega je muškarac bez zaposlenja bio društveno nepriznat. U postindustrijski razvijenim društvima pak sve više ljudi dijeli mišljenje kako je rad važan faktor u samoostvarenju i samopotvrđivanju svake osobe neovisno o rodu (Zulehner, 2003). Posebno žene ne žele više biti gurnute u marginalne prostore životne društvene stvarnosti. One su sve češće spremne zakoračiti u poslovni svijet i biti uspješne i djelotvorne na oba područja – poslovnom i obiteljskom. Taj se korak tumači početkom potrage žena za vlastitom individualnošću i životnim smislom, odnosno početkom ženske neovisnosti o partneru.¹⁴

Na problematiku ženskog rada izvan kuće muškarci i žene ne gledaju jednako. Austrijsko istraživanje ukazuje, primjerice, na činjenicu da 52% žena smatra da je "zaposlenje žene ključni faktor u realizaciji njezinog samoostvarenja", dok je svega 38% anketiranih muškaraca pristalo uz takav stav. Istodobno, 83% žena slaže se da "zaposlenje

¹³ "Svaki se čovjek tijekom svog života razvija na sasvim individualan način. On nije samo genetski slučaj za sebe već i biografski. (...) Naravno da se taj osobni razvoj neprekidno događa u suprotnosti s drugim razvojem: sa značajnim osobama iz vlastitog životnog kruga, majkom, ocem, drugim važnim osobama, koje tijekom života postaju dio jedne biografije. Tome treba dodati i kulturu koju, poput zraka, udišemo, i u kojoj pojedinac živi. (...) Tako svaki pojedinac teži biografskoj originalnosti s jedne strane, no istovremeno postoje područja kulture koje ljudi određuju na sličan način; grupe, kulturne podgrupe i miljei (...)" (Zulehner, 2003: 12).

¹⁴ O tome koliko je zaposlenje učinilo ženu neovisnijom o partneru, hrabrijom i samopouzdanijom najbolje govori podatak da upravo žene danas često iniciraju rastavu braka, čak i ako bi to moglo značiti puno lošiju financijsku situaciju pa i siromaštvo. Nekada takvo što nije bilo moguće jer je muškarac financijski brinuo o obitelji, pa su žene ostajale u braku i onda kada je bio nepodnošljiv. U takvim okolnostima, rastavu si jednostavno nisu mogle priuštiti.

ženu čini neovisnijom o partneru", što je ujedno i najveća prednost koju žene dobivaju zapošljavanjem. Takav stav dijeli 74% muškaraca (Zulehner, 2003: 55). Još su veće razlike u mišljenjima o tome može li zaposlena žena pružiti djetetu jednaku količinu topline i sigurnosti kao i majka koja ne radi. Uglavnom su muškarci ti koji smatraju da će dijete trpjeti ako je majka u stalnom raskoraku između svojih poslovnih i obiteljskih obaveza. Činjenica je da pokušaj balansiranja između posla i obitelji zadaje puno više teškoća ženama nego muškarcima jer zaposlene žene nisu oslobođene obavljanja kućanskih poslova i brige o djeci kod kuće. Mišljenje da su zaposlene žene opterećenije kućnim radom od muškaraca dijeli 54% ženske i 53% muške populacije u Austriji (Zulehner, 2003: 46).

U Hrvatskoj je situacija tijekom devedesetih bila još kompliciranija. Prevladavajuća uniformirana i stereotipna podjela društvenih i obiteljskih uloga muškaraca i žena, kao i nedostatak institucijske brige o djeci svih uzrasta, "gurao" je žene u privatnost. Međutim, takvo povlačenje nije bilo potpuno zbog ekonomske situacije u kojoj su žene bile prisiljene tražiti dopunske poslove. Paradoksalno je da se upravo zbog dodatnog rada kojim su bile prisiljene nadopunjavati obiteljski proračun, žene u Hrvatskoj nisu u potpunosti povukle u privatnost (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 17). Takvo popunjavanje obiteljskog proračuna dovodilo je žene u situaciju trostruke opterećenosti (na radnom mjestu, dodatnim poslovima i kućanskim poslovima). Uzmemo li u obzir i činjenicu da su djelatnosti u kojima su većinom bile zaposlene žene u 42,3% slučajeva imala niža primanja u odnosu na državni prosjek te da žene općenito u većem broju pogađa neisplata plaća¹⁵, njihov je položaj i u poslovnom i u obiteljskom svijetu života bio i još uvijek jest izuzetno težak.

Premda ženama općenito nije jednostavno stalno balansirati i održavati ravnotežu između poslovne sfere i obiteljskog života, premda se često moraju puno više dokazivati na radnom mjestu nego muškarci te, premda su često za isti posao lošije plaćene¹⁶, većini žena uspijeva pri istoj kvalifikaciji čak i brže napredovati na poslu nego muškarcima. Ta je činjenica bila razlog da se u Austriji istražuju reakcije zaposlenika/ca vezane uz davanje prednosti kolegi/ci na radnom mjestu (Zulehner, 2003: 43). Pokazalo se, pritom, da se žene u Austriji češće raduju unapređenju druge osobe nego muškarci. Također se pokazalo da se, kad je riječ o osobama podjednake kvalifikacije i davanju prednosti jednoj od njih, ne radi o problematici vezanoj uz rodnu specifičnost nego o vlastitoj poslovnoj karijeri i njezinoj važnosti za čovjekovu sliku o sebi. Dok su, primjerice, *tradicionalno* orijentirani muškarci skloniji podržati rodnu diskriminaciju, *moderni* su skloniji prihvatiti ženu na istom radnom mjestu kao partnericu koja jednako kompetentno obavlja svoj posao kao i oni, i koja je za taj posao adekvatno plaćena.¹⁷ Iz tih podataka proizlazi da se *moderni* muškarci lakše snalaze s konkurencijom žena od *tradicionalnih*. Njima je, primjerice, normalno da u poslovnom životu susreću podjednako kvalificirane žene, ali očekuju da i za žene vrijede podjednaka pravila igre kao i za muškarce (Zulehner, 2003: 43).

Dok za poslovni svijet, barem kada su u pitanju *moderni* tipovi, vrijede podjednaka pravila bez obzira na rod, u obiteljskom svijetu, kako je već ranije rečeno, stvari nisu tako

¹⁵ U ukupnome broju zaposlenih koji mjesecima ne primaju plaću, žene su zastupljene s preko 50%. <http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/faq/StatistikaZene.htm#PolozajZena>

¹⁶ Činjenica je da većina zaposlenja koja se nude ženama nemaju važniji društveni status, ugled

ili mogućnost promocije, a njihov rad u većini slučajeva nije adekvatno plaćen u odnosu na iste poslove koje obavljaju muškarci (Galić, 2002).

¹⁷ Od ispitanih muškaraca 41% bi u potpunosti prihvatili nadređenu kolegicu, daljnjih 33% ipak s malo manje spremnosti (Zulehner, 2003: 43).

jednoznačne. Promjene institucije obitelji u postindustrijski moderniziranim društvima koje su ukazale na pojavu tzv. "postobiteljske obitelji" (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 70) i analizirale razloge lomljivosti obitelji u suvremenim društvima, posebno su se odrazile na bračni status i broj djece. "Nestajanje tradicionalnog modela braka koji se temeljio na doživotnom trajanju (...) i sve učestaliji preokret prema novom modelu braka, koji sadrži mogućnost rastave (ne kao priželjkivani cilj već kao tihu opciju u slučaju izlaza)" (Beck-Gernsheim, 2000: 31) utjecalo je na pojavu sve fleksibilnijih oblika bračnih odnosa. U tom kontekstu se mogu tumačiti i podatci da 14% ispitanih muškaraca žive sami, 22% su povremeno sami, 56% ima partnericu, 4% partnera, a za 4% ispitanika nedostaju podatci. Pritom treba voditi računa da se čak 80% onih koji stalno ili povremeno žive sami izjasnilo kao slobodni (pri čemu je samo jedan od deseterice rastavljen), a 70% onih koji imaju partnericu ili partnera smatraju se oženjenim. Istodobno jedna četvrtina muškaraca živi u izvanbračnoj zajednici (Zulehner, 2003: 62).

Percepcija rodnih uloga koja uključuje brigu o djeci pokazuje da je to područje najmanje modernizirano i u Austriji i u Hrvatskoj. Postoje, doduše, razlike u stavovima između *tradicionalnog* i *modernog* tipa, ali ipak čak 44% muškaraca u Austriji smatra da žena treba biti kod kuće dok su djeca još mala, 39% muškaraca polazi od toga da podjednako sa suprugom/partnericom trebaju sudjelovati u odgoju djece, 13% ih je isključivih i smatraju da se muškarac treba baviti vlastitom karijerom i zarađivati, a žena preuzeti brigu o djeci.¹⁸ Svega je 1% onih koji misle da bi žene trebale raditi, a muškarci ostajati s djecom (Zulehner, 2003: 71).

Žene u Austriji, međutim, ne smatraju da bezuvjetno trebaju zapostaviti svoju poslovnu karijeru i ostajati kod kuće s djecom. Čak 35% žena smatra ovakvo stajalište ispravnim, dok 48% želi ravnopravan odnos i podjelu obiteljskih poslova i odgovornosti. Muškarci su, doduše, spremni jednim dijelom preuzeti na sebe brigu o djeci, ali postoje bitne razlike u načinu na koji se oni bave djecom i načinu na koji to čine žene. Ako se, primjerice, aktivnosti povezane s brigom o djeci razvrstaju u one koje se tiču slobodnog vremena i opuštanja kao što su igranje, bavljenje sportom i šetnja, s jedne strane, te aktivnosti koje su često stresne kao što su njega bolesnog djeteta, odlasci liječniku, roditeljski sastanci, posjeti školskim priredbama, uočljivo je da se i u Austriji i u Hrvatskoj u prvim više angažiraju očevi, a u drugima majke. Prema Zulehneru (2003: 82), 64% očeva se rado igra s djecom, 53% ide s njima u šetnju, 42% ih navečer stavlja spavati, 37% ih se zajedno s djecom bavi nekim sportskim aktivnostima. S druge strane, 33% očeva odlazi na školske priredbe i radi s djecom domaće zadaće, 28% odlazi na roditeljske sastanke, 31% njeguje djecu kad su bolesna, 28% vodi ih u toalet, 23% ide s djecom liječniku, a 14% očeva moli s djecom.

I u Hrvatskoj je briga o djeci prvenstveno ženski "posao" te u odnosu na majke znatno manji postotak očeva sudjeluje u hranjenju djece (30,5%) ili uzima bolovanje kad je dijete bolesno (22,2%). S druge strane, relativno je visok postotak očeva koji sudjeluju u igri s djecom (61,5%) ili u šetnji (57,1%), što ukazuje na još uvijek dominantnu tradicionalnu podjelu roditeljskih uloga u hrvatskom društvu (Tomić-Koludrović, 2000: 74).

¹⁸ Žene u Hrvatskoj, primjerice, kada je riječ o stavovima, s obzirom na postotak odgovora "sasvim se slažem", premda se smatraju ravnopravne

muškarcima, smatraju da ipak bolje od njih obavljaju kućanske poslove (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 135).

Sudeći prema navedenim podacima, ne može se reći da muškarci ne sudjeluju u odgoju djece i da im ne posvećuju dovoljno pažnje i vremena. Ipak, postoji znatna razlika u roditeljskim ulogama *tradicionalno* orijentiranih muškaraca i žena. Postotak *moderno* orijentiranih muškaraca koji sudjeluju u odgoju i aktivnostima djece u Austriji je primjetno veći nego postotak *tradicionalno* orijentiranih, iako su i *moderni* muškarci spremniji preuzeti obaveze koje se tiču njihovih zajedničkih aktivnosti s djecom u slobodno vrijeme, nego obaveze koje uključuju brigu o bolesnom djetetu ili odlazak liječniku. Kad je riječ o ženama, *tradicionalni* tipovi se u Austriji u nešto većem postotku sami brinu o djeci kad su bolesna, vode ih liječniku i idu na roditeljske sastanke, dok *moderne* žene više preferiraju sudjelovati u dječjim sportskim aktivnostima i angažirati se oko školskih priredbi i proslava (Zulehner, 2003: 73).

Nazočnost muškarca u obitelji mjerljiva je ne samo angažiranošću oko djece nego i spremnošću da pomogne supruzi/partnerici u obavljanju kućanskih poslova. Austrijska istraživanja pokazuju da se *moderni* muškarci uglavnom prihvaćaju dijela kućanskih poslova. Popravci u kući, pranje auta, kupnja namještaja i bacanje smeća poslovi su koje, ako ih ne dijele sa suprugom/partnericom, muškarci rado preuzimaju na sebe. Glačanje, kuhanje, pospremanje i pranje rublja prepuštaju ženama. Moglo bi se reći da se pomoć muškaraca u okviru svakodnevnih kućanskih poslova obično svodi na one dužnosti koje nisu izravno vezane uz kuću, ne računajući pritom određene poslove koji nisu rodno determinirani i koje obavljaju i žene i muškarci podjednako (briga o roditeljima, posjet rodbini, rad u vrtu). Važno je napomenuti da *tradicionalni* muškarac više poslova prepušta supruzi/partnerici, dok je *moderni* angažiraniji u obavljanju kućanskih poslova i općenito u obiteljskoj sferi (Zulehner, 2003).

Premda se na prvi pogled čini da nema prevelike razlike u shvaćanju i obavljanju tipično "muških" i tipično "ženskih" kućnih poslova u Austriji i u Hrvatskoj, u Hrvatskoj je postotak muškaraca koji obavljaju tradicionalno muške poslove znatno viši nego u Austriji. Tradicionalna podjela kućanskih poslova, prema kojoj se točno zna što su "ženski", a što "muški" poslovi, u Hrvatskoj je još vidljivija nego u Austriji. Primjerice, u 95,9% domaćinstava žena sama pere rublje, u 95,6% domaćinstava sama pegla, u 84,6% sama kuha, u 80,7% sama pere suđe, u 74% domaćinstava sama mete, odnosno usisava prašinu. Dok žene u vrlo visokom postotku obavljaju sve "prirodno" ženske poslove, muškarci obavljaju tradicionalno "muške" poslove, npr. lakše popravke kućanskih aparata, mijenjanje osigurača za struju i sl. (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 61-62).

Iz svega rečenog se može zaključiti da je spolna podjela rada duboko ukorijenjena u strukturi društva te da je podržavaju najznačajnije društvene institucije, uključujući i obitelj. Naime, rodna socijalizacija, odnosno prve spoznaje o postojanju "jačeg" i "slabijeg" spola stječu se u krugu obitelji. Dapače, još prije nego što se dijete rodi, roditelji često biraju boju odjeće koju će kupiti prema uvriježenom stereotipu – plavu za dječaka, ružičastu za djevojčicu. Tijekom djetinjstva igranje spolnih uloga nastavlja se izborom igračaka kojima će se dijete igrati (pištolji i autići za dječake, lutke za djevojčice) te odabirom igara i sportskih aktivnosti koje su također shematizirane prema kriteriju "muških" i "ženskih". Budući da i same žene djecu odgajaju na način da prihvate podjelu na "jači" i "slabiji" spol, proces ženske socijalizacije ide u smjeru koji ovakvu dvospolnu konstrukciju društva dodatno učvršćuje (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 62-63).

Povezivanje obiteljske i poslovne sfere postaje, međutim, sve kompliciranije zbog sve dominantnije uloge ekonomije u suvremenim postindustrijski razvijenim društvima.

S tezom da ekonomija prema obiteljima nije prijateljski nastrojena složilo se čak 50% ispitanih muškaraca i 60% ispitanih žena u austrijskom istraživanju. *Modernisti* (61% muškaraca i 64% žena) su u tom pogledu kritičniji od *tradicionalista* (50% muškaraca i 46% žena) (Zulehner, 2003: 94). To očigledno ima veze s činjenicom da *modernisti* žele dovesti u ravnotežu poslovni i obiteljski svijet, dok *tradicionalisti* problem rješavaju podjelom rada: muškarcima namjenjuju poslovni svijet, a ženama prepuštaju obiteljski. Istodobno, dok *moderni* muškarci sve više postaju obiteljski tipovi, žene sve više izlaze iz obitelji i smanjuju svoj obiteljski angažman.

4. PROMJENE UNUTRAŠNJEG SVIJETA

Promjene tzv. unutrašnjeg svijeta koji je pozadina i obiteljskom i poslovnom, istraživane su kroz samorecepciju zdravlja, seksualnosti, osjećajnosti i religioznosti. Prema Zulehneru (2003: 107), unutrašnji svijet je osobni svijet s jako izraženom psihološkom komponentom. Premda istraživanje žena u Hrvatskoj, koje služi kao temelj za usporedbu promjena rodni uloga u ovom članku, nije konceptualiziralo unutrašnji svijet na isti način kao austrijsko, mogu se ipak pronalaziti usporedbe samorecepcije istraživanih žena vezane uz područja zdravlja, seksualnosti i religioznosti. Primjerice, u području brige za zdravlje, žene u Austriji sklonije su odlaziti na preventivne preglede nego muškarci. To se vidi iz podatka da 36% žena redovito odlazi na preventivne preglede, dok kod muškaraca taj postotak iznosi svega 23% (Zulehner, 2003: 117).¹⁹ U Hrvatskoj pak, kada je riječ o ženama, za usporedbu preventivnih pregleda mogu poslužiti podatci o redovitosti odlazaka na ginekološke preglede. Rezultati su pokazali da i žene u Hrvatskoj općenito, a posebno žene mlađe od 35 godina, također brinu o svom zdravlju i relativno redovito posjećuju ginekologa. Naime, neznatno više od polovice istraženih žena "posljednji su put bile kod ginekologa u rasponu od dva mjeseca do godinu dana. Zabrinjava, međutim, podatak da čak 6,5% žena nikada nije bilo na ginekološkom pregledu, a da ih je 14,8% bilo prije tri i više godina" (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 68).

Kontracepcija i planiranje obitelji, prema mišljenju austrijskih istraživača/ica, također su važni indikatori modernizacije. Primjerice, dok je spremnost na zajedničku brigu o kontracepciji iskazalo ukupno 47% muškarca, zajedničkoj odluci o broju djece skloniji su *moderni* muškarci (68% u odnosu na 26% *tradicionalno* orijentiranih). Različitosti između pojedinih tipova su, međutim, izraženije u procjeni seksualnosti (Zulehner, 2003: 121) *Pragmatičari* (49%), kao i *tradicionalisti* (48%) smatraju da je "samo seksualno aktivni muškarac pravi muškarac", dok svega 25% *modernih* muškaraca podržava takav stav (Zulehner, 2003: 119).²⁰

¹⁹ Pritom naročito iznenađuje podatak da moderni muškarci rjeđe odlaze liječniku nego tradicionalni. Istodobno, dok tradicionalni muškarci više brinu o svom zdravlju, više spavaju, manje piju i puše, ukoliko žive zdravije (28%) nego moderni (18%), moderni tipovi se ipak osjećaju osjetno zdravijima od tradicionalnih (Zulehner, 2003: 119).

²⁰ Istraživanje je obuhvatilo i neke druge važne segmente seksualnosti, pokazavši da veliki broj ispitanika – dominantna trećina (36% muškaraca, 43% žena), smatra da muškarci teško i nerado govore o seksualnosti sa svojim partnericama. Vrlo visok postotak ispitanika (41% muškaraca i 62% žena) smatra seksualno uznemiravanje snažnim sredstvom moći u odnosu (Zulehner, 2003: 121).

Razlike u stavovima prema seksualnosti u odnosu na različite tipove pokazuju se i u nekim drugim pitanjima. Primjerice, premda je 71% muškaraca u ukupnom uzorku istraživanom u Austriji uvjereno da poštuju i uvažavaju svoju partnericu/suprugu te da intimni odnosi samo produbljuju već postojeće emotivne odnose između dvoje ljudi, izuzetno je puno *pragmatičara* (43%) koji seksualnost smatraju isključivo sredstvom zadovoljenja nagona (Zulehner, 2003: 120). Ovakvi kontrasti u stavovima između pojedinih tipova, indiciraju da i u postindustrijski moderniziranim društvima još uvijek postoje dvostruka mjerila odnosa prema seksualnosti, pri čemu se muška seksualna sloboda smatra mačističkom karakteristikom, dok se ženska seksualna sloboda karakterizira etički negativno (Galić, 2002).

U hrvatskom su se društvu pitanja seksualnosti i pobačaja u javnom diskursu nametnula tijekom tranzicije devedesetih godina dvadesetog stoljeća, u kontekstu procesa retradicionalizacije društva i jačanja kršćanskih vrijednosti. Međutim, retradicionalizacija javnog diskursa i dominacija u hrvatskim medijima teze prema kojoj je rađanje djece osnovni razlog ženine egzistencije, nisu značajnije utjecali na stavove žena vezane uz abortus. Primjerice, na ljestvici od devet tvrdnji pomoću kojih se dijagnosticirao predmoderni, moderni i postmoderni odnos ispitivanih žena o njihovim ulogama u braku i obitelji, relativno visoko, s obzirom na postotak odgovora "sasvim se slažem", nalazi se i tvrdnja "žena sama treba odlučiti hoće li učiniti pobačaj". Za taj se odgovor odlučilo 51,6% žena. "Istodobno prosjek skale od 2,38 za taj stav indicira da su značajnije zastupljeni liberalniji, nego rigidniji stavovi prema abortusu" (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 103). Liberalnost u odnosu na seksualnost u Hrvatskoj, unatoč dominantnom konzervativizmu u javnom diskursu, pokazuje i odgovor na pitanje o zadovoljstvu vlastitim seksualnim životom. Svojim seksualnim životom zadovoljno je čak 53,7% žena. Također se pokazalo da seksualnost nije segment koji u većoj mjeri narušava partnerske odnose žena u Hrvatskoj (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 103).

Najznačajnije razlike između Austrije i Hrvatske pokazuju se u konceptualizaciji religioznosti. Naime, austrijska istraživanja religioznosti pristupaju na način da govore o sklonosti kršćanstvu, istočnjačkim, ili pak drugim religijama, pri čemu su najviše rasprostranjena vjerovanja slična nekadašnjim tzv. prirodnim religijama (28%), u kojima ne postoje bog i vrag kao apsolutni principi dobra i zla, već vjerovanje u sudbinu i kozmičku energiju koje upravljaju ljudskim životima. Na drugom je mjestu kršćanska (19%), a slijedi ju istočnjačka orijentacija (9%) (Zulehner, 2003: 144). Prema rezultatima austrijskih istraživanja, različite se religijske orijentacije međusobno ne isključuju, nego upotpunjuju. Primjerice, kršćanska orijentacija kod nekih se ispitanika prepleće s istočnjačkom, dok se u pojedinačnim slučajevima može povezati s prirodnom religioznošću.

Kad je riječ o rodним razlikama, žene se pokazuju religioznijima od muškaraca. Većina žena u Austriji pritom je sklonija tzv. prirodnoj religiji (33%) (u odnosu na 28% muškaraca). Tek nakon toga slijedi kršćanska (26%) (u odnosu na 19% muškaraca) i na kraju istočnjačka orijentacija (16%) (u odnosu na 9% muškaraca) (Zulehner, 2003: 144). Važno je ipak naglasiti da su *tradicionalne žene* sklonije kršćanstvu, a *tradicionalni muškarci* prirodnim religijama.

Općenito govoreći, istraživanje fenomena religioznosti u Austriji ukazuje na nestajanje religioznih i kršćanskih obrazaca iz svakodnevnog života, koje se kod žena odvija čak

brže nego kod muškaraca.²¹ Kršćanski svjetonazor, naime, u postotku najviše zastupaju *pragmatični muškarci*, dok su *moderne žene* najsklonije prirodnim religijama (Zulehner, 2003: 145). *Tradicionalne žene* u Austriji su, također, religioznije nego *moderne* i nego muškarci općenito. Naime, 50% *tradicionalno* orijentiranih žena su vjernice, dok se znatno manji broj *modernih žena* izjašnjava kao vjernice (20%) (Zulehner, 2003: 146).

Rezultati istraživanja (Zulehner, 2003) pokazuju da je i odnos žena prema kršćanskim crkvama prilično ugrožen. Podrobnijom analizom podataka uočljiva je, naime, suprotstavljenost osobne i institucionalizirane religioznosti. Tim više što je kršćanstvo u pluralističkim društvima vezano uz Crkvu kao instituciju, dok istočnjačke i tzv. prirodne religije u svojoj koncepciji ne sadrže takve oblike formalizma i vežu se više uz unutarnju (osobnu) religioznost. Izrazito jaka kršćanska orijentacija podrazumijeva pak naglašenu institucionaliziranu religioznost i sklonost crkvenom dogmatizmu, što se opet najčešće povezuje s katolicima.

Austrijsko istraživanje pokazalo je da osobe koje ne pripadaju oni ni jednoj od tradicionalnih vjeroispovijesti najredovitije sudjeluju u nedjeljnim okupljanjima (42% ih ide nedjeljom u crkvu, a 17% jednom mjesečno). Nakon njih slijede pripadnici katoličke crkve. Ono što iznenađuje je da muškarci (20%) češće odlaze u crkvu nego žene (15%). S druge strane, pripadnici islamske vjeroispovijesti nisu u tako velikoj mjeri pobornici institucionalizirane religioznosti (13% ih redovito ide na vjerska okupljanja), dok su protestanti u svojoj crkvi nedjeljom redoviti u samo 6% slučajeva. Oni koji ne pripadaju niti jednoj vjeroispovijesti skoro nikada ne idu u crkvu (74%), dok ih 23% u crkvu odlazi samo za vrijeme kršćanskih blagdana (Zulehner, 2003: 148-149).

Kad se ti podatci o religioznosti u Austriji uspoređuje s onima u Hrvatskoj, može se reći da se i u Hrvatskoj bilježi porast religioznosti koja uključuje elemente istočnjačkih religija, posebno kad je riječ o obrazovanijim i onima s višim primanjima u obitelji (Bezinović i dr., 2005: 136, 237). Međutim, još je značajniji porast tijekom devedesetih godina bio porast katoličke konfesionalne i religijske identifikacije.²² To je vidljivo ne samo u postotku onih koji se izjašnjavaju kao katolici/kinje nego i u porastu utjecaja katoličke crkve u društvu. Istraživanja, naime, pokazuju (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000: 140) da je tijekom postsocijalističkog razdoblja povjerenje u instituciju katoličke crkve bilo veliko, štoviše najveće u usporedbi s drugim javnim institucijama (npr. Vlada, Sabor, nevladine organizacije). U drugoj fazi tranzicije (koncem devedesetih godina) povjerenje u Crkvu kao instituciju počelo je opadati, iako je ona i dalje jedna od institucija s najvećim kredibilitetom u hrvatskom društvu (Balaban i Črpić, 2000)²³. Međutim, podatci o postotku onih koji tjedno i češće idu na misu, a ne vjeruju u život poslije smrti (11,9%), u raj (11,6%), u

²¹ Primjerice, 11% muškaraca i 7% žena izjavljuju da su nekada bili katolici/katolkinje, pa ne iznenađuje što se i žene i muškarci nalaze na relativno niskom stupnju vezanosti uz religioznost i kršćanstvo. Istodobno, 76% anketiranih muškaraca i 80% anketiranih žena u Austriji iskazuju se kao katolici/inje (Zulehner, 2003: 145).

²² Dok je, primjerice, 1989. godine u Zagrebu konfesionalni identitet iskazivan u visokom postotku od 80%, u Boga je vjerovalo samo 39% ispitanika. Sedam godina kasnije, u razdoblju postsocijalističke

tranzicije, vjerovanje u Boga iskazalo je čak 75% građana (Marinović-Jerolimov, 1997).

²³ Pri iznošenju ovakvih podataka, valja ponovo napomenuti da ne postoje longitudinalna istraživanja s usporedivom metodologijom na temu, kao i da je uslijed ratnih zbivanja na području Hrvatske u tranzicijskom razdoblju došlo do promjene nacionalnog sastava stanovništva, pa tako i istraživačkog uzorka. Unatoč tome, rezultati istraživanja ipak indiciraju promjene čijem je konstatiranju teško osporiti utemeljenost.

grieh (11,6%), ili u pakao (20%), ukazuju na činjenicu da je u kontekstu postsocijalističke promjene društvenog i političkog poretka u Hrvatskoj, deklarativna religijska pripadnost znatno viša od praktične religioznosti.

Ukratko, najznačajnije se razlike između Austrije i Hrvatske pokazuju u sferi religioznosti. Naime, kad se u obzir uzmu sva tri područja svijeta života, može se zaključiti da se povezivanje sfera rada i obitelji ni u Austriji, kao ni u Hrvatskoj, ne odvija na zadovoljavajući način ni za muškarce ni za žene. Doduše, u Austriji se ipak bilježi modernizacijski pomak u poslovnom području jer su žene u odnosu na ranija razdoblja sve prisutnije na tržištu rada, ali još uvijek nemaju društvenu moć kakvu imaju muškarci niti zarađuju onoliko koliko i muškarci. Istodobno, muškarci sve više preuzimaju kućanske poslove i brigu o djeci te se može reći da se tu događa pomak prema modernosti u odnosu na ranija razdoblja, ali muškarci te poslove još uvijek obavljaju u znatno manjem postotku nego žene. U Hrvatskoj pak žene su se tijekom devedesetih godina, zbog rata i gubitka radnih mjesta, više od muškaraca suočavale s problemima nezaposlenosti. Može se reći da je u području rada u Hrvatskoj čak došlo do svojevrstne retradicionalizacije i prisilnog povratka žena u obitelj. Istodobno je izuzetno visok postotak žena radom na crno i dalje financijski znatno pridonosio obiteljskom budžetu.²⁴ Žene u Hrvatskoj neravnopravnije su i u području obiteljskog života od žena u Austriji jer one u Hrvatskoj, uglavnom, kako je već ranije navedeno, u znatno većem postotku obavljaju kućanske poslove i brinu o djeci (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000).

5. ZAKLJUČAK

Usporedba rodni uloga istraživanih u Austriji s rodni ulogama istraženim u Hrvatskoj koncem devedesetih godina dvadesetog stoljeća pokazuje da je i u jednom i u drugom slučaju riječ o promjenama koje se odvijaju pod utjecajem procesa modernizacije i globalizacije. Međutim, postoje i očigledne razlike u odvijanju ovih procesa. Promjene rodni uloga u društvima "druge" modernosti koje Beck (1986) naziva i "društvima rizika", a u koje spada i austrijsko društvo, odvijale u kontekstu slabljenja tradicionalni očekivanja od osoba obaju spolova potaknutim postindustrijskom proizvodnjom, individualizacijom tržišta radne snage te pluralizacijom životni stilova. U hrvatskom su se pak društvu promjene odvijale u kontekstu rizika tranzicije, rata te simultanog odvijanja i "prve" i "druge" modernosti. Gubitak sigurnosti, smanjenje broja radni mjesta te neizvjesnost u odnosu na smjer odvijanja modernizacijskih procesa, koji su karakterizirali hrvatsko društvo na prijelazu iz dvadesetog u dvadeset i prvo stoljeće, išli su pritom na ruku učvršćivanju mnogih elemenata tradicionalni, pa čak i predmoderni rodni uloga.

Budući da proces modernizacije dovodi u pitanje kategorije klasične industrijske moderne, a da su rodne uloge, prema Becku (1986), jedno od rijetkih područja koje "prva" modernost nije modernizirala, istraživanje rodni uloga jedno je od područja koje najplastičnije omogućava dijagnosticiranje oslobađa li se i koliko neko društvo svojih ranijih, nemoderniziranih oblika.

²⁴ U istraženom uzorku 52,6% žena je zaposleno, dok ih 45,7% zarađuje na neki drugi način, radeći neke dopunske poslove od intelektualni usluga,

preko akviziterskog prodavanja posuđa i drugih proizvoda, do čišćenja stubišta (Tomić-Koludrović, 2000: 38).

Usporedba konceptualizacije rodni uloga u Austriji i Hrvatskoj kao u dva modernizacijski različita tipa društava, pokazuje da su razlike među njima znatno veće u području obiteljskog i unutrašnjeg svijeta života, dok su nešto manje u području svijeta rada. Svijet rada je, naime, u Hrvatskoj baštini relativnu egalitarnost iz socijalističkog razdoblja, zbog čega nema značajnijih razlika u postotku zaposlenosti žena u Hrvatskoj i Austriji. Razlike se ipak javljaju u onom segmentu koji svijet rada povezuje s obitelji. U tom segmentu, naime, još uvijek prevladava tradicionalna konceptualizacija rodni uloga, zbog čega se muškarci u Hrvatskoj još uvijek smatraju dominantnim "hraniteljima" obitelji.

Dok su u Austriji obiteljske uloge postajale tijekom devedesetih godina sve egalitarnije, u Hrvatskoj je, ubrzo nakon uspostave demokratskog poretka, retradicionalizacija društva "učvršćena" predmodernom ratnom paradigmom. Takva je situacija pridonijela prisilnom povratku žena u obitelj (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000). Stoga, dok u Austriji muškarci sve više partnerski sudjeluju u obiteljskom životu i odgoju djece te preuzimaju mnoge obveze i odgovornosti koje je nekada u obitelji imala isključivo žena, u hrvatskim obiteljima je još uvijek prisutna tradicionalna podjela rada. To je vidljivo iz činjenice da postoje kućanski poslovi koji se smatraju isključivo "ženskim" i da je žena, čak i kada je zaposlena ili jedina hraniteljica obitelji, uglavnom ta koja se brine o djeci. U području unutrašnjeg života koji je, prema Zulehneru (2003) oslonac i za poslovni i za obiteljski svijet života, patrijarhat je kao dominantna spolna konstrukcija u Hrvatskoj devedesetih (Tomić-Koludrović, 1996) legitimirao androcentrično strukturiranu stvarnost u poslovnom i u obiteljskom području. Isti je učinak također imao i u području unutrašnjeg svijeta. Općenito govoreći, u spomenutom je razdoblju pridonio retradicionalizaciji i slabijoj vidljivosti žena u društvenim i političkim zbivanjima u Hrvatskoj (Tomić-Koludrović i Kunac, 2000).

Na koncu možemo zaključiti da su se i u Hrvatskoj, slično kao i u Austriji, na prijelazu tisućljeća mogli dijagnosticirati različiti tipovi konceptualizacije rodni uloga. Međutim, dok u Austriji dominiraju *moderni* u odnosu na *tradicionalne* tipove, te se može konstatirati da je u slučaju Austrije riječ o društvu "druge" modernosti, u Hrvatskoj dominiraju *tradicionalni* (čak predmoderni) u odnosu na *moderne* tipove.²⁵ Stoga su, premda postoje elementi modernizacije, rodne uloge još uvijek dominantno tradicionalne.

Ovakva spoznaja potvrđuje da proučavanje rodni uloga može biti važan indeks moderniziranosti suvremenih društava. Utvrđivanje razlika rodni uloga u dva različita tipa društva – društvu "druge" modernosti kakvo je austrijsko i društvu dvije istodobne modernizacije kakvo je hrvatsko – važno je i stoga što ukazuje na predmoderne elemente koji su i u jednom i u drugom slučaju prepreka na putu još uspješnijeg uključivanja u procese postindustrijske modernizacije i globalizacije.

²⁵ Tu činjenicu, pored već iznesenih podataka, potvrđuje i faktorska analiza vrijednosti kojom su u hrvatskom istraživanju ekstrahirana četiri faktora. Faktor predmoderne vrijednosti okupio je najveći postotak ukupne varijance (22,9%), faktor koji je miješao dominantno predmoderne s modernim i postmodernim vrijednostima okupio je 8,7%

ukupne varijance, faktor postmodernih vrijednosti okupio je 11,4% ukupne varijance, dok je faktor koji je miješao dominantno postmoderne moderne s postmodernim i modernim vrijednostima okupio 8,7% ukupne varijance (Tomić-Koludrović, 2000: 135).

LITERATURA

Baloban, J., Črpić, G. (2000) Određeni aspekti crkvenosti, *Bogoslovska smotra*, sv. 70, br. 2, 257-290.

Balsamo, A. (1995) Forms of Technological Embodiment: Reading the Body in Contemporary Culture, u: Featherstone, M. i Burrows, R. (ur.), *Cyberspace, Cyberbodies, Cyberpunks: Cultures of Technological Embodiment*, London: Sage, 215-237. [hrvatski prijevod: Balsamo, A. (2001) Oblici tehnološkog utjelovljenja: čitanje tijela u suvremenoj kulturi, u: Featherstone, M. i Burrows, R. (ur.) *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 305-337, prev. Ognjen Strpić]

Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt/M: Suhrkamp.

Beck, U. (1997) *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt/M: Suhrkamp.

Beck-Gernsheim, E. (1994) Auf dem Weg in die postfamiliale Familie – Von der Notgemeinschaft zur Wahlverwandtschaft, u: Beck, U. i Beck-Gernsheim, E., *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*, Frankfurt/M: Suhrkamp.

Beck-Gernsheim, E. (2000) *Was kommt nach der Familie? Einblicke in neue Lebensformen*, München: Beck.

Bock, G. i B. Duden (1977) Arbeit aus Liebe – Liebe als Arbeit. Zur Entstehung der Hausarbeit im Kapitalismus, u: *Frauen und Wissenschaft. Beiträge zur Berliner Sommeruniversität für Frauen Juli 1976*, Berlin: der Gruppe Berliner Dozentinnen, 118-199.

Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, London: Routledge, Chapman & Hall. [hr. prijevod Butler, J. (2000) *Nevolje s rodnom: Feminizam i subverzija identiteta*, Zagreb: Ženska infoteka, prev. Mirjana Pačić-Jurinić]

Galić, B. (2002) Moć i rod, *Revija za sociologiju*, sv. 33, br. 3-4, 225 - 238.

Haller, M., F. Höllinger i M. Gomilshak, (1999) Attitudes toward gender roles in international comparison. New findings from twenty countries, u: Richter, R. i S. Supper, (ur.) *New Qualities in the Lifecourse*, Würzburg: Eugen Verlag, 131-152. [Reihe: Familie und Gesellschaft, Band 3]

Hochschild, A.R. (1983) *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*, Berkeley: University of California Press.

Leinert Novosel, S. (1990) *Žene – politička manjina*, Zagreb: NIRO Radničke novine.

Leinert Novosel, S. (1999) *Žena na pragu 21. stoljeća*, Zagreb: Ženska grupa TOD.

Marinović-Jerolimov, D. (1993) Nereligioznost u Hrvatskoj, u: Bahtijarević, Š., ur., *Prilozi izučavanja nereligioznosti i ateizma 2*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 87-136.

Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N., Josipović, V. (2003) *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*, Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.

Strohmeier, P. (1977) Strukturen familiärer Entwicklung – ein europäischer Vergleich, u: Vaskovics, L., ur., *Familienleitbilder und Familienrealitäten*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 289-307.

Šikić-Mićanović. L. (2001) Neke konceptualizacije i značenja kućnih poslova, *Društvena istraživanja*, Zagreb, sv. 10, br. 4-5 (54-55), 731-766.

Topolčić, D. (2001) Muškarci to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji, *Društvena istraživanja*, Zagreb, sv. 10, br. 4-5 (54-55), 767-789.

Tomić-Koludrović, I. (1996) Konstrukcija spolnosti i tolerancija, *Društvena istraživanja*, Zagreb, sv. 5, br. 2 (22), 331-342.

Tomić-Koludrović, I. i Kunac, S. (2000) *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih*, Split: Udruga građana Stope nade.

Zulehner, P. M. (ur.) (2003) *MannsBilder: Ein Jahrzehnt Männerentwicklung*, Ostfildern: Schwabenverlag AG.

THE CHANGE OF GENDER ROLES IN PROCESSES OF MODERNIZATION: A COMPARISON OF AUSTRIA AND CROATIA

SUMMARY

The article deals with the comparison of gender roles in the fields of work, family and the internal world in Austria and Croatia at the transition from the twentieth to the twentyfirst century. Gender roles in the aforementioned fields are observed as indices of the modernity of the two societies, the comparison is based on the results of the studies conducted by Zulehner (2003) and Tomić-Koludrović/Kunac (2000). The studies aren't completely comparable, but they provide enough elements to generalize the results obtained in the different fields (work, family, relations towards children, relations towards religiosity). The theoretical framework in which the interpretation of the results is placed is Beck's (1986) theory of two modernities (the "first", "simple" or "industrial" and the "second" or "reflexive" modernity, typical for postindustrial modernized societies).

The interpretation of the results shows that during the 1990s in Austria there was a shift from *traditional* towards *modern* gender identities. The shift from the traditional towards the modern in Austria affected both genders but was much more expressed in women. In Croatia though, during the same period we see an opposite shift towards the *retraditionalization* of gender roles. Based on the results of the comparison of the studies we can conclude that during the period studied Austria was functioning more and more as a "second modernity" society, while transitional Croatian society showed a mixing of the prevalent traditional elements with elements that indicate "first" and "second" modernity. In Austria, in the area studied, there are also traditional elements, but there they are clearly separated from the modern ones. Croatian society mixes different elements, which confirms the theory that there are two simultaneous modernization processes in progress ("simple" and "reflexive" modernization).

KEY WORDS: *Austrian society, Croatian society, family, "first" and "second" modernity (Beck), gender roles, religiosity, traditional and modern identities, work.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

POJAM OSOBE U SOCIOLOGIJI ÉMILEA DURKHEIMA I ZASNIVANJE SOCIOLOGIJE MORALA

RATKO ČORIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

UDK: 316:177.82

Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 20. XII. 2006.

Prateći razvoj rane sociologije autor naglašava kako je ona već kod svojih utemeljitelja sadržavala istaknutu moralnu dimenziju – kako u pogledu izbora tema, tako i u nastojanju da se društvo moralno reformira ili konsolidira. Émile Durkheim, određujući predmet sociologije kao proučavanje društvenih činjenica koje izvanjski i prinudno djeluju na pojedinca analizira također moralne činjenice kao potklasu društvenih činjenica. Na taj način on je utemeljitelj sociokulturalnih teorija morala koje području morala pristupaju polazeći od društvenih i kulturnih determinanti koje ga oblikuju. No, kako se kod Durkheima pojavljuje i problem moralne autonomije, autor upućuje na pojam osobe kako ga Durkheim analizira u svom djelu *Elementarni oblici religijskog života*, te ukazuje na kompleksnost Durkheimovog shvaćanja morala.

KLJUČNE RIJEČI: *individualizacija, moralna autonomija, moralna činjenica, pojam osobe.*

Predmet i metode znanosti o društvu od samog su početka, dakle od konstituiranja sociologije kao samostalne discipline, duboko prožeta kako društveno povijesnim, tako i intelektualnim kontekstom njena nastanka. U tom smislu se njen nastanak smješta u vremensko razdoblje početka 19. stoljeća u kojem snažna društvena previranja, koja se označavaju kao revolucionarna (industrijska i politička revolucija), duboko i radikalno transformiraju dotadašnji, ustaljeni način života svih slojeva društva. Izrastajući na intelektualnim zasadama prosvjetiteljskog povjerenja u razum, ali i suprotstavljanja prosvjetiteljskim idejama, sociologija nastoji u svom nastajanju zahvatiti upravo ovo nemirno i novo, transformirajuće pulsiranje društvenog života, smatrajući da dotadašnje kategorije i načini promišljanja ljudske društvenosti, razvijani dotada u okrilju filozofije, nisu dostatni ni primjereni kompleksnosti novih društvenih odnosa. Otuda je u promišljanju ranih sociologa o predmetu i metodama znanosti o društvu u vrlo značajnoj mjeri prisutna intencija da se zabilježi, objasni i razumije upravo ovo radikalno mijenjanje društvenih odnosa koje se tijekom 18. i 19. stoljeća zbiva potaknuto političkih i industrijske revolucije, a obuhvaćeno je, između ostalih, procesima urbanizacije, industrijalizacije i sekularizacije. I u samom izboru tema, kao i načinom njihovog tumačenja, u društvenih znanstvenika 19. stoljeća više ili manje eksplicitno se očituje upravo stav i briga znanstvenika za moralne implikacije onog što se s društvom događa. Stoga i status sociologije tog vremena nije tek status nove akademske discipline, nego ona, kako kod svojih protagonista, odnosno

utemeljivača, tako i kod publike kojoj se obraćaju (prije svega znanstvene zajednice, ali i ostalih društvenih slojeva), zadobiva i afirmira i svoju praktičnu, moralno-utilitarnu dimenziju, dimenziju koja je vezuje uz stvarni, konkretni društveni život.

Unatoč dominantno pozitivistički intoniranim određenjima nove znanosti, kao i terminologijom i ključnim kategorijama kojima barata, a koje teže egzaktnosti i objektivnosti po uzoru na prirodne znanosti, nova znanost o društvu ne može odmah i do kraja prekinuti sve svoje veze sa socijalnom filozofijom, koja je, kako u anglosaksonskom svijetu, tako i na europskom kontinentu tematizirala područje države, politike te odnos čovjeka i društva. Stoga je rana sociologija, s jedne strane holistička, jer nastoji zahvatiti cjelinu društvenog života odnosno njegove tokove, a s druge strane (iako se, barem kada je o 19. stoljeću riječ, ne može govoriti o nekakvom disciplinarnom oblikovanju sociologije morala niti pak neke druge posebne sociologije), u svih sociologa 19. stoljeća, a napose u Francuskoj, vrlo je snažno istaknuta moralna dimenzija predmeta kojeg obrađuju.

Etička pitanja, pitanja morala, koja se u osnovi svode na pitanje što je istinski dobro, odnosno što je istinski moral tradicionalno su, još od Aristotela, bila razmatrana u okviru praktične filozofije; kasnije, kao sustavna refleksija o moralu u okviru filozofije morala, odnosno etike. Etika, kao zasebna filozofska disciplina oblikovala se kao najmjerodavniji oblik refleksije o moralnoj dimenziji ljudskog iskustva. No kako se sva ljudska praksa, odnosno iskustvo, pa čak i kad je riječ o individualnim odlukama, teško može istrgnuti iz svog društvenog konteksta, društvene interakcije (naime, i individualna odluka utječe na ponašanje drugih, kao što iz rog ponašanja na svojevrstan način proizlazi), tako je i područje morala, sasvim samorazumljivo, postalo predmetom i nove znanosti o društvu. Kako se pak sociologija kao znanost o društvu (društvenim činjenicama) nastojala odvojiti od dotadašnjih "spekulacija" o moralu, odnosno promatrati društvene činjenice kao predmete znanstveno-metodološki zasnovane analize, to se i pitanje morala također ukazalo kao područje stvarnih društvenih činjenica. Drugim riječima, i moral je postao predmet objektivne znanstveno-sociološke analize. Ipak, s obzirom na specifičnu vrijednosnu opterećenost, moramo se složiti s tvrdnjom kako "sociološke analize morala teško mogu funkcionirati bez uvažavanja filozofski refleksija i uvida", te da stoga, "potpuno odvajanje sociologije morala od filozofije nije ni moguće ni potrebno". (Pharo, 2006: 206, pogovor R. Kalanj)

Ako se složimo s mišljenjem É. Durkheima da je duhovni začetnik suvremene sociologije zapravo Saint-Simon, a ne A. Comte, koje kasnije naglašava i prihvaća Georges Gurvitch (Gurvitch, 1966: 42), tada već kod Saint-Simona ne samo da nalazimo "već razvijene klice svih ideja koje su hranile misao naše epohe", kako je tvrdio Durkheim, nego kod njega nalazimo i vrlo snažno istaknutu i težnju da se u središte zanimanja 'socijalne fiziologije', kako je novu znanost o društvu nazivao Saint-Simon, postave moralni problemi. Za Saint-Simona "ljudska zajednica predstavlja pravo biće" koje je istovremeno i kolektivni i individualni napor. Taj kolektivni napor, koji je istovremeno i duhovan i materijalan, pruža Saint-Simonu dovoljan razlog za tvrdnju kako nema "društva bez zajedničkih ideja i da je moral nužna spona koja povezuje društvo u cjelinu". (Gurvitch, 1966: 43) Za Saint-Simona industrija sadržava sve stvarne snage društva, no materijalna i duhovna proizvodnja se uzajamno prožimaju, pa stoga zaključuje: "Svaki je društveni režim samo primjena određenog filozofskog sistema, i prema tome nije moguće uspostaviti nov režim, ako prije toga nije izgrađen nov filozofski sistem kojemu taj režim mora odgovarati." (Gurvitch) Kako je smatrao da živi u epohi koja "nije samo kraj francuske revolucije, već

početak europske revolucije", Saint-Simon svojom socijalnom fiziologijom želi razriješiti naglašeno kriznu bremenitost svog vremena, jer "kriza u koju su uvučeni politički staleži prije trideset godina ima za temeljnu posljedicu totalnu promjenu socijalnog sistema" (Fiamengo, 1987: 13). Dakle, stvaranje nove znanosti o društvu ima zadatak osvijetliti "smisao tih velikih društvenih preobražaja i prijelaza, njihove pokretačke snage i ukazati na perspektivu daljnjeg kretanja" (Fiamengo, 1987: 13). Uviđajući značaj onog filozofskog, duhovnog, dakle i moralnog, Saint-Simon naglašava promjene do kojih dolazi u moralnom području, u smislu napuštanja pravila pasivne podložnosti u korist vrijednosti jedinstva i jednakosti. Te se vrijednosti kao "novi moral" oblikuju u "životu rada" kojeg donosi industrijsko društvo.

I Auguste Comte koji je dao naziv novoj znanosti o društvu također ne vidi sociologiju kao puku akademsku znanost nego "njegov sistem pozitivne filozofije i pozitivnih nauka ima temeljnu vrijednost po tome što vodi novoj nauci o društvu koja je pozvana da riješi bitna pitanja društvenog reda i progresa" (Fiamengo, 1987: 103). U tom smislu je svrha svih ljudskih napora, pa, dakako, i onih filozofskih i znanstvenih, ostvarenje novog, pozitivnog društva. Na taj način je i sociologija shvaćena upravo u ovom, pragmatičnom smislu, naime, tako da se i ona stavlja u službu određenih moralnih vrijednosti koje obuhvaća pojam pozitivnog društva. Traženje istinskog morala, analiza individualističkog morala koji proizlazi iz rastakanja duhovne moći religije te, na koncu, razrješenje političke i duhovne krize svog vremena zadaća je sociologije po A. Comteu.

Od svog prvog velikog rada *O podjeli društvenog rada* (1893), pa do posljednjeg za života objavljenog djela *Elementarni oblici religijskog života* (1912), Émile Durkheim u središte svog interesa stavlja područje morala. Da je tome tako upućuje nas i letimično nabranje temeljnih pojmova njegove sociologije – mehanička i organska solidarnost, kolektivna svijest, anomija, moralna gustoća, moralna sila itd. Pa i samo određivanje predmeta sociologije, a to je društvena činjenica nedvosmisleno upućuje na moralnu problematiku, ali i na Durkheimovo poimanje morala koje je izrazito sociološko. Za Durkheima je društvena činjenica "svaki, utvrđen ili ne, način djelovanja koji je kadar izvršiti izvanjsku prinudu; ili još, koji je općenit u cjelokupnom danom društvu u isti mah posjedujući vlastitu opstojnost, neovisnu o njezinim pojedinim očitovanjima." (Durkheim, 1999: 32). Treba naglasiti da je za Durkheima društvena činjenica gotovo istovjetna s moralnom činjenicom, pa upravo u tom smislu moral izvanjski i prinudno djeluje na pojedinca. No nije samo terminologija i upućenost na proučavanje društvenih (moralnih) činjenica ono što upućuje na centralno mjesto koje problematika morala zauzima u Durkheimovoj sociologiji. Naime, i Durkheim je, kao uostalom i Saint-Simon i Comte shvaćao svoj znanstveni angažman ne samo kao akademski, nego je doista vjerovao u to da sociologija može, na temelju pozitivnih istraživanja i objektivnih spoznaja, pomoći u moralnoj konsolidaciji društva. "U nestabilnom i neizvjesnom ("kriznom") sklopu na prekretnici stoljeća njega je najviše zaokupljala ekstremna diferencijacija funkcija modernog društva i stoga se pitao što bi valjalo učiniti kako bi to, na bezbroj specijalnosti podijeljeno društvo sačuvalo svoju neophodnu intelektualnu i moralnu koherentnost." (Kalanj, 2005: 159)

Razlikujući mehaničku solidarnost, koja je karakteristična za društva na nižem stupnju razvoja i koju karakterizira sličnost pojedinaca koji čine zajednicu, od organske solidarnosti, koja se temelji na podjeli rada, Durkheim uočava patološke pojave svojstvene modernim industrijskim društvima koja upravo karakterizira razgranata podjela rada. Te patološke

pojave on podvodi pod pojam anomije, koja znači odsutnost društvene regulacije koja osigurava kooperaciju među specijaliziranim funkcijama. Za Durkheima su industrijska društva ona u kojima su privredne funkcije u protekla dva stoljeća doživjele dotad neviđen razvoj, tako da one potiskuju sve ostale, napose vojne, upravne i vjerske funkcije. Čak i znanost, koja se, prema Durkheimu, jedino može boriti s privredom, zadobiva premoć ukoliko služi praksi, odnosno privredi. Problem koji Durkheim postavlja (u predgovoru drugog izdanja *O podjeli društvenog rada*) u vezi s tezom da "naša društva... jesu, ili da u najvećoj mjeri teže postati industrijskima" jest da dominacija privrednih funkcija u "cjelokupnom društvenom životu očigledno ne može ostati toliko neuređen a da iz toga ne proizađu najdublji poremećaji. To je nadasve izvorom općeg opadanja morala. Jer upravo zato što se danas privrednim funkcijama bavi najveći broj građana, postoji velik broj pojedinaca kojima gotovo cio život protječe u industrijskoj i trgovačkoj sredini. Budući da je ta sredina neznatno prožeta moralnošću, to može imati za posljedicu da se najveći dio njihova života odvija mimo svakog moralnog djelovanja." (Durkheim, 1960: 34, prema Kalanj, 2005) Konstatirano stanje anomije, koje se iz sfere privrednog života prelijeva na čitavo društvo jest zlo koje je ustanovljeno, a u istom predgovoru Durkheim mu nastoji pronaći uzrok i lijek. Uzrok ni u kom slučaju nije podjela rada jer je funkcija podjele rada u samom djelu argumentirano predstavljena upravo kao moralna. Naime, osim što podjela rada zadovoljava specifične materijalne potrebe, njezino je postojanje nerazdvojno od odnosa zajedništva, što znači da je istinska funkcija podjele rada moralna. U uvjetima visokog stupnja materijalne i moralne gustoće, izražene individualnosti i osobnosti, podjela rada jača međuzavisnost pojedinaca što Durkheim naziva organskom solidarnošću. Do narušavanja društvene solidarnosti, odnosno anomije, dolazi u slučaju "abnormalnih oblika" podjele rada kojima dolazi do disperzije interesa koja rezultira ekonomskim krizama i klasnim sukobima. Za Durkheima država i političko društvo ne mogu pružiti izlječenje stanja anomije, nego to mogu biti samo grupe bliske određenoj profesiji, a koja može uspostaviti sustav pravila za skladno funkcioniranje podjele rada. "Jedina grupa koja ispunjava sve te uvjete, jest ona koju bi tvorili svi sudionici jedne iste djelatnosti ujedinjeni i organizirani u korporaciju ili profesionalnu grupu." (Cvjetičanin i Supek, 2003: 12) Korporacija ili profesionalna grupa treba, dakle, postati javna institucija kako bi se u raznim privrednim zanimanjima uspostavili profesionalni moral i profesionalno pravo. Pozivajući se uglavnom na povijesne oblike profesionalnih udruženja (antika, srednji vijek) Durkheim argumentira u korist moralnog djelovanja koje je osnovna funkcija korporacija. Po njemu, ono što prije svega vrijedi uočiti u profesionalnoj grupi jest moralna snaga koja je sposobna ograničiti pojedinačne egoizme i njegovati u srcima radnika življi osjećaj solidarnosti.

Proučavanje anomije, kao odsutnosti normi, koju je vidio kao osnovni problem industrijskog društva, Durkheim nastavlja i u svom sljedećem klasičnom djelu *Samoubojstvo*, koje "nije puka monografija o jednom specifičnom sociološkom izazovu, već pokušaj da se prouči i pokaže opći prilog analizi kulture industrijskog društva, pokušaj da se prouči i pokaže kako je taj najosobniji čin jasno povezan s problemom društvene kohezije i zajedničkih društvenih veza." (Kalanj, 2005: 175) Durkheim pristupa samoubojstvu kao društvenom fenomenu što znači da ga objašnjava društvenim uzrocima, dakle, stanjem društva, strujama mišljenja, prekomjernim individualizmom i pesimističkim strujama unutar kulture. Razlikujući četiri vrste samoubojstva – egoističko, anomijsko, altruističko i fatalističko – on ih vezuje uz vlastitu teoriju morala i društvene solidarnosti. To znači da samoubojstvo ima društvene pretpostavke, odnosno ono se objašnjava "preslabom ili, naprotiv presnažnom društvenom integracijom, to jest, u krajnjoj liniji, stupnjem prisutnosti društva u pojedincima." (Pharo, 2006: 49)

Durkheimova teorija morala ili njegov projekt pozitivne znanosti o moralu zauzima središnje mjesto u svakom njegovom djelu, pa ga stoga možemo smatrati utemeljiteljem ove discipline jer je tradicionalnu filozofiju morala htio zamijeniti istinskom znanostu o moralu koja bi se temeljila na promatranju društva. Rečeno je da za Durkheima "moralne činjenice tvore potklasu društvenih činjenica koje bitno pridonose prisilama što ih društvo nameće individualnim subjektima i koje se posebno manifestiraju u običajima." (Pharo, 2006: 4) Kao takva, njegova teorija morala predstavlja jednu od sociokulturalnih teorija morala koje se smatraju "holističkim teorijama jer u pristupu društvenim činjenicama privilegiraju analizu velikih društvenih tokova i organiziranih djelovanja, a ne individualnih činova. Kad se radi o moralnim pitanjima, one se ponajprije zanimaju za socijalnu diobu smisla i vrijednosti, a ne za njihov konceptualni sadržaj. Sociokulturalne teorije posebice se bave načinom na koji institucije i društvene grupe mogu konstruirati i oblikovati smisao i individualne vrijednosti kako bi osigurale određenu društvenu stabilnost i prikladnost." (Pharo, 2006: 47) Čitavoj Durkheimovoj sociologiji, dakako i njegovoj sociologiji morala, prigovara se da nema adekvatnu teoriju subjekta (Kalanj, 2005: 174). Već i činjenica da je odbacivao individualno-psihološke uzroke u objašnjavanju društvenih činjenica, kao i njegovo vrijednosno stajalište kako se uzroci anomije koja pogađa industrijska društva nalaze u pretjeranom individualizmu i egoizmu, te da lijek takvom stanju može biti samo kolektiv koji ima moralnu snagu koja će integrirati pojedinca, dovoljan su razlog da se njegova sociologija (i sociologija morala) označavala pojmom "sociologizam". Patrick Pharo u svojoj *Sociologiji morala* također ukazuje na "Durkheimovu dilemu" koja proizlazi iz suprotstavljanja moralne autonomije i društvene prisile. On ukazuje na Durkheimovo mišljenje iskazano u *Elementarnim oblicima religijskog života* kako upravo "kolektivna snaga društva, koje se njegovi članovi ipak boje, određuje pojavu vjerskih i moralnih kategorija, kao što su kategorija poštovanja, a s njima i sveukupnost spoznajnih i logičkih kategorija." Pharo zaključuje kako se čitav Durkheimov problem sastoji u tome da "objasni subjektivnu privrženost pojedinaca moralnoj snazi koja im najprije dolazi izvana, uz pomoć društvenih pravila i prisila, iako je također doživljavaju kao unutarnju prisilu i unutarnji impuls." (Pharo, 2006: 53, 54) Taj problem Durkheim je riješio, ističe u nastavku Pharo, pridajući značaj ulozi sankcija (raspršenih ili organiziranih, pozitivnih ili negativnih). No zbog činjenice da pojedinci poštuju pravila i norme, čak i onda kad im ne prijete nikakve sankcije, Durkheim je bio prisiljen uvesti pojam subjektivne moralne autonomije, što je, smatra Pharo, prilično teško spojiti s ostatkom njegove teorije.

Durkheimova teorija o osobi, koju on početno razvija već u djelu *O podjeli društvenog rada*, a upotpunjuje u *Elementarnim oblicima religijskog života*, također govori o ovoj dilemi, a osim toga, svakako ublažava ili pak čini slojevitijom tezu o "sociologizmu". Tu poglavito mislim na Durkheimovo razlikovanje pojmova individualizacija i poosobljenje. "Durkheim se, što kritičari najčešće previđaju, suprotstavljao gubljenju individualnog u kolektivnom i zagovarao je razvoj *osobne autonomije* i individualnih razlika kao jedine održive osnove istinskog individualizma." (Kalanj, 2005: 181) Taj individualizam koji je temeljen na razvoju osobne autonomije za Durkheima čini osnovu solidarnosti koja počiva na podjeli rada. Stoga upravo taj problem – promjenu oblika društvene solidarnosti – Durkheim predstavlja kao ključnu u predgovoru prvog izdanja *O podjeli društvenog rada*. "Kako se događa da pojedinac, i pokraj toga što postaje samostalniji, u sve većoj mjeri ovisi o društvu? Kako on može istodobno postajati sve više ličnost i sve više solidaran, tj. međusobno ovisan?" (Cvjetičanin i Supek, 2003: 15) U uvodu *O podjeli društvenog rada* Durkheim nastoji odgovoriti na ova pitanja na način da pojašnjava pojmove mehaničke

i organske solidarnosti. To, između ostalog, čini i tako što ukazuje na dvojnost ljudske svijesti. Jedna sadrži osobno stanje svakog od nas, dok su stanja koja obuhvaća druga svijest zajednička društvu u totalitetu. Kada prevladava ova druga, zajednička svijest u svakom pojedincu, članu društva, govorimo o mehaničkoj solidarnosti, solidarnosti po sličnosti. "Solidarnost koja proistječe iz sličnosti dostiže svoj vrh kada zajednička svijest pokriva cijelu našu svijest i u svakoj točki se poklapa s njom. Međutim, u tom trenutku naša individualnost ne postoji. Kad ova solidarnost razvija svoju aktivnost, naša osobnost nestaje. Mi nismo mi sami, nego kolektivno biće." (Cvjetičanin i Supek, 2003: 21) Ovakvu solidarnost Durkheim naziva mehaničkom zato što je individualna svijest običan djelić kolektivnog tipa i slijedi sve njegove pokrete. Sasvim je drukčije sa solidarnošću koju stvara podjela rada, koja podrazumijeva razlikovanje pojedinaca jednih od drugih. "Ona je moguća ako svatko ima vlastito polje djelatnosti, ako ima osobnost. Potrebno je da kolektivna svijest ostavlja nepokriven jedan dio individualne svijesti; što je to područje prostranije, to je jače, utoliko je jača kohezija koja proistječe iz te solidarnosti.. Zaista, s jedne strane, svatko ovisi utoliko jače o društvu ukoliko je rad u većoj mjeri podijeljen, a s druge strane, svačija djelatnost je utoliko više osobna ukoliko je više specijalizirana." (Cvjetičanin i Supek, 2003: 22) Iskazujući na ovom mjestu organicističke i evolucionističke utjecaje (H. Spencer), Durkheim ovaj oblik solidarnosti naziva organskom (odnos organizam, cjelina – organ, dio) koja je solidarnost višeg reda u odnosu na mehaničku. "Što su društva primitivnija, to ima više sličnosti među pojedincima od kojih se oni sastoje."

Analizi dvojnosti ljudske svijesti, odnosno pitanju o osobi, Durkheim se ponovo vraća u *Elementarnim oblicima religijskog života*, dakako, u ponešto drukčijem kontekstu, ali ga ističemo upravo zato što taj ekskurs o osobi sadrži i nastojanje da se rasvijetli dilema između moralne autonomije i društvene prisile.

Govoreći o ideji duše u kontekstu obrazlaganja kolektivnog utemeljenja religije (totemizma), kao izvedene iz njega, a ne prvotne (animizma), Durkheim je povezuje s narodskim oblikom ideje osobe. "Nastanak prve mora nam, dakle, pomoći da razumijemo kako se obrazovala ona druga." (Durkheim, 1982: 248) U nastavku Durkheim naglašava kako je pojam osobe proizvod dvaju vrsta čimbenika, od kojih je jedan (bitno bezličan) upravo princip koji kolektivu služi kao duša, a koji čini samu supstanciju individualnih duša. To je onaj dio u kojem se sve svijesti sjedinjuju, te na taj način čini dio kolektivne baštine. Drugi čimbenik, koji je neophodan da bi se uopće govorilo o osobi, jest onaj koji fragmentira i diferencira, odnosno individualizira, a to je, smatra Durkheim, tijelo. "Kako su tijela odvojena jedna od drugih i kako zauzimaju različite točke u vremenu i prostoru, svako od njih čini posebnu sredinu u kojoj se kolektivne predodžbe na različit način prelamaju i boje. Otuda slijedi da sve svijesti usađena u ova tijela – iako imaju pogled na isti svijet, naime svijet ideja i osjećanja koja tvore moralno jedinstvo grupe – taj svijet ne vide pod istim kutom, već ga svaka izražava na svoj način." (Durkheim, 1982: 249)

Od ova dva, podjednako važna čimbenika, Durkheim onom prvom, kolektivnom pridaje odlučujući značaj. Pri tom se nadovezuje na Leibnizov pojam monada jer je "Leibniz bio jedan od onih koji su najživlje osjećali što je osoba". Interpretirajući Leibniza, Durkheim kaže kako je monada personalno i samostalno biće iako je njihov sadržaj istovjetan, naime, sve one izražavaju isti predmet, svijet, a kako je sam svijet samo sistem predodžaba, onda je svaka pojedinačna svijest samo odbljesak univerzalne svijesti, s time što svaka izražava svijet sa svoje točke gledanja i na svoj način. Nadovezujući se i na Kanta, Durkheim naglašava kako je za velikog njemačkog filozofa volja temeljna odrednica osobe. "Volja je sposobnost

da se djeluje u skladu s umom, a um je ono što je u nama najbezličnije. Jer um nije moj um, već ljudski um uopće. On je moć duha da se uzdigne iznad posebnog, kontingentnog, individualnog, eda bi mislio u obliku univerzalnog. S ove točke gledanja, dakle, može se kazati da ono što čovjeka čini osobom jest ono čime se on podudara s drugim ljudima, ono što ga čini čovjekom, a ne nekim čovjekom." (Durkheim, 1982: 249)

Na temelju ovih interpretacija Durkheim izgrađuje vlastitu teoriju osobe, u kojoj se ističe razlika između individualizacije i izgrađivanja osobe, pri čemu se dotiče i pitanja slobode, odnosno autonomije moralnog djelovanja.

Društveni čimbenik koji tvori osobu za Durkheima jest onaj koji nije podčinjen neposrednoj zavisnosti od organskog čimbenika. "Opće ideje koje religija ili znanost urezuju u naše duhove, mentalne operacije koje te ideje pretpostavljaju, vjerovanja i osjećanja koja su u osnovi našeg moralnog života – svi ti viši oblici psihičke djelatnosti koje društvo u nama budi i razvija ne povode se slijepo za tijelom, kao naši osjećaji i kinestetička stanja." Determinizam koji vlada u svijetu društvenih predodžaba, daleko je elastičniji, smatra Durkheim, od onog čiji su temelji u građi naših tkiva, pa je samim time, tu područje ljudske slobode. U tom kontekstu, Durkheim ističe kako "strasti individualiziraju, a ipak podjarmljuju." Tek osoba može slobodno, moralno autonomno djelovati. "Oni, dakle, koji inzistiraju na svemu onome što je u pojedincu društveno ne misle zbog toga poreći ili srozati osobu. Oni je samo odbijaju pobrkati s činjenicom individuacije." (Durkheim, 1982: 250)

LITERATURA:

Cvjetičanin, V. i Supek, R. (2003) *Émile Durkheim i francuska sociološka škola*, Zagreb: Naklada Ljevak.

Durkheim, É. (1982) *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd: Prosveta.

Durkheim, É. (1999) *Pravila sociološke metode*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk / Hrvatsko sociološko društvo.

Fiamengo, A. (1987) *Saint-Simon i Auguste Comte*, Zagreb: Naprijed.

Gurvitch, G. (1966) *Sociologija*, Zagreb: Naprijed.

Kalanj, R. (2005) *Suvremenost klasične sociologije*, Zagreb: Politička kultura.

Pharo, P. (2006) *Sociologija morala*, Zagreb: Masmedia.

THE CONCEPT OF THE INDIVIDUAL IN THE SOCIOLOGY OF ÉMILE DURKHEIM AND THE FOUNDATION OF THE SOCIOLOGY OF MORALS

SUMMARY

Examining the development of early sociology the author emphasizes the fact that even in the works of its founding fathers it contained a marked moral dimension – in the choice of topics as well as in the attempt to morally reform or consolidate society. Emile Durkheim, by defining sociology as the study of social facts which externally and forcefully affect the individual, also analyzes moral facts as a subset of social facts. Thus he is the founder of the socio-cultural theories of morality which approach the field of morality from the point of the social and cultural determinants which shape it. But, as we also find the problem of moral autonomy in Durkheim's work, the author discusses how Durkheim analyzes the concept of the individual in his book *Elementary Forms of the Religious Life*, and points out the complexity of Durkheim's concept of morality.

KEY WORDS: *individualization, concept of the individual, moral autonomy, moral fact.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

FEMINISTIČKE TEORIJE U SOCIOLOGIJI I MIKRO-MAKRO PERSPEKTIVA

INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

UDK: 316.66-055.2

Izvorni znanstveni članak / *Originala scientific paper*

Primljeno / *Received*: 24. XII. 2006.

Članak se bavi feminističkim pristupima koji se zbog različitosti načina na koje analiziraju hijerarhiju, razlike i ambivalentnost odnosa među rodovima mogu povezati s *mikro-makro* raspravom u suvremenim sociološkim teorijama. Premda su rijetke feminističke teoretičarke poput Dorothy Smith koje se eksplicitno uključuju u *mikro-makro* raspravu, ipak se mnoge suvremene feminističke teorije mogu interpretirati iz *mikro-makro* perspektive jer odnos među rodovima objašnjavaju ili unutar *mikro-razine* individualnih djelovanja ili unutar *makro-razine* kolektivnih aktera. Budući da *mikro-makro* pristupi najobuhvatnije kontekstualiziraju ambivalenciju suvremenih društava, svrha ovog rada jest feminističke teorije uključiti u *mikro-makro* sociološki pristup. Stoga se feminističke teorije analizirane u članku vide kao dio *mikro-makro* rasprave koja se unutar sociologije intenzivirala osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. U članku se tvrdi da se i unutar feminističkih teorija, kao i unutar sociologije, javljaju pristupi koji nastoje prevladati dualizam između *mikro* i *makro* polazišta, te odnos među rodovima vide kao odnos napetosti između individue i društva, odnosno između djelovanja i strukture. U zaključku se tvrdi da integracijom *mikro* i *makro* pristupa unutar feminističkih teorija postaje moguće nadići slabosti i teorijske nedorečenosti ekstremno *mikro* ili ekstremno *makro* teorijskog pristupa.

KLJUČNE RIJEČI: *feminističke teorije, integracijom mikro-makro pristupa, mikro-makro perspektive, rodni odnosi.*

I. UVOD

Odnos sociologije i feminističkih pristupa ambivalentan je još od početka osamostaljenja sociologije kao znanstvene discipline. Naime, feminizam se temelji na pretpostavci da je patrijarhat¹ u temelju nejednakih odnosa moći², dok je sociologija kao znanost nastajala i razvijala se unutar patrijarhalnog okvira u kojem su muškarci istraživali muškarce³ ignorirajući žene i kao istraživačice i kao predmet istraživanja.⁴ Takva muški orijentirana

¹ Temeljna teza feminističkih pristupa je da rodna nejednakost nije ni prirodna ni funkcionalna, nego da je rezultat patrijarhalnosti.

² Feminističke teorije smatraju da se moć koristi i javno (npr. u zakonu i/ili na poslu) i privatno u obitelji.

³ Feminizam smatra da sociologija treba naglašavati važnost rodnih odnosa u svim područjima.

⁴ Najočitiji primjer je način na koji je u sociologiji ignorirano djelo Harriet Martineau (1802. – 1876.) koja je u sociologiji dugo bila poznata isključivo kao prevoditeljica i promotorica Comteovih radova, dok se njezin vlastiti rad i doprinos sociološkoj teoriji i metodologiji sve do nedavno gotovo potpuno ignorirao.

sociologija (Becker, 1971; Seidman, 1983) zagovarala je istodobno znanstvenu neutralnost, pa je posljedica bila da su sociolozi u ime objektivnosti i vrijednosne neutralnosti preuzimali pozitivističke metode istraživanja koje nisu mogle obuhvatiti niti osvijetliti sve društvene probleme.⁵ Feministički pristupi, pak, zastupaju tzv. *akcijska istraživanja* (Mies, 1978, 1993) koja će pomoći iskorištavanjem ženama da shvate vlastitu podređenost⁶, te zagovaraju *standpoint* pristup koji polazi od iskustva žena i njihove svakidašnjice. Na taj način dovode u pitanje ne samo rodnu nejednakost koju je sociologija dugo ignorirala ili opravdavala "prirodnim" razlikama, nego i ukazuju na činjenicu da je znanstvena neutralnost zapravo podržavala (patrijarhalni) status quo.

U tekstu se neće posebno elaborirati različiti tipovi feminizma, premda svaki od njih ima svoje viđenje rodni odnosa, svoj teorijski vokabular i svoje teorijske pretpostavke.⁷ Neće se posebno elaborirati ni razlike socioloških i feminističkih metodologija, premda su feministkinje Stanley i Wise (1993) inzistirajući na tezi da je znanost samo ukupnost običnog svakodnevnog zdravog razuma potaknule rasprave o korisnosti znanstvene metodologije i unutar feminizma i unutar sociologije feminizam je. Cilj teksta, naime, nije ni objašnjavati tipove feminizma, niti feminističke metodologije, nego feminističke teorije čitati u kontekstu *mikro-makro* rasprave što se posljednjih desetljeća vodi unutar sociološke zajednice.⁸

Premda su se rijetke feminističke teoretičarke eksplicitno izjašnjavale kao zastupnice *mikro*, *makro* ili *mikro-makro* pristupa, u radu se analiziraju pristupi koji pripadaju različitim tipovima feminizma, a koje je moguće čitati iz *mikro-makro* perspektive,

⁵ Riječ je o pristupu istraživanjima koje je kao znanstvenu nepristranost, odnosno value-free pristup u sociologiju inaugurirao Marx Weber.

⁶ Žene mogu biti ekonomski iskorištavane, te žrtve nasilja, kao što njima mogu dominirati kulturna vjerovanja (ideologija) i društvene strukture.

⁷ Primjerice radikalni feminizam posebno ističe probleme vezane uz podređenost žene u obitelji, marksistički ekonomsko iskorištavanje žena, liberalni nejednakosti kao rezultat predrasuda i neznanja, crni dvostruko iskorištavanje crkinja i kao žena i kao crkinja, postmoderni relativizira bilo koji autoritarni impuls, a post-post feminizam naglašava potrebu konstrukcije značenja putem iskustva.

⁸ Usprkos ranih pokušaja unutar klasičnih socioloških teorija da se integriraju *mikro* i *makro* sociološki pristupi, veći dio dvadesetog stoljeća karakterizirala je odvojenost ekstremno *makro* pristupa poput strukturalnog funkcionalizma, te marksizma, odnosno konfliktnih pristupa s jedne strane, te ekstremno *mikro* pristupa poput simboličkog interakcionizma, etnometodologije i metodološkog individualizma s druge strane. Međutim, premda je *mikro-makro* rasprava u sociologiji započela već krajem pedesetih godina

dvadesetog stoljeća s Blumerovim i Homansovim kritikama *makro* socioloških pristupa, posebno teorije sustava (Collins, 1987: 193), tek osamdesetih godina dvadesetog stoljeća unutar sociologije jača interes za povezivanje *mikro-makro* pristupa. Naime, institucionalizacija "*mikro/makro*" dihotomije pojavila se na desetom svjetskim sociološkom kongresu održanom u Mexicu 1983. Naslov konferencije bio je 'Macro- and Micro-Sociological Analysis'. Temeljni zadatak Kongresa je bio izgladiti tu podjelu." (Adams i Sydie 2001: 489) Rasprava koja je potom uslijedila unutar sociologije ponudila je različita shvaćanja *mikro-makro* pristupa. Tako Peter M. Blau (1987), objašnjavajući teoriju razmjene *mikro* procese vidio kao procese koji stvaraju veze među individuuama, a *makro* procese kao strukture različitih pozicija u nekoj populaciji i njihovu primoranost na interakcije. Neofunkcionalist Jeffery C. Alexander (1987) tvrdio je, pak, kako *mikro* ima fokus na malim, a *makro* na velikim društvenim jedinicama, a Randall Collins (1987), pišući o interakcijskim ritualima, *mikro* je doživljavao kao interakciju, odnosno kao susrete i razmjenu, a *makro* kao ponovljena iskustva mnogih osoba u vremenu i prostoru.

odnosno koje je moguće kontekstualizirati u *mikro-makro* raspravu koja od osamdesetih godina dvadesetog stoljeća dominira teorijskom sociologijom. Tada, naime, jačaju teorijske struje koje unutar sociologije nastoje približiti dvije, do tada potpuno odvojene teorijske tradicije. U tom se pokušaju dio sociologa zalaže za rješenja koja bi, krećući iz *mikro* pozicije, nastojala doseći *makro* razinu. Drugi dio, obrnuto, zagovara prijelaz koji bi kretao od *makro* razine i uključivao *mikro* razinu. Najutjecajnijim se pokazao treći pristup koji zagovara ujedinjenje *mikro-makro* razina vjerujući da su "mikroskopski procesi koji tvore mrežu interakcija u društvu i makroskopski okviri koji nastaju iz tih procesa i uvjetuju ih, temeljne razine za razumijevanje i objašnjavanje društvenog života" (Münch i Smesler, 1987: 385).

Feministički pristupi analizirani u ovom tekstu su, zbog načina na koje analiziraju hijerarhiju, razlike i ambivalentnost odnosa među rodovima, poticajan primjer za uključivanje u *mikro-makro* teorijsku raspravu jer se oslanjaju na elemente koji upućuju na ove dvije dimenzije sociološkog istraživanja. Analizom njihovih temeljnih teorijskih teza u članku se argumentira kako je integracijom *mikro* i *makro* pristupa moguće nadići slabosti i teorijske nedorečenosti svakog od njih pojedinačno.

2. FEMINISTIČKI MAKRO PRISTUPI

Makro-feminističke pristupe potaknule su posebno društvene promjene i pokreti šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Oni su pridonijeli ne samo emancipaciji žena u društvu, nego i pojavljivanju teorijskih objašnjenja koji su omogućili da feministički pristup postane samostalan teorijski pravac. Nakon emancipacijskog ženskog pokreta iz šezdesetih godina, tzv. "novi ženski pokret" sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća inicirao je i prva suprotstavljanja prevladavajućoj muškoj poziciji i u znanosti. "Kulturalne" i "radikalne" feministkinje iz tog razdoblja u početku su djelovale prvenstveno kao politički pokret budući da su feministkinje tada postojanje posebnog kolektiviteta žena smatrale preduvjetom za političku akciju. Aktivistkinje ženskog pokreta u svojim su se kampanjama sve više i sve češće koristile i analizama društvenog položaja žena tijekom povijesti. Istodobno se počinju formalizirati i prvi feminističko-socijalni pokreti kao pokreti protiv prevladavajućih androcentričnih znanosti.

Temeljna je tvrdnja bila da je ne samo u društvu, nego i u znanosti prisutan androcentrizam, odnosno prevaga znanstvenika (muškaraca) koji probleme žena analiziraju iz muške perspektive. Androcentrizam se, tvrde feministkinje, manifestira u izboru područja istraživanja i u istraživačkim metodologijama. Znanstvenice u tom kontekstu prolaze kroz istu seksističku potlačenost kao i druge žene. One su, međutim, dodatno potlačene i kao znanstvenice u dominantno muškoj akademskoj zajednici. Dovođenje u pitanje dominantnosti pozitivizma kao muškog, a ne vrijednosno neutralnog metodološkog principa, temelj je "feminističkog prosvjetiteljstva" Jessie Bernard (1989: 25). Naime, zbog androcentričnog, hijerarhijskog odnosa između subjekta i objekta istraživanja, brojna su područja istraživanja, tvrde feministkinje, ostala "nevidljiva" (Lengermann i Nierburgge-Brantley, 1990; Herrmann i Stewart 1994; Ahmed i dr., 2000; Adams i Sydnie, 2001). Britanska teoretičarka Ann Oakley tu je pojavu nazvala "nevidljivost žena u sociologiji" (1978).

Nastojanjima da se spriječi androcentrična znanstvena manipulacija pripada i njemačka autorica Maria Mies (1978) koja istraživanje žena smatra načinom političkog djelovanja.⁹ Ona tvrdi da zadatak feminističkih istraživanja treba biti pomaganje zapostavljenim ženama. U tekstu "Metodološki postulati ženskog istraživanja" (1978), pišući o tzv. "dvostrukoj svijesti" žena-znanstvenica Mies traži da se znanstvenice i politički aktiviraju. Kao suprotnost objektivnim metodama istraživanja koje su razvijali sociolozi, ona zagovara postulate o "angažiranoj znanstvenici". Smatrajući da je nužno dokinuti razliku između istraživačica i ispitanica, Mies, između ostalog, zagovara princip svjesnog uključivanja u političke stranke koje pomažu zapostavljenim ženama. Ona traži da se istraživanja nadopunjuju i praksama koje trebaju poslužiti zapostavljenim ženama. To je način na koji znanost može služiti emancipacijskim pokretima, te svjedočiti da su promjene društvenog položaja žene dio spoznajnog procesa (Mies, 1978). Mies, također, tvrdi da predmeti znanstvenih istraživanja trebaju zavisiti od potreba prakse, odnosno da istraživanje treba poslužiti ženama u svrhu prisvajanja njihove vlastite povijesti (1978). Njena je temeljna teza da treba analizirati kako ukloniti i ugnjetavanje žena i klasno ugnjetavanje, budući da se radi o međusobno povezanim fenomenima.

Zagovarajući tzv. "akcijsko istraživanje" Mies znanstvenu objektivnost zamjenjuje aktivnim angažmanom u emancipacijskim akcijama.¹⁰ Takvo istraživanje usmjereno je na društvenu i individualnu promjenu jer sam cilj stjecanja znanja stvara potencijal za promjene. Takva se akcijska istraživanja ne trebaju temeljiti na kvantitativnim, nego na kvalitativnim metodama i vlastitom iskustvu, te trebaju poslužiti ne teorijskom, nego političkom djelovanju.

Ta prva "aktivistička faza" feminističkih teorija korespondira sa makrosociološkom teorijom svjetskog sustava Immanuela Wallersteina (1974), te analizama Trećeg svijeta.¹¹ Riječ je o teorijama koje feminističkim pristupima daju nove argumente za objašnjavanje strategije ugnjetavanja. Na poticaj tih teorijskih pristupa unutar feminizma se etablira teza da tzv. Prvi (razvijeni) svijet ugnjetava ne samo proletarijat, nego i žene i Treći svijet. U tom se kontekstu, pripadnice jednog od najradikalnijih *makro* pristupa istraživanju žena unutar feminističkih teorija, tzv. Bielefeldskog pristupa (Mies, von Werlhof, Bernhold-Thomsen i druge)¹², na odnos između država definira kao "prva", a odnos između rodova kao "druga nejednakost". Ekspanzija kapitalističkog gospodarstva omogućena je dvjema taktikama

⁹ Maria Mies zagovarajući tzv. akcijsko istraživanje žena tvrdi da temeljni istraživački cilj treba biti pomoć potlačenim ženama da shvate i promijene svoje vlastite opresivne stvarnosti. Na taj je način ona istraživanjem zlostavljanja žena u obitelji utjecala na formiranje institucija za pomoć ženama žrtvama nasilja u kući.

¹⁰ "Feminizam se mora boriti protiv svih kapitalističko-patrijarhalnih odnosa, počevši od odnosa muškarac-žena, preko odnosa ljudskih bića s prirodom, do odnosa između metropola i kolonija. Ovaj se cilj ne može postići ako se ograniči samo na jedan od odnosa, jer su svi odnosi međusobno povezani" (Mies, 1988: 47).

¹¹ Ti se feministički *makro* pristupi referiraju na Wallersteinovu (1974) kritičku analizu svjetskog

sustava i njegove teze da živimo u sustavu kapitalističkog svjetskog gospodarstva u kojem su različite države, neovisno od političkog sustava, povezane istim gospodarskim sustavom i internacionalnom podjelom rada. Unutar svjetskog gospodarstva najrazvijenije države tzv. "centra", iskorištavaju države "poluperiferije", odnosno srednjerazvijene, a one pak iskorištavaju države tzv. "periferije", odnosno nerazvijene. (Treibel, 1993: 71).

¹² Osim Mies riječ je o još nekoliko feministkinja iz različitih znanstvenih disciplina koje su krajem sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća radile na Sveučilištu u Bielefeldu u Njemačkoj i dijelile brojne zajedničke ideje nazvane bielefeldski pristup (Treibel, 1993: 77).

prikrivanja. Jedna proizlazi iz prirode načina kapitalističke proizvodnje koja nalaže da kapitalisti trebaju omogućiti radnicima toliku zaradu s kojom bi mogli, sudjelujući u potrošnji, reproducirati postojeće odnose. Drugu taktiku prikrivanja predstavljaju, pak, ideologije rasizma i seksizma koje služe kao instrumenti uspostavljanja i prikrivanja iskorištavanja i diskriminacije (Treibel, 1993: 73). Po logici hijerarhijskog iskorištavanja od *centra* do *Periferije*, uvijek manje privilegirani traže one koji su još manje privilegirani da bi ih mogli iskorištavati (Mies, von Werlhof i Bernhold-Thomsen, 1983).

Zagovornice *makro* pristupa unutar feminističke teorije, radikalnije od Wallersteina (1974) zaključuju da ugnjetavanje žena predstavlja strukturalno obilježje svjetskog kapitalizma. Ta druga nejednakost po njihovom je mišljenju tipičnija za svjetsko društvo nego Wallersteina prva nejednakost između *centra* i *periferije*. Naime, kapitalistička društva prema tvrdnjama makrofeministkinja, treba analizirati i kao patrijarhalna društva. Pod tim pojmom britanska sociologinja Silvia Walby (1990) podrazumijeva sveobuhvatni sustav društvenih struktura kojim muškarci gospodare ženama. Budući da u patrijarhalnim društvima vlast posjeduju muškarci, riječ je o društvima koja se zasnivaju na rodnoj hijerarhiji u kojoj su žene neminovno zapostavljene.

Oslanjajući se na Wallersteina, bielefeldkinje tvrde da asimetrična podjela rada po rodu postaje način prevlasti svjetskih društava jer se ne radi samo o konfrontaciji muških i ženskih zanimanja, nego o strukturalnom principu. I žene i pokoreni narodi imaju nešto zajedničko: pripadaju društvu koje postoji zbog najamnog rada muškaraca i kapitalizma. I žene i pokoreni narodi pretpostavka su postojanja kapitalizma, odnosno njegova pomoćna sredstva. Kapitalizam iskorištava i kolonizira i žene i prirodu i slabije razvijene. Stoga je koloniziranje i kućaniziranje produkt "velikih bijelih muškaraca" u Centrima svijeta koji su prisvojili zemlju, prirodna bogatstva i narode u Africi, Aziji, Srednjoj i Južnoj Americi (Treibel, 1993: 80). Oni su srušili postojeće socijalne odnose domorodaca u periferiji, a u vlastitim domovima su započeli izgrađivati patrijarhalnu obiteljsku jezgru koja se održala sve do danas. (Werlhof, Mies i Bennholdt-Thomsen, 1983) To predstavlja još jedan dokaz da je upravo građansko društvo uvelo društvenu i rodnu podjelu rada koja je i danas još uvijek djelatna. Obitelj je postala privatni teritorij suprotstavljen javnoj sferi ekonomskog i političkog djelovanja.

Bielefeldkinje čak još radikalnije nadopunjuju Wallersteina tvrdeći da se svjetsko tržište temelji na kombinaciji internacionalne i rodne podjele rada. Srednje klase Trećeg svijeta doživljavaju, istina, "napredak", ali se on temelji na podvrgavanju vlastitih žena. Naime, i mali bijeli čovjek je dobio svoju koloniju: obitelj i kućanicu. Kućanica je najvažniji pronalazak kapitalizma, jer se tzv. "dvostruki posao" za žene (posao u kući i izvan kuće) ustalio u čitavom svijetu. Kućaniziranje koje proizvodi diskriminaciju, postaje i najjeftinija forma reproduciranja radne snage (Treibel, 1993: 80).

Dualizam kapitalizma i patrijarhata kritizira i njemačka marksistička feministkinja Ursula Beer (1990). Povezujući ekonomsko-političke teorije i feminizam ona tvrdi da postoji razlike i među podređenima jer su, primjerice, radnice uvijek u lošijem položaju od radnika. "Za svakog je muškarca (...) predviđen položaj u društvu koji ga u poslovnoj hijerarhiji smješta na viši položaj nego žene. Isto tako i u obiteljskoj hijerarhiji ima prevlast nad suprugom" (Beer, 1990: 252). Treibel (1993: 76) tvrdi da se, prema mišljenju marksistički orijentiranih feministkinja, diskriminacija žena proteže iz područja zanimanja u područje privatnog, jer bielefeldkinje smatraju da je podjela rada rezultat društvene konstrukcije po

kojoj su žene nadležne za reproduktivne (porođaj, emocije), a muškarci za produktivne poslove. Za potvrdu te teze koristi se argument da se rodna podjela rada javlja već u početku stvaranja ljudske zajednice zbog različitog odnosa muškarca i žena prema prirodi. Budući da je žensko tijelo bliže prirodi jer može rađati i dojiti, žene su istinska produktivna bića. Žensko je tijelo, tvrdi ona, u cijelosti produktivno: rađanje i dojenje nisu biološki procesi, nego posao. Produktivnost muškaraca bez primarne ženske produktivnosti bila besmislena jer bi društva bez djece bila osuđena su na izumiranje (Mies, 1983).

Korigirajući stav da su u lovačko-sakupljačkim društvima muškarci bili i lovci i sakupljači, Mies (1983) tvrdi da su u toj prvoj podjeli rada s obzirom na rod žene bile sakupljačice. Svakodnevna sakupljačka djelatnost žena bila je važnija od sporadičnog lova muškaraca, pa se zapravo prvi oblik patrijarhata javlja tek s nomadskom zajednicom. Muškarci su kasnije zadržali monopol nad oružjem kojeg su imali kao lovci i nastavili ga koristiti za pljačke, ratove i osvajanja, što pridonosi širenju patrijarhata.

Ali kao što se patrijarhat nije mogao razviti bez primjene sile, tako se isto nije mogao ni kapitalizam. Stoga Gisela Bock i Barbara Duden u studiji "Posao iz ljubavi-ljubav za posao" (1977) ističu kao je "prijelaz iz ranije pauperističke faze akumulacije kapitala (...) prema reformiranom kapitalizmu 20. st. (...) bio je moguć jedino na trošak žena" (Bock i Duden, 1977: 177). One u istoj knjizi naglašavaju da su kućni poslovi "izum građansko-kapitalističkog društva: žene su 'srce obitelji' i 'srce kapitala'" (Bock i Duden, 1977: 178). Dakle, "seksističko nasilje" sastavni je dio djelovanja kapitalizma, te je polariziranje odnosa među rodovima koje danas mnogima izgleda prirodnim, zapravo izum građanskog društva s kraja osamnaestog stoljeća.

Povezivanje patrijarhata s kapitalističkom eksploatacijom međutim, udaljava feminističke pristupe od marksizma, ali i od *makro* pristupa.¹³ Temeljni je prigovor, pritom, bio da je marksizam pridonio etabliiranju ideje kako su seksualne razlike "prirodne", odnosno da biološki determiniraju žene. Budući da je ključ patrijarhalnog ugnjetavanja, prema Zillah Eisenstein (1979: 25), muško kontroliranje ženske seksualnosti i reprodukcije, feministkinje sve se češće spominju patrijarhalni kapitalizam, a ne samo kapitalistički sustav (Eisenstein, 1979: 22). U kontekstu rasprave oko toga jesu li seksualne razlike "prirodne", ugnjetavaju li se žene u sferi rada ili u sferu domaćinstva, odnosno u područje produkcije ili u područje reprodukcije, te je li se potrebije baviti patrijarhalnom strukturom ili kapitalizmom ili im "treba suprotstaviti društvene uloge i psihologiju moći" (Baret i Phillips, 1992: 4), teorijski pristupi se sve više usmjeravaju na probleme interakcija unutar i između rodova. To je rezultiralo kritičkim odbacivanjem analiza koje odnos žena i muškaraca istražuje isključivo u ovisnosti od *makro* ekonomskih struktura i institucija, te pojavom tekstova koji se, naslanjajući se na mikrosociološke teorije počinju baviti načinima na koji se osobe doživljavaju u odnosu na rodnu pripadnost. Te pristupe karakterizira i kritika biologizma kojem se zamjera zanemarivanja kulturom raširene razlike među rodovima.¹⁴

¹³ To rezultira tvrdnjama da žene ne trebaju "vjerovati muškarcima kada kažu da će se njihov položaj promijeniti nakon revolucije, (...) te na kraju trebaju zaključiti da muškarci uopće nemaju potrebu da do promjena dođe" (Hartmann, 1981: 32).

¹⁴ Pri tome se prihvaćanju teze britanske antropologinje Margaret Mead iz tridesetih godina dvadesetog stoljeća da pripisivanja koja danas izgledaju uobičajena kao npr. "slabe žene - jaki muškarci" nisu univerzalna, te da postoje društva koja poznaju više različitih rodova.

3. FEMINISTIČKI MIKRO PRISTUPI

Okretanje mikro pristupima posebno dolazi do izražaja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća koje u sociologiji obilježava prijelaz sa proučavanja žena kao analitičke kategorije na proučavanje roda. (Armbruster, 2000) Feministička mikrosociologija, naime, dovodi u pitanje biologističke pristupe tvrdnjom da su uloge po rodu određene kulturom, te da je neravnopravnost rodova posljedica društveno konstruiranih odnosa moći. Zbog bavljenja svakodnevnim uvjetima i situacijama u kojima temeljnu ulogu igraju odnosi, prakse i politike u kojima se rodni identiteti konstruiraju, socijaliziraju i održavaju, feministička se mikrosociologija često naziva i mikrosociologija roda.¹⁵

Radikalnost feminističkih *mikro* pristupa ogleda se u tome što u pitanje dovode tzv. "prirodnu" pripadnost rodu, kao i postojanje isključivo dvaju rodova pitajući se kako se žene i/ili muškarci, "prepoznaju" kao muškarci i/ili žene, odnosno koje su pretpostavke potrebne da se čovjek prepozna kao žena ili muškarac? (Tomić-Koludrović, 1996: 333) Pod utjecajem tzv. *crnog feminizma* (Moraga i Anzaldúa, 1981; Lorde, 1984; Hooks, 1984) i teza da je shvaćanje roda kulturalno specifično, feministička mikrosociologija roda tvrdi: kada i poznamo oznake roda, još ne znamo što u određenom društvu znači biti žena ili muškarac. Rod, naime, ne postoji kao biološka konstrukcija nego kao nešto što je društveno "proizvedeno" i individualno nadopunjeno. Društvena razlika među rodovima ne proistječe "automatski" iz biološke.¹⁶ "Spolnost se osjeća i vrjednuje kao nepromjenjiva pripadnost i moralna kategorija. Prijelazi iz jednog u drugi spol se kontroliraju i sankcioniraju" (Tomić-Koludrović, 1993: 333-334).

Pri analizi rodno definiranih interakcija feministička mikroteorija u početku se naslanjala na dramaturški pristup Ervinga Goffmana¹⁷ i etnometodologiju Harolda Garfinkela.¹⁸ Budući da našu svakodnevnicu strukturira vjerovanje kako postoje samo žene ili muškarci, ne postoji, tvrde mikrofeministi/ce, ni društvena situacija u kojoj je nevažno pripisivanje muškog ili ženskog spola. Garfinkel (1967) je, primjerice, u studiji o Agnes, osobi koja je operacijom promijenila spol iz muškoga u ženski, pokazao kako svakodnevno rutiniziranje u ophođenju rodom dovode u pitanje posebno transseksualne osobe. Način na koji transseksualna osoba i nakon medicinske promjene spola inzistira na

¹⁵ U knjizi "Ne rađamo se kao djevojke nego nas takvima naprave" (1977) Ursula Sheu, aludira na knjigu Simone de Beauvoir iz 1951. "Na svijet se ne dolazi kao žena nego se to postaje", pobija dugotrajne socijalizacijske posljedice odgoja u smislu "to se postaje" stavom "naprave nas ženama". Ne radi se, naime, o socijalizaciji kao podruštvljavanju, nego o socijalizaciji kao dresuri.

¹⁶ Ljudi, u pravilu, ne razmišljaju o vlastitoj spolnoj pripadnosti i "prirodno" se priklone muškoj ili ženskoj strani. Međutim, ta svakodnevna rodna konstrukcija postaje upitna kod transseksualnih osoba čije rodno "samopripisivanje" odudara od "prirodnog" spola.

¹⁷ Goffman je 1977. godine objavio članak "Angažiranje među spolovima" u kojem, povezujući interakcionizam s etnometodologijom, analizira institucionalna pravila javnog međusobnog ophođenja žena i muškaraca.

¹⁸ "Prijelaz i uspješno dostignuće spola u međuspolnoj osobi" najstarije je istraživanja spola kao socijalne konstrukcije, a objavljeno je u čuvenoj knjizi "Studije iz etnometodologije" (1967). kojom Garfinkel uspostavlja etnometodologiju kao teorijsko-metodološki pristup. Osobe s "opaženom anatomskom nepravilnošću", odnosno osobe koje posjeduju i muška i ženska spolna obilježja Garfinkel naziva "međuspolnim" osobama, a prijelaz iz jednog u drugi spol koji se obavlja operacijom ili hormonalnom terapijom naziva "passing".

novom spolu kao istinski "prirodnom", svjedoči, smatra Garfinkel (1967) o društvenom konsenzusu o dihotomnoj spolnosti.¹⁹

U tom kontekstu Agnesin napor da promijeni izvod iz matične knjige rođenih Garfinkel vidi kao potvrdu da niti transesekualne osobe koje svojom prirodom dovodi u pitanje dvospolnu konstrukciju stvarnosti teško ne mogu živjeti s novim spolom, ako ga ne objasne kao već prije prisutni, "stari", prirodni spol. Stoga Agnes troši mnogo energije da je ne otkriju kao "ranijeg muškarca", što znači da proces prijelaza operacijom nije završen. "Passing" za Agnes nije slobodna odluka, nego prisila: ona poseže za lažima i uljepšavanjima. Ona je aktivna etnometodologinja jer svoju spolnost svakodnevno iznova konstruira.

Dakle, važniji od genitalija koje se mijenjaju operacijom, postaju "ženski", odnosno "muški" oblici ponašanja ili "kulturološke genitalije". Agnesine izjave pokazuju koliko je naporno svakodnevno održavati "kulturološke genitalije" i potvrđivati "stečeni" spol, odnosno, svakodnevno "raditi na spolu". Garfinkelov je zaključak da se promjene odnosa među rodovima ne mogu dogoditi promjenama institucionalne strukture, nego ukazivanjem na svakodnevne interakcije rodova koje se smatraju prirodnima, a zapravo reflektiraju odnose moći među rodovima.

Svakodnevni rad na spolu dio je procesa kojeg Goffman (1975) naziva "upravljanje dojmom o sebi".²⁰ Kada je riječ o interakcijama između žena i muškaraca, oni se trebaju predstaviti, odnosno samoinscenirati kao žene, odnosno kao muškarci. U tom su procesu spolne razlike važne zato što ih kultura čini takvima.²¹ Transseksualne osobe upravo zato često pretjerano naglašavaju kulturološke genitalije novog spola (Tomić-Koludrović, 1996).

Dosljedno zagovarajući *mikro* pristup, Suzane Kessler i Wendy McKenna (1978) u jednom od prvih isključivo feminističkih etnometodoloških istraživanja također ukazuju na problem opće perspektive konstrukcije roda u suvremenim društvima. One razlikuju tzv. "pripisivanje spola" od "upućivanja na spol". "Upućivanje na spol" događa se samo jednom, kada u trenutku rođenja odgovorna osoba (liječnik ili babica) na temelju posjedovanja vanjskih spolnih obilježja definira radi li se o muškoj ili ženskoj bebi. "Pripisivanje spola" je, pak, izuzetno složen interaktivni proces koji se odvija tijekom cijelog života. Riječ je o procesu kojeg članovi društva pojednostavljaju selektivnim opažanjem. Naime, u skladu s dvospolnom konstrukcijom stvarnosti, pronalaze se ženski ili muški aspekti pojedine osobe.²² Pritom, nešto drugo osim suprotstavljenog roda možda je zamislivo, ali ne i ostvarivo.²³

Feministička mikroteorija pritom dolazi do sličnog rezultata kao i feministička makroteorija: društvena stvarnost je androcentrična konstrukcija. Budući da mikrosociološki

¹⁹ Nakon što joj je operacijom muški spolni organ rekonstruiran u ženski, Agnes je inzistirala da joj se svi obraćaju kao ženi. O sebi je govorila da se uvijek osjećala kao žena, da se kao dijete igrala s lutkama i sl. Upravo tu, u Agnesinom slučaju, žensku "nad-identifikaciju" Garfinkel pripisuje društvenom konsenzusu o dihotomnoj spolnosti.

²⁰ Ljudi, tvrdi Goffman, svakodnevno konstruiraju svoju stvarnost, tako da insceniranje i svakodnevna

dramaturgija nisu neka posebna vrsta ponašanja. Ljudi kroz svoje predstavljanje sebe žele biti viđeni u određenom svjetlu, pa je samoinsceniranje svakodnevno ljudsko djelovanje.

²¹ Činjenica da žena, za razliku od muškarca, može dobiti, po Goffmanu je samo privremeno biološko ograničenje koje je, međutim, kulturalno prošireno na način da rezultira čitavim nizom prava i obaveza koje su određene spolom.

eksperimenti pokazuju kako "je jedini znak ženskosti nedostatak signala muškosti" (Kessler i McKenna, 1978: 150), žena, odnosno muškarac, tvrde one, doživljavaju se kao dihotomni rodovi, ali različite vrijednosti. "Muškarac" je primarna konstrukcija. "Žena" postoji samo kao negativna definicija (ne-muškarac). Budući da žena, kako pokazuju istraživanja (Kessler i McKenna, 1978) nije ona koja posjeduje ženski spolni organ, nego ona koja nema muški, one opisuju društvenu stvarnost kao androcentričnu, odnosno kao muški orijentiranu stvarnost.²⁴

Znatan doprinos etnometodološkim istraživanjima roda predstavljaju i njemačke sociološke rasprave koje je potaknula američka sociologinja Carol Hageman-White (1984) djelujući kao aktivna feministica i znanstvenica u Njemačkoj. Budući da su razlike unutar pojedinog roda, veće nego između različitih rodova, Hagemann-White (1984: 81) zaključuje da za razlikovanje žena i muškaraca nije važna biologija, nego muški ili ženski socijalni karakteri. Da bi mogli shvatiti rodnu socijalizaciju bilo bi potrebno "shvatili (...)" kako se žene i muškarci u našoj kulturi identificiraju" (Hagemann-White, 1984: 81).

Ona polazi od tzv. "nulte hipoteze" pod čime se misli da ne postoji propisana dvospolnost, nego samo različite kulturne konstrukcije ženskosti i muškosti. Primjerice, kulturna postavka da su žene manje inteligentne, manje jake, te stoga i manje sposobne za uzor od muškaraca, moguća je zato što je ukotvljena i u muškoj i u ženskoj socijalizaciji. Eventualno ostvarenje vlastitog neprilagođenog identiteta je riskantno. Stoga mnogi odbijaju izići iz društveno predviđenog stereotipa i, čak i kada posjeduju višespolne odrednice, "spašavaju" se u poznatom, odnosno svrstavaju se u rodnu dihotomiju. Budući da u suvremenim društvima rodna dihotomija izgleda neophodna za izgradnju identiteta, male su šanse, tvrdi Hagemann-White (1984) da se taj dihotomni princip zamijeni višestrukom spolnošću.

Zastupnici/ce mikrosociologije roda inzistiraju na činjenici da postoje više od dva spola i da je rod društveno konstruirani fenomen. Budući da pripadnost rodu nije jednoznačna, ni razlika među rodovima ne može se promatrati kao nešto već dano, nego kao nešto što se stalno i interaktivno proizvodi. Problem što se smatra prirodnim nešto što je u osnovi društveno. Ali, premda se kao argument u diskusijama o različitosti rodova neprestano

²² Premda se pripisivanje spola ne vezuje samo za primarna (genitalna) ili sekundarna obilježja spola nego i na druge informacije kao što su hod, glas, izraz lica, držanje tijela i sl., genitalije ipak ostaju primarno obilježje. Ako i ne posjedujemo znanje o genitalijama, pripisivanje se odvija preko tzv. "očekivanih genitalija": "Npr. očekujemo da svi muškarci imaju penis pod odjećom" (Kessler i McKenna, 1978: 59)

²³ O tome koliko je čvrsto ukorijenjena dvospolna konstrukcija stvarnosti svjedoče, tvrde *mikro-feministkinje*, čak i izjave transseksualaca čiji seksualni identitet, odnosno "samopripisivanje spola" odudara od "upućivanja na spol". Čak se i oni, premda svojim postojanjem dovode u pitanje dvospolnu konstrukciju stvarnosti, kako kaže jedan od istraživanih transseksualaca, "hvataju za nju kao za sidro" (Kessler i McKenna, 1978: 6). Vrlo

su rijetki transseksualci koji se vide kao posebna grupa, koji se stvarno određuju kao transseksualci, te na taj način iskoračuju iz dominirajuće dvospolne konstrukcije stvarnosti.

²⁴ Suzane Kessler i Wendy McKenna (1978) još izravnije od Garfinkela naglašavaju interaktivni aspekt konstrukcije roda. Dok se Garfinkel koncentrirao na udio "pogođene" Agnes u toj konstrukciji i interakciji, one tvrde da pripisivani, u njihovom istraživanju transseksualci, nisu ni svjesni koliko je važan njihov osobni udio i u pripisivanju i u konstrukciji spola. Budući da je pripisivanje spola interakcija između pripisivača i onih koji su izloženi pripisivanju, transseksualci trebaju nametnuti vlastito pripisivanje spola. Na taj bi im način postao suvišan svakodnevni napor oko konstrukcije spola kojem su transseksualci izloženi zbog rigidne dvospolnosti u suvremenim društvima.

aktualiziraju tzv. prirodne razlike, ipak je s mikrosociologijom roda u sociološkim teorijama uspio prijelaz s istraživanja žena na znatno šire i društveno problematičnije istraživanje roda. Dakle, bez obzira na prigovore o stabilizaciji dvospolne konstrukcije stvarnosti u suvremenim društvima, nakon istraživanja mikrosociologije spola, nije ostalo previše od "prirodne" diferencijacije spolova. Postalo je vidljivo da je uočavanje spola i njegova konstrukcija povezana s interakcijom kao procesom i prikazivanja i opažanja spola.

Peggy Reeves Sanday i Ruth G. Goodenough (1990) pak kroz analize različitih kulturalnih konstrukcija roda od Afrike, Nove Gvineje i Sumatre do Srednjeg Istoka i SAD-a, dokazuju da se rod ne može univerzalno dvospolno kategorizirati. One, naime, dokazuju da restriktivna dvospolna konstrukcija stvarnosti nije univerzalna, jer postoje društva u kojima, pod utjecajem procesa normiranja i kodiranja koncepata roda i seksualnosti koji uključuju postojanje više od dvaju rodova, koncepti ženskosti, muškosti, biseksualnosti, homoseksualnosti i heteroseksualnosti ostvaruju različite dinamike. Rodna konstrukcija stoga je izuzetno ambivalentna i često vrlo konfliktna ne samo u kontekstu različitih društava i kultura nego i unutar istog društva. Te i slične analize pokrenule su rasprave koje su mikro-analize roda sve više usmjeravale prema mikro-makro razini procesa društvene konstrukcije rodnog identiteta.

4. FEMINIZAM IZMEĐU MIKRO I MAKRO PRISTUPA

Od kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća sve su brojnije rasprave koje su kroz analizu odnosa među rodovima teorijski dokidale razdvajanje *mikro* i *makro* polazišta, te se umjesto pitanja "zašto su žene podređene" sve više bavile pitanjem kako se rod konstruira u ovisnosti o društvenom kontekstu. Ili kako to kaže Armbruster (2000), koncept "drugog" koji se prethodnih desetljeća isključivo aplicirao na žene, promijenio se u procesualnu kategoriju uspostavljanja roda koja naglašava kulturalno specifične prakse, odnosno koja predstavlja lokaliziranu ljudsku interakciju i svakodnevnu, kulturalno specifičnu uspostavu društvenog i spolnog identiteta. Riječ je o pristupima koji odnos između žena i muškaraca promatraju u ovisnosti od socijalno strukturalnog, ekonomskog i kulturnog razvoja, a na njihov međusobni odnos primjenjuju napetost između djelovanja i strukture.

U tom kontekstu američka sociologinja Dorothy Smith (1987, 1989, 1990, 1992) zagovara tzv. "standpoint" pristup, odnosno sociologiju sa stajališta žene. Smith (1987: 89-92) smatra da sociologija nedovoljno vodi računa o načinima na koje se strukturalna nejednakost među rodovima odigrava u svakodnevici, te da je u suvremenim sociološkim teorijama dominantan muški diskurs impersonalnog objektivnog znanstvenika i univerzalnog generaliziranja. Budući da sociologija ne može izbjeći pozicioniranost, odnosno ne može djelovati izvan nekog konteksta, od te bi pretpostavke trebalo krenuti u sociološkim istraživanjima. Naime, jedini način spoznavanja socijalno konstruiranog svijeta je da ga se upozna iznutra. Stoga (Smith, 1987: 157) traži da se "standpoint" pristup bavi situacijama u kojima žene svakodnevno provode izuzetno puno vremena a koje uključuju velik broj različitih svakodnevnih životnih iskustava i interakcija. Posebnost tih ženskih iskustava treba biti polazište za razvoj teorije koja će se temeljiti na ženskom iskustvu.

Kroz istraživanje ženskog iskustva koje se "oblikuje u kontekstu širih društvenih i političkih odnosa", Dorothy Smith (1987: 10) predlaže, zapravo, uključivanje i *mikro* i *makro* pristupa, odnosno i izvanjskih društvenih odnosa i lokalnih okolnosti svakidašnjeg života.²⁵ Pritom se, pokušavajući razumjeti žensko iskustvo, oslanja i na fenomenološki *mikro* pristup i na marksistički *makro* pristup, posebno na Habermasovu tezu o kolonizaciji svijeta života. Žene ne posjeduju, tvrdi ona, poput muškaraca, iskustvo svrhovitog koncepta djelovanja koji uključuje sposobnost vladanja i mijenjanja svijeta.

Zbog isključenosti iz procesa vladanja za žene je karakteristično tzv. "iskustvo greške". Sociologija iz perspektive žena stoga bi trebala istraživati tu nepovezanost između osobno proživljenog iskustva i službenih, impersonalnih organizacija kulture reprezentiranih u službenim dokumentima i tekstovima kojima dominiraju muškarci. Žene posjeduju "iskustvo greške" jer se njihovo osobno proživljeno iskustvo razlikuje od utvrđenih društvenih odnosa i organizacija koje prožimaju njihov svijet, odnosno njihovo je iskustvo različito od društveno konstruiranih tipova iskustava i struktura kojima dominiraju muškarci. One su, stoga, izolirane i nevidljive unutar tih struktura. (Smith, 1992: 91). Budući da se strukture mogu razumjeti samo pomoću svakodnevnog svijeta pojedinaca, istraživanje ženske svakidašnjice i ženskog iskustva pretpostavka je sociologije.

Osim "iskustva greške" žensku svakidašnjicu karakterizira i činjenica da su žene često izolirane čak i od interakcija licem ulice jer veći dio vremena provode same u kućanskim poslovima. Stoga su i interakcije lice u lice u slučaju žena isprekidanije i rjeđe nego u slučaju muškaraca. Ta činjenica proturječi implicitnoj pretpostavci mikrosociologije da su takve interakcije licem u lice svima jednako dostupne, te podržava tezu da žene, za razliku od muškarca, ne doživljavaju svoj svijet života kao nešto što treba savladati i kontrolirati. Dapače, često potiskuju svoje interese da bi servisirale interese djece, supruga, partnera ili roditelja. Kada se to potiskivanje vlastitih interesa poveže sa činjenicom da njihovu svakidašnjicu određuju patrijarhalne strukture moći, ženska je svakidašnjica izuzetno problematična i ne može se razumjeti ako se ne vodi računa da se on ostvaruje u kontekstu patrijarhalnih društvenih odnosa (Smith, 1987).

Riječ je o odnosima koji su izvanjski lokalnim praksama svakodnevnog života, a inherentni su organizacijskim formama korporativnog kapitalizma. Budući da društva postaju svakodnevno sve kompleksnija, sve je više organizacijskih formi koje preuzimaju posebne funkcije, te odlučujući društveni odnosi postaju sve nevidljiviji. U međuvremenu sve više evoluiraju i šire se i izvanjski odnosi dominacije i kontrole koji prožimaju lokalne svjetove i prakse.

Tu, međutim, prestaje sličnost "sociologije iz ženske perspektive" Dorothy Smith sa makropristupima. Standpoint sociologija je naime potpuna suprotnost izvanjskom, nezavisnom, objektivnom promatraču kojeg podrazumijeva Habermasov model sustava i svijeta života. Ona, doduše razlikuje dvije razine analize: društvenu stvarnost i lokalne prakse djelovanja s jedne, te društvene odnose koji prodiru u njih i determiniraju ih, s druge

²⁵ Da bi dokazala te tvrdnje Smith (1987) analizira tekstove različitih dokumenata (medicinskih kartona, poreznih kartica, diploma, ugovora, policijskih izvješća i sl.) koji ukazuju na međusobno presijecanje odnosa moći i vlasti s jedne, te svakodnevnih iskustava s druge strane. Kupovina

kuće, unajmljivanje automobila, natjecanje za posao, sve su to situacije koje osobu prisiljavaju da se prilagođava zahtjevima tih tekstova koji povezuju iskustvo svakodnevnog života individue, s jedne strane, te moć i kontrolu koja se konstruira izvan individue, s druge strane.

strane. Premda se te dvije razine međusobno pretaču tvoreći *mikro-makro* vezu, Smith (1987) inzistira da istraživanjima ipak treba pristupiti iz *mikro* smjera, odnosno iz točke gledišta proživljenog iskustva. Kada bi se počinjalo iz *makro* pozicije bila bi to eliminacija prisustva žene i nijekanje njene realnosti kao subjekta. Budući da makrosociološki pristupi objašnjavaju društvene procese kao da su individuama izvanjski, dokidaju se veze sa svijetom aktivnih subjekata. Stoga analiza treba započinjati s proživljenim iskustvom lokalnih praksi, a zatim napredovati prema analizi društvenih odnosa koji ih determiniraju. U tom kontekstu ona problematizira subjektivnu svijest i probleme koji prate ženino sudjelovanje u patrijarhalnom društvu. Standpoint pristup uspio je ne samo ukazati na te probleme nego i razbiti jednostrani karakter dominantnog muškog sociološkog diskursa (Smith, 1999: 20).

Povezivanje mikro-makro pristupa posebno je zapaženo u njemačkoj feminističkoj literaturi. Prema Annette Treibel (1993: 255), većina *mikro-makro* pristupa u istraživanju žena i roda u Njemačkoj naglašava, kako to ističe Helga Bilden (1991: 279) važnost "dinamike odnosa među rodovima kao doživotnih uvjeta socijalizacije žena i muškaraca". Treibel (1993: 255) smatra da Bilden odbija bavljenje isključivo ženskom socijalizacijom, jer se pod "rodospecifičnom socijalizacijom" uglavnom podrazumijeva samo socijalizacija djevojaka. Budući da se hijerarhija i odnosi između žena i muškaraca stalno redefinišu nije riječ, tvrdi ni o statičnom odnosu, niti o univerzalnoj kategoriji. (Treibel, 1993: 256) Zagovarajući pluralne odnose između rodova, ona smatra da je neophodno uključiti u analizu i *mikro* i *makro* fenomene. Pritom favorizira "socijalno-konstruktivistički način gledanja koji je fundiran kao materijalistički (odnos među rodovima, podjela rada, moć/dominacija) i kulturno-simboličko-teorijski (kultura kao jedinstvo materijalne i simboličke produkcije u socijalnim praksama)" (Bilden, 1991: 280).

Povezujući aspekte i klasne i rodne pripadnosti i Regine Becker-Schmidt također koristi *mikro-makro* perspektivu tvrdeći da su žene dvostruko podruštvljene. One "podliježu dvjema društvenim formama vlasti: patrijarhalnoj i društvenoj" (Becker-Schmidt, 1987: 18)²⁶. Podruštvljavanje, po njenom mišljenju, nema samo materijalno-ekonomske nego i ideološke i individualno-psihološke implikacije, pa socijalizacija zahtijeva ne samo izvanjsku prilagodbu nego i razvoj adekvatnog društveno-psihičkog aparata. Oslanjajući se na Adorna, razvoj društveno-psihološkog naziva tzv. "unutrašnjim podruštvljavanjem", te smatra (Becker-Schmidt, 1991: 387) da pojmovni par 'podruštvljavanje-unutrašnje podruštvljavanje' preciznije opisuje društvenu konstrukciju roda od pojma 'socijalizacija'. Budući da bi se moglo tvrditi da je i pojam patrijarhata suviše jednostran za analizu roda u suvremenim društvima, Becker-Schmidt proširuje i makroteorijska gledišta na rodnu diferencijaciju te tvrdi da su "ženskost" i "muškost" uvijek racionalni pojmovi, jer su "mišljeni (...) kao socijalne grupe koje međusobno postavljaju upravo rodnu diferencijaciju" (Becker-Schmidt, 1991: 392).²⁷

²⁶ Te dvije dimenzije podruštvljenosti argumentira istraživanjem žena koje su se prve počele baviti kompjuterskom tehnologijom četrdesetih godina dvadesetog stoljeća u SAD-u, a koje su, kada je rat završio, istisnute iz istraživačkih laboratorija, dok su se na njihova mjesta ubrzano zapošljavali muškarci. Zbog toga smatra da se mehanizmi rodnog razgraničavanja mogu uočavati "čim žene prekorače granice koje označavaju profesionalna

polja definirana za muškarce." (Becker-Schmidt, 1992: 77)

²⁷ Međutim, premda smo još daleko od situacije "u kojoj će biti svejedno hoće li se roditi djevojčica ili dječak" (Becker-Schmidt i Knapp, 1987: 111), bijeg od prisile identiteta skoro da i nije moguć i to ne samo kada su u pitanju žene nego i muškarci koji su također kontrolirani stereotipima muškosti.

Tezom o "zaboravljenoj razlici" Gudrun-Axeli Knapp (1988) također pokušava uzeti u obzir i *mikro* i *makro* razinu analize. Ona podsjeća da su razlike među ženama neophodan korektiv za razlike među rodovima. Knapp (1992), naime, smatra da tzv. "pogled razlike" treba proširiti i na muškarce "kako bi se mogla shvatiti veza ali i razlika među muškarcima kao individuama, kulturne konstrukcije "muškosti", socijalne ponude "uloga" za muškarce i društveno-strukturalne dominacije muškog roda u različitim socijalnim slojevima koja i muškarce međusobno dovodi u odnose socijalne nejednakosti" (Knapp, 1992: 296). Ako istraživanje žena i roda ne vodi računa o tim razlikama, koristit će iste stereotipe kao i patrijarhalni ostatak društva.

Mikro-makro pristup konceptom "sukrivnje" žena u njihovoj vlastitoj konstrukciji roda zastupa i Christine Thürmer-Rohr (1989: 25). Ona tvrdi da je odnos spolova zapravo odnos nasilja. Ono što je, pritom, sporno kada se radi o seksualnom nasilju prema ženama je pojam žrtve.²⁸ Budući da pojam žrtve odgovara slici bespomoćne žene koja je izručena muškom nasilju, Thürmer-Rohr ga zamjenjuje pojam "sukrivnje" žene. Ali žene, pritom, nisu počiniteljice ili supočiniteljice u pravom smislu. Njihovo supočiniteljstvo je sastavni dio osobnog, ali i društvenog odnosa rodova: žene ne samo da često ne reaguju kada su muškarci nasilni nego i potiču i pomažu u njihovim poslovnim planovima. Takvim nemiješanjem pomažu muškarcima na njihovom putu prema moći.

Koncept sukrivnje žena je koncept koji se suprotstavlja konceptu žrtve kojim se ilustrira prividno "prirodna" slabost i bespomoćnost žena. Supočiniteljice žene postaju kada ne reaguju na spoznaju o vlastitoj ulozi. Na taj način pridonose ne samo ignorantskom odnosu muškarca prema njima nego i pogrešnoj slici o sebi. Sukrivnja, dakle, ukazuje i na društveni proces i na osobno stanje. Stoga po Thürmer-Rohr ne postoji automatsko djelovanje društva koje ostavlja pečat na osobu: u suvremenim društvima žena sama suoblikuje odnose među rodovima.

Analizama načina na koje se institucionalno i osobno kontroliraju osjećaji, odnosno istraživanjem utjecaja društvenih struktura na uvjete rada, privatni život i osjećaje individua, Arlie Russell Hochschild (1983) povezuju ne samo empirijska i teorijska istraživanja nego i pridonosi *mikro-makro* raspravama u suvremenoj sociologiji. Ona, naime, polazi od tvrdnje da se reduciranjem emocionalnog udjela odnosa među rodovima na seksualnost i ljubav, što je dugo karakteriziralo sociološke teorije nastale u tradiciji modernističkog principa racionalnosti, odnos među rodovima potiskivao u privatno područje. Emocionalnost i bavljenje emocijama doživljavalo se ženskim, neznanstvenim područjem.²⁹ Polazeći od činjenice da se u većini uslužnih zanimanja zahtjeva od zaposlenih ljubazno ophođenje

²⁸ "Riječ žrtva označava izvorno nešto vrlo specifično, neponovljivo. Žrtve su oni kojima se radi o životu, i oni koji su sami spremni dati svoj život za politički, egzistencijalni cilj" (Thürmer-Rohr, 1989: 25). Međutim, takvo značenje "žrtve" nije prisutno kod seksualnog nasilja koje se, po Thürmer-Rohr, ne može odvojiti od strukturalnog nasilja. Silovanje, naime, predstavlja "samo" čin najnasilnijičijeg ponižavanja žena koje konzekventno pristaje uz strukturalno nasilje prema ženama. Muškarac

koji siluje ne dobiva priznanje samo zato što žrtva nije vrijedna. "Bezvrijednost" žene razlog je što silovatelji tako nisko stoje na ljestvici nasilništva. Silovana žena je prezrena žrtva, manje vrijedna nego, npr. žrtva rata.

²⁹ Knjiga Arlie Russell Hochschild "Kupljeno srce. O komercijalizaciji osjećaja" (1983) primjer je ispravljanja takvog pristupa jer povezuje individualne i strukturalne veze i prisile koje utječu na rodne odnose. (Hochschild, 1983).

prema klijentima, ona uvodi pojam "posla koji uključuje osjećaje".³⁰ Suvremena društva karakterizira, tvrdi Hochschild, funkcionalistički odnos prema osjećajima i zahtjevi da se strategija osjećaja razvije u interesu poduzeća. Već naslov studije "Kupljeno srce" sugerira da netko drugi kontrolira naše osjećaje. Posljedica je tzv. lažno "ja" i transformacija osobnog sustava osjećaja. Osjećajne norme koje su definirale ponašanje u privatnosti kao što su, primjerice, srdačnost ili stvaranje ugodne kućne atmosfere, prenose se u svijet zanimanja, u javnost. Stoga ne treba čuditi što mnogi ljudi trebaju posjećivati psihijatra da bi opet pronašli svoje "istinske" osjećaje.³¹

Empirijski materijal prikupljen u toj studiji poslužio je Hochschild za još jedan zaključak bitan za *mikro-makro* pristup spolu. Postoji, naime, razlika između muških i ženskih poslova koji uključuju osjećaje.³² Ta društvena specijalizacija osjećajnog rada svodi se na različite forme odgoja u odnosu na osjećaja kod djevojčica i dječaka" (Hochschild, 1983).³³ Na taj se način "proizvodi" jedan od temeljnih modela dualizma spolova: muška racionalnost i pragmatizam, nasuprot ženskoj emocionalnosti i iracionalnosti. Ali racionalno kalkulantsko ponašanje koje vodi računa o trošku i koristi nije specifično samo za muškarce nego i za žene, samo što žene koriste drugu strategiju. Ta druga strategija osjećaja, međutim, ne govori ništa o tome jesu li žene spontanije i "prirodnije", pa je preciznije navodnu emocionalnost žena zapravo nazvati emocionalnim radom.³⁴

Tema upravljanja osjećajima istovremeno nameće problem miješanja "privatnog" i "javnog", a analiza profesija pokazuje koliko su "prisiljavajuće" samorazvijene strategije osjećaja kada su u pitanju profesionalna područja. Tradicionalna i egalitarna strategija spolova dominantne su strategije i kada se radi o privatnom i intimnom području, primjerice kada su u pitanju bračni parovi. Čak i kada se rodni odnosi čine egalitarnim, oni su još uvijek tradicionalni ili, u najboljem slučaju, ambivalentni. Još su uvijek, naime, rijetki odnosi u kojima je muško preuzimanje kućnih poslova samo po sebi razumljivo.³⁵

³⁰ Riječ je o zanimanjima poput stjuardesa od koji se traži da obavljaju posao koji uključuje pozitivne osjećaje, odnosno "simpatiju, povjerenje i dobru volju" prema klijentima i zanimanjima koji trebaju osjećati "nepovjerenje i ponekad pozitivnu lošu volju" (Hochschild, 1983: 137) poput konduktera.

³¹ Pored neophodnosti proizvodnje osjećaja, smatra Hochschild (1983) postaje sve važnije i stvaranje spontanosti. Kao primjer takvog rada ona analizira, primjerice, posao domaćica u avionu kojima se neprestano sugerira da moraju biti ljubazne i smiješkati se. Stjuardese koje je Hochschild istraživala svjesne su koliko je naporno biti stalno ljubazan, ali smatraju da je to sastavni dio posla i pretpostavka dobrobiti kompanije. Osjećajni rad stjuardesa sastoji se i u uklanjanju straha putnika od eventualnog pada aviona, tako što se u avionu širi atmosfera opuštenosti. Putnici u avionu trebaju se osjećati kao u vlastitoj dnevnoj sobi. A uz analogiju dnevne sobe često se koristi i analogija djece: putnici se trebaju tretirati kao djeca. Stoga se stjuardese nemaju pravo ljutini niti na jednog putnika, bez obzira koliko on neljubazan ili agresivan može biti.

³² I u avionu je još uvijek prisutan dominantni angažman među spolovima jer stjuardi, dakle, muškarci "uskaču" u problematičnim situacijama, odnosno u situacijama kada putnici razbiju analogiju dnevne sobe i djece: "Žene se specijaliziraju više u smjeru spektra osjećaja koje poznamo kod stjuardesa, muškarci naginju jače svijetu osjećaja namještenika za utjerivanje novčanih potraživanja" (Hochschild, 1990: 133).

³³ Hochschild navodi primjer stjuarda koji se opravdavaju za to što rade nešto što se smatra ženskim poslom tvrdeći da je riječ o privremenom poslu koji im je potreban da bi ostvarili neke druge poslovne planove.

³⁴ Žene, smatra Hochschild (1983) u znatno većem postotku od muškaraca spontano opisuju svoje osjećaje s pojmovima rada s osjećajima.

³⁵ Hochschild (1983) smatra da privatni odnosi između muškaraca i žena također počivaju na dominantnom društvenom angažmanu rodni odnosa. Naime i žene, kritiziraju svoje muževe zbog neobavljenog kućnog posla, posežu za jednom od dominantnih muških spolnih strategija - za racionalizacijom. Hochschild (1983) tu mušku

Uspoređujući status i osjećajnu strategiju žene u odnosu na druge nepriviligirane i diskriminirane grupe, Hochschild (1983) tvrdi kako postoji fundamentalna razlika između rodni odnosa i drugih neravnopravnih društvenih odnosa. Kod rodni odnosa ekonomska se nejednakost uvijek prenosi do privatnih, svakodnevnih interakcija bračnih partnera. Istodobno, zbog uzajamnih ovisnosti, osjećajnosti i očekivanja između žene i muškarca, rodni odnosi poprimaju trajno strukturalno značenje. Naime, hijerarhije i ambivalentnost rodni odnosa vežu se uz društvene promjene, jer se društveno dominantni rodni odnosi kao i ideološki koncepti "ženskosti" i "muškosti" pokazuju važnijima od samih spolnih obilježja. Budući da se osobe i u privatnim i u profesionalnim međusobnim kontaktima još uvijek doživljavaju ili kao žena ili kao muškarac, *mikro-makro* pristupi zagovaraju istraživanje roda koje priznaje da je različito nalaziti se u ženskom ili muškom tijelu i koje oprezno postupa s kategorijama "ženskosti" i "muškosti".

5. ZAKLJUČAK

Nove oblike osamostaljivanja individua u suvremenim društvima od tradicionalnih rodni odnosa potvrđuju sve brojnija feministička i sociološka istraživanja. Individue su, danas, u situaciji da, kako to kaže njemački teoretičar Ulrich Beck (1986), "samorefleksivno oblikuju biografije". Ali, kako se svaki individualni položaj u suvremenim, postindustrijski moderniziranim društvima, pojavljuje ujedno i kao institucionaliziran, društveno dominantni, odnosno kulturom definirani rodni odnosi postaju jednako važni kao i spolna obilježja. U tom se kontekstu javlja i neophodnost tzv. višestrukih identiteta i za žene i za muškarce, a i prominentnost socioloških perspektiva koje povezuju *makro* i *mikro* pristupe ne samo unutar feminističkih teorija nego i unutar socioloških teorija općenito.

Analitički instrumentariji *makro* pristupa koji rod analiziraju u ovisnosti od ekonomskih struktura i institucija u kontekstu "kapitalizma" i "patrijarhata" osamdesetih se godina dvadesetog stoljeća pokazao, naime, neadekvatnim u društvima u kojima su realizacije individualnih izbora pojedine osobe sve više postajale kriterij socijalne selektivnosti.. Pristupanje ženama kao žrtvama patrijarhata, odnosno kao potlačenoj grupi koja je podvrgnuta stalnom nasilju – i izravnom u formi silovanja ili zloupotrebe i indirektnom seksualnom nasilju u formi lošije plaćenosti bio je adekvatan interpretativni okvir unutar *makroteorijske*, feminističke sociologije posebno one koja je bila vezana uz pokrete za oslobođenje žena. Međutim, *mikro* sociološki pristupi, posebno etnometodološke analize transeksualnih osoba (Garfinkel, 1967; Kessler i McKenna, 1978) navijestili su socijalnu zbilju u kojoj će neminovno doći do redefinicije osobe kao pasivnog interpretatora vlastite rodne uloge. Ali svođenjem rodni razlika samo na "individualne" odnose i elemente, *mikro* pristupi su izvan analize ostavili cijeli korpus rodni odnosa koji se tiču strukturalni elementa integracije individue i društva.

Za razliku i od *mikro*, jednako kao i od *makro* pristupa, *mikro-makro* pristupi polaze od pretpostavke da se tzv. "prirodne" rodne razlike čvrsto drže ne samo muškarcima nego

strategiju naziva *redukcijom potreba*, jer muškarcima čak i kada priznaju ispravnost podjele rada, ne prihvaćaju povećanje obima vlastiti poslova u kući. Redukcija potreba odvija se najčešće tako što se tvrdi da neki poslovi uopće ne trebaju. Npr. ne

treba im kuhanje jer postoje gotova jela i sl. Tako može suprug čija supruga zarađuje isto koliko i on, prihvatiti tu činjenicu, a istodobno smatrati da mu ona treba biti zahvalna zbog njegove liberalnosti stava i njegove pomoći u domaćinstvu.

i žene jer ne vode dovoljno računa o činjenici da se i kod "ženskosti" i kod "muškosti" radi o "socijalnim karakteristikama". Tek integracijom *mikro* i *makro* pristupa postaje moguće nadilaženje slabosti i teorijske nedorečenosti svakog od njih pojedinačno, te ukazati na činjenicu da rodne odnose ne obilježavaju samo povijesne i socijalno-strukturalne razlike nego i kulturalno promjenjive emocije, očekivanja i stereotipi.

LITERATURA

- Adams, B.N. i R.A. Sydie (2001) *Sociological Theory*, Thousand Oaks, London, New Delhi: Pine Forge Press.
- Ahmed, S., J. Kilby, C. Lury, M. McNeil i B. Skeggs (ur.), (2000) *Transformation: Thinking Through Feminism*, London, New York: Routledge.
- Alexander J.C., B. Giesen, R. Münch i N.J. Smesler, (ur.), (1987) *The Micro-Macro Link*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Armbruster, H. (2000) "Feminist Theories and Anthropology", polylog: Forum for Intercultural Philosophy, <http://lit.polylog.org/2/eah-en.htm>.
- Barrett, M. i A. Philips, (1992) *Destabilizing Theory*, Stanford: Stanford University Press.
- Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Beck-Gernsheim, E. (1994) "Auf dem Weg in die postfamilie Familie – von der Notgemeinschaft zur Wahlverwandtschaft", Beck, U. i E.Beck--Gernsheim, *Risikante Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften*, Frankfurt/M: Suhrkamp, 115-138.
- Becker, E. (1971) *The Lost Science of Man*, New York: George Braziller.
- Becker-Schmidt, R. (1991) "Individuum, Klasse und Geschlecht aus der Perspektive der Kritischen Theorie", u ZAPF, W. (ur.): *Die Modernisierung moderner Gesellschaften*, Frankfurt/M, New York: Campus Verlag.
- Becker-Schmidt, R.. i G.A. Knapp (ur.), (1995) *Das Geschlechterverhältnis als Gegenstand der Sozialwissenschaften*, Frankfurt/M: Campus Verlag.
- Beer, U. /ur/, (1990) *Geschlechter, Struktur, Geschichte*, Frankfurt/M: Campus.
- Bernsrd, J. (1989) "The Dissemination of Feminist Thought: 1960 to 1988" u Welace, R.A.(ur.) *Feminist Sociological Theory*, Newbury Park: Sage, 23-33.
- Bennholdt-Thomsen, V. (1983) "Die Zukunft der Frauenarbeit und die Gewalt gegen Frauen", *Zukunft der Frauenarbeit – Neue Verhältnisse in Technopatria* Köln: Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, Heft 9/10/1983, 207-222.
- Bilden, H. (1991) "Geschlechtsspezifische Sozialization", u Hurrelmann, K./D. Ulrich, (ur.) *Handbuch der Sozialisationsforschung*, Weinheim, Basel.
- Blau, P.M. (1987) "Contrasting Teoretical Perspectives", u Alexander J.C., B. Giesen, R. Münch i N.J. Smesler, (ur.) *The Micro-Macro Link*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 71-85.

Bock, G. i B. Duden (1977) "Arbeit aus Liebe – Liebe als Arbeit. Zur Entstehung der Hausarbeit im Kapitalismus", *Beiträge zur Berliner Sommeruniversität für Frauen*, Juli 1976, Berlin: der Gruppe Berliner Dozentinnen, 118-199.

Coleman, J.S. (1987) "Microfoundations and Macrosocial Behavior", u Alexander J.C., B. Giesen, R. Münch i N.J. Smesler, (ur.), *The Micro-Macro Link*, Berkley – Los Angeles – London: University of California Press, 153-173.

Collins, R. (1987) "Interaction Ritual Chains, Power and Property: The Micro-Macro Connection as an Empirically Based Theoretical Problem", u Alexander J.C., B. Giesen, R. Münch i N.J. Smesler, (ur.), *The Micro-Macro Link*, Berkley – Los Angeles – London: University of California Press, 193-206.

Eisenstein, Z. (1979) "Developing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", u Eisenstein, Z., *Capitalist Patriarchy and the Case for Sociologist Feminism*, New York: Monthly Review Press.

Garfinkel, H. (1967) *Studies in Etnometodology*, New York: Englewood Cliffs, Prentice Hall.

Hagemann-White, C. i M.S. Rerich, (1988) *FrauenMännerBilder, Männer und Männlichkeit in der feministische Diskussion*, Bielefeld.

Hartmann, H. (1981) "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union", u Sargent, L. (ur.) *Women and Revolution*, Montreal: Black Rose Books, 1-41.

Herrmann, A.C. i A.J. Stewart, (1994) *Theorizing Feminism. Parallel Trends in the Humanities and Social Sciences*, Bouldner, San Francisco, Oxford: Westview Press.

Hochschild, A.R. (1983) *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*, Berkley: University of California Press.

Hochschild, A. R. (1990) *The Second Shift*. London: Piatkus.

Hooks, B. (1984) *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston: South End Press.

Kessler, S. J. i W. McKenna (1978) *Gender: An ethnomethodological Approach*, New York: John Wiley

Knapp, G.A. (1988) "Die vergessene Differenz", *Feministische Studien*, 6 (1), oktober, 1988, 12-31

Knapp, G.A. i A. Wetterer, (ur.) (1992) *Traditionen Brücke, Entwicklungen feministische Theorie*, Freiburg.

Lorde, A. (1984) *Sister Outsider*. Trumansburg: Crossing Press.

Mies, M. (1978) *Methodische Postulate zur Frauenforschung – dargestellt am Beispiel der Gewalt gegen Frauen*. Köln :Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, 1(1), 41-63.

Mies, M. (1983) "Subsistenzproduktion, Hausfrauisierung, Kolonisierung" *Zukunft der Frauenarbeit – Neue Verhältnisse in Technopatria*, Köln: Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, 9 (10), 115-125.

Mies, M. (1993) "Towards a Methodology for Feminist Research" in Hammersly M (ed) *Social Research: Philosophy, Politics and Practice*, London: Sage Publications.

- Moraga, Ch i G. Anzaldua (eds.) (1981) *This Bridge Called My Back: Writings by Radical Women of Color*. Watertown: Persephone Press.
- Münch, R. i N.J. Smesler, (1987) "Relating the Micro and Macro", u Alexander J.C., B. Giesen, R. Münch i N.J. Smesler, (ur.), *The Micro-Macro Link*, Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 356-387.
- Oakley, A. (1972) *Sex, Gender and Society*, London: Temple-Smith.
- Sanday, P. R. i R. G. Goodenough (eds.) (1990) *Beyond the Second Sex. New Directions in the Anthropology of Gender*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Seidman, S. (1983) *Liberalism and the Origins of European Social Thought*, Vercly, CA: University of California Press.
- Smith, D. (1987) *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Toronto: University of Toronto Press.
- Smith, D. (1989) "Sociological Theory: Methods of Writting Patriarchy", u Wallace, R. A. (ur.): *Feminism and Sociological Theory*, Newbery Park CA: Sage.
- Smith, D. (1990) *The Conceptual Practices of Power*, Toronto: University of Toronto Press.
- Smith, D. (1999) *Writting the Social*, Toronto: University of Toronto Press.
- Stanley, L. and Wiese, S. (1993) *Breaking Out Again*, London: Routledge.
- Thürmer-Rohr, C. (1989) "Frauen und Gewaltverhältnis. Zur Generalisierung des Opferbegrif", *Mittäterschaft und Entdeckungslust*, Berlin: Studienschwerpunkt, "Frauenforschung" am Institut für Sozialpädagogik, TU Berlin, 22-36.
- Tomić-Koludrović, I. (1996) "Konstrukcija spolnosti i tolerancija", *Društvena istraživanja*, Zagreb, .5 (1996), 2(22); 331-342.
- Tomić-Koludrović, I. (1999) "Transexuality and the Hypertrophy of the Visual", u Bartlett, Dj. (ur.): *Body in Transition*, Zagreb: Faculty of Textile Technology, Department of Fashion Design; 157-164.
- Treibel, A. (1993) Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart, Opladen: Leske+Budrich.
- Walby, S. (1990) *Theorizing Patriarchy*, Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.
- Werlhof, C. (1983) "Auf dem Wege zu einer neuen Zwangsarbeit? Frauenarbeit im Agrarsektor Venezuelas", *Zukunft der Frauenarbeit – Neue Verhältnisse in Technopatria* Köln: Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis, Heft 9/10/1983, 135-156.
- Werlhof, C., Mies, M. i Bennholdt-Thomsen, W. (1983), *Frauen, die letzte Kolonie*. Reinbek: rororo aktuell.

FEMINIST THEORIES IN SOCIOLOGY AND THE MICRO-MACRO PERSPECTIVE

SUMMARY

The article deals with feminist approaches which can, because of the different way they analyze hierarchies, differences and the ambivalence of relations between genders, be connected to the *micro-macro* debate in modern sociological theories. Although feminist theoreticians, like Dorothy Smith, who explicitly take part in the *micro-macro* debate are rare, many contemporary feminist theories can still be interpreted from the *micro-macro* perspective because they explain the relation between genders either within the *micro-level* of individual actions or within the *macro-level* of collective actors. Since the *micro-macro* approaches contextualize the ambivalence of modern societies most completely, the purpose of this paper is to include the feminist theories in the *micro-macro* sociological approach. Thus the feminist theories analyzed in the article are seen as part of the *micro-macro* debate that intensified within sociology during the 1980s. The article claims that within feminist theories, as within sociology, there are approaches that strive to overcome the dualism between *micro* and *macro* positions, which view the relation between genders as a relation of tension between the individual and society, or between action and structure. In the conclusion the article states that by integrating *micro* and *macro* approaches within feminist theories it is possible to overcome the weaknesses and theoretical inconclusiveness of the extreme *micro* or the extreme *macro* theoretical approach.

KEY WORDS: *feminist theories, integration of micro-macro approaches, micro-macro perspectives, gender relations.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskadijaga

SLAMOVI: MJESTA POTROŠENIH ILI POLITIČNIH LJUDI?

(POVODOM IZLAGANJA ZYGMUNTA BAUMANA I SLAVOJA ŽIŽEKA U GRAZU)

VALERIJA BARADA

Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of Sociology

Primljeno / *Received*: 23. X. 2006.

Tijekom rujna i listopada 2006. godine *Neue Galerie* u Grazu, Austrija, bila je mjesto održavanja umjetničkog projekta "Ljudi iz slamova" (Slum People). Projekt je problematizirao činjenicu da oko milijardu ljudi živi u slamovima gdje uvjete života određuju siromaštvo, potpuna obespravljenost i izostanak državnog socijalnog sustava. Jedino što ljudi iz slamova imaju jest *goli* život.

Projektom je predstavljeno nekoliko instalacija, izložbi fotografija i video-radova te intervencija u prostoru od kojih je svakako najupečatljivija bila ona naziva "Ljudi od smeća" (Trash People) akcijskog umjetnika HA Schulta. Ljudske figure izrađene od otpadaka okupirale su dvorište galerije određujući kontekst cijelog događanja¹. Uz izložbe održano je nekoliko razgovora s umjetnicima² te niz predavanja koja su okupila najpoznatije teoretičare društveno-znanstvenog profila kao što su Zygmunt Bauman i Slavoj Žižek³. Njihova izlaganja, održana sa sedmodnevnom vremenskom distancom u jasnom su tematskom odnosu koji rasvjetljava njihove analitičke pozicije i nastojanja.

Siromašni ljudi iz slamova su "kolateralne žrtve konzumerizma", kako je Zygmunt Bauman nazvao svoje predavanje. Slamovi su mjesta proizvodnje ljudskog otpada, odnosno žrtava koje nisu htjele biti siromašne i bijedne, ali budući da ne sudjeluju u stalnoj i neprekidnoj potrošnji dobara, konzumerizam ih je trajno isključio i odbacio. Povijesno su uvijek u raznim društvima postojali siromašni, no u potrošačkom društvu ta skupina ljudi više nema nikakvu ulogu ni funkciju. Budući da žive životom nedostojnim življenja (njem. *unwertbares Leben*), Bauman tvrdi da bi društvu bilo bolje da oni zapravo uopće ne postoje.

¹ Više o projektu na <http://www.neuegalerie.at/06/slum/cover.html>

² Razgovori s fotografima Guy Tillimom i Arminom Linkeom, akcijskim umjetnikom HA Schultom te umjetničkim kolektivom El Perro Santiago Diaz.

³ Ciklus predavanja je otvorio Branko Milanović, ekonomist Svjetske banke i Carnegie Endowment for International Peace te predavač na School for Advanced International Studies, Johns Hopkins University. No ovim su osvrtom obuhvaćena samo predavanja Zygmunta Baumana i Slavuja Žižeka.

U srednjem vijeku siromašni su pružali bogatima priliku da "spase dušu". Pomaganjem i milostinjom bogati su se osiguravali da će nakon smrti otići u raj, čime su siromašni ispunjavali svoju društvenu funkciju. S industrijalizacijom i modernizacijom, pridodana im je funkcija radnika i vojnika. Bauman smatra da su se bogatstvo i napredak države i društva temeljili na radu velikog broja ljudi, pa su zaposlenost i rad bili normalno stanje života, dok je nezaposlenost bila privremenost do sljedeće zaposlenosti. Siromašni su bili rezervna radna snaga i rezervna vojna snaga. Raznim mjerama socijalna je država održavala rezervu u dobrom stanju, budući da su siromašni u svakom trenutku morali biti spremni za uključenje u "aktivnu službu u tvornicama i vojsci". Pozivajući se na Anthonyja Giddensa, Bauman tvrdi da je ulaganje u siromašne bila dobra i potrebna investicija, pa da je pitanje države blagostanja bilo onkraj političkih podjela na ljevicu i desnicu.

No u potrošačkom društvu siromašni su izgubili funkciju jer rezervna vojska potrošača nije korisna. Potrošnja mora biti stalna i neprekinuta, pa oni koji u njoj ne sudjeluju nisu društvu potrebni. Bogatstvo države se temelji na protoku novca i povećava se s brojem transakcija. Stoga je danas, smatra Bauman, upravo pitanje razgradnje i dokinuća socijalne države onkraj političkih podjela na ljevicu i desnicu. Odnosno, *politički* akteri smatraju da socijalna država bespotrebna što se možda čini okrutnim, ali nužnim za napredak i blagostanje države.

Siromašni više nisu *nezaposleni*, nego su *suvišni*. Nepotrebni su, bez budućnosti, pomaganje njima na osigurava spas duše, više nisu rezerva, nemaju društvenu funkciju. Bauman tvrdi da su njihovi životi potrošeni unatoč etičkim dilemama koje takva izjava i stanje izazivaju. Suvišni siromašni ne troše, niti će ikada konzumirati onako i u onolikoj količini koja je potrebna kako bi se potrošačko društvo reproduciralo. Proces koji je po Baumanu doveo do stvaranja suvišnih ljudi uključuje modernizaciju i ekonomski napredak kao tijekove permanentnog popravljivanja, stvaranja, unaprjeđivanja i uređivanja⁴ proizvoda, ljudi, života, okoliša, simboličkih značenja. Sve veći ekonomski napredak proizvodi sve više suvišnih ljudi.

Kao prvi moderni dio svijeta, Evropa je prva počela proizvoditi suvišne ljude, pa je prva mogla početi tražiti globalna rješenja za svoje lokalne probleme. Odgovore je pronašla u kolonijalizmu i imperijalizmu: lokalni problem suvišnih ljudi rješavala je njihovim slanjem u ono što je smatrala "ničijom zemljom"⁵, dakle u kolonije. Ali kako se sve zemlje suvremenog svijeta moderniziraju, tako sve proizvode suvišne ljude. Za globalni problem suvišnih ljudi svaka zemlja ponaosob pokušava pronaći lokalni odgovor i rješenje. Prema Baumanu radi se o nemogućem pokušaju, budući da za globalne probleme treba pronaći globalna rješenja. U suprotnom, suvišni ostaju trajno i nepovratno suvišni.

Ipak, Bauman spekulira o ne previše ohrabrujućoj mogućnosti društvene funkcije za siromašne ljude. U smanjujućem manevarskom prostoru vladanja, moguće je da će država koristiti suvišne za manipulaciju strahom ne-suvišnih. Naime, navodi da je suvremeni

⁴ Bauman navodi genocid kao krajnji primjer modernizacijskog *sređivanja*: ubijanje čitavih kategorija ljudi koji se po nekom kriteriju ne uklapaju u poželjni poredak.

⁵ Bauman je (nužno) naglasio da je Evropa smatrala kolonije ničijom zemljom i teritorijem koji treba osvojiti, civilizirati i iskoristiti. Već takav početni odnos prema *drugom* prostoru, povijestima, kulturama i ljudima implicirao je čak i buduće globalizacijske neravnopravnosti.

život pun nesigurnosti i strahova, odnosno određen je njemačkom riječju *Unsicherheit* koja, po Baumanu, uključuje tri značenja: neizvjesnost, nesigurnost, rizik⁶. Neizvjesnost je mjerljiva i stvarna, nesigurnost u vlastitu ulogu, poziciju i identitet u društvu je prisutna, ali nepoželjna, a rizik kojemu je izloženo naše tijelo i vlasništvo želimo barem kontrolirati, ako ga se ne može potpuno ukloniti. Država je legitimnost crpila iz dokidanja neizvjesnosti i rizika, što suvremeni globalizacijski procesi onemogućavaju. Jedino područje u kojem država još može pokušati djelovati jest područje sigurnosti.

Država tako još jedino može nuditi zaštitu od siromašnih, potrošenih i suvišnih. *Podklasa*⁷ prosjaka, silovatelja, terorista, bolesnih predstavlja rezervu potencijalnih opasnosti koju država može koristiti kao legitimacijsku osnovu svog postojanja, ali i za upotrebu represivnih metoda. Osim toga, podklasa može služiti kao primjer ostalim potrošačima što ih očekuje ako odluče ne sudjelovati u potrošačkom društvu. Ako se isključe iz potrošnje, postat će siromašni i suvišni.

Završavajući izlaganje Bauman je ustvrdio da živimo u jednom od najopasnijih trenutaka ikada, iako priznajući da je prerano donositi analitičke zaključke o tome. Veliki broj suvišnih ljudi živi životom nevrijednim življenja. Jasno je da globalni problemi trebaju biti riješeni globalno. No glavno pitanje je *tko* će ponuditi i provesti ta rješenja.

Slavoj Žižek je predavanjem naslovljenim "Stanovnici slamova: ne-mrtvi globalnog kapitalizma" iznio skicu, nagovještaj ili nacrt svojih promišljanja o slamovima kao mjestima političkog potencijala. Ideju ne-mrtvih, zombija, živućih mrtvih preuzeo je iz filmova strave. Ne-mrtvima je onemogućen politički život, a jedino čime raspolažu jeste njihova vlastita egzistencija, njihov goli život. Žižek smatra da kategoriju golog života nikako ne treba politički zanemariti.

Razvijajući svoj argument, uz pregršt digresija i primjera, Žižek se pozivao na niz teoretičara i povijesnih ličnosti⁸, naglašavajući za sebe da nije društveni teoretičar i znanstvenik, nego da s filozofijskih pozicija pokušava utvrditi nužnost političkog mišljenja općenito te mogućnost političke akcije stanovnika slamova. Naime, moguće je da slamovi predstavljaju (ili počinju predstavljati) mjesto univerzalnog subjekta i singularnosti koja neprestance raste. Stanovnici slamova moraju permanentno inovirati svoj život kako bi jednostavno samo preživjeli. Moraju čak biti utopisti kako bi preživjeli u uvjetima slama. U poziciji su da stalno sve riskiraju kako bi mogli otkriti nove načine življenja. Stoga su po Žižeku slamovi mjesta potencijala.

Iako su slamovi i njihovi živući mrtvi stanovnici nasilni, to je nasilje čisto i pravedno, eksplodirajuće i objektivno. Slamovi su izvan prava i državnog sustava koji se iz njih povukao i više tamo ne zalazi. Nalaze se u blizini centara gradova i posjeduju ogromnu snagu. Stanovnici slamova su državi nevidljivi iz čega se stvara pukotina i otvor za potencijalno

⁶ Bauman je u izlaganju koristio izraze *uncertainty*, *unsecurity* i *unsafety*. Ovdje su ti pojmovi slobodno prevedeni kako bi zadržali vjerodostojnost njegovog objašnjenja.

⁷ Pojam podklase je potencijalno opasan, smatra Bauman, jer takva kategorizacija pretvara ljude u dehumanizirane objekte što može voditi do drastičnih načina rješavanja problema podklase. Već spomenuti primjer genocida može poslužiti i ovdje.

⁸ Tijekom izlaganja spomenuti su: Deleuze, Guattari, Kant, Agamben, Badiou, Hardt i Negri, Wendy Brown, W. Benjamin, Habermas, Sloterdijk, Mike Davis, Mao Zedong, Lenin i naravno Marx. Dijelovi knjige Mikea Davisa "Planet of Slums" (London: Verso books, 2006 g.) na koju se Žižek referirao, objavljeni su u rujanskom broju hrvatskog izdanja *Le Monde Diplomatique-a*.

slobodan prostor. Budući da slamovi rastu, s njima raste i prostor potencijalnosti kojeg se ne treba bojati. Ne smije se pristati na politiku straha koju promovira današnja službena politika. Slamovi nude nadu jer je i izvan njih potrebna spremnost da se sve riskira i uloži u slobodu. Ukoliko ne prođemo kroz iskustvo slamova, prestat ćemo biti ljudi. Stoga slamovima ne treba naša milostinja i briga, već mi u njima trebamo otkriti mogućnost slobode. Žižek je zaključio da zapravo nisu stanovnici slamova ti koji su živući mrtvi jer upravo (samo) oni imaju politički potencijal.

Usprkos ogradi da nije društveno-teorijski znanstvenik, što je impliciralo da ne iznosi analitičke činjenice nego filozofski pokušaj, uvjerenost i uvjerljivost Žižekovih teza izazvala je nekoliko pitanja neslaganja iz publike. Budući da on sam smatra kako postoji egzistencijalna potreba za teoretiziranjem, posebice za političnim teoretiziranjem, njegove postavke imaju nedvojbeni politički potencijal. Stoga je bilo bitno pitati Žižeka ne čini li mu se da njegova ideja slobode i političnosti slamova zapravo nudi utjehu i opravdanje nama koji smo izvan njih? Naličje tvrdnje da su slamovi prostor inovacije, utopije, slobode, pravednog nasilja, otvorenosti i političnosti, jest ideja da slamovi zapravo i nisu toliko očajna i nepodnošljiva mjesta potrošenih ljudi. Ipak ostajući dosljedan tijeku svog izlaganja, Žižek je odbacio mogućnost da se radi o utjesi ili opravdanju za slamove. Ustvrdio je da će se on pridružiti stanovnicima slamova kada se *nasilno* preliju u ostale dijelove grada.

U završnoj Žižekovoj poanti krije se bitna razlika između njegovog i Baumanovog izlaganja. Premda o slamovima i Bauman razmišlja djelomično na spekulativan način⁹, on ipak izvodi koherentnu analizu suvremenog potrošačkog društva i suvišnosti siromašnih u njemu. Njegova uznemirujuća analiza otvara etička pitanja o posljedicama društvenog i ekonomskog odbacivanja velikog broja ljudi, a ipak istovremeno se ne zaplićući u trivijalnost opće romantično-humanističke zabrinutosti za svijet. Bauman podastire svoju analizu precizno, bez namjere za uvjeravanjem. Poziva na zajedničko promišljanje društvenog trenutka u kojemu kao potrošači – a u publici su sa samim Baumanom bili potrošači iz ne-slamova – živimo.

S druge strane, Žižek, po vlastitim riječima, samo spekulira o inherentnom političkom potencijalu živućih mrtvih stanovnika slamova. Neprisutnost države ih otvara prema slobodi, utopiji i akciji, ali i pravednom nasilju koje se neminovno prelijeva u ostale dijelove grada, društva i države. Žižekova uvjeravajuća objašnjenja i tvrdnje zapravo ne ostavljaju ni prostor, a čak niti marginu za intelektualnu sumnju i mogućnost različitog promišljanja fenomena slamova. Stoga njegovi stavovi imaju istinosni politički predznak i tako ih treba analizirati.

Izuzimajući mogućnost da je izlaganje bilo samo namjerna teorijska vježba – inače bi se radilo o pretjeranoj izlagačevoj aroganciji – njegova analiza ipak predstavlja apologiju postojanja slamova. Žižek tvrdi da ukoliko ne prođemo kroz iskustvo slamova nismo ljudi, odnosno prestat ćemo biti ljudi. Na taj način pokazuje da politički potencijal i autentičnost slamova nudi iskupljenje za većinski ostatak svijeta. On odabire biti "politički stanovnik slamova" kojima će se uistinu pridružiti kada dođe njihovo vrijeme. Taj će trenutak strpljivo

⁹ Točnije, kada govori o mogućoj funkciji suvišnih kao izvoru prijetnje i legitimacije za državu, Bauman naglašava da se radi o početnom promišljanju i spekulaciji.

čekati u sigurnosti svog ne-slama. Uvjeran je da vrijeme slamova i njihovog nasilja dolazi te da će ga stanovnici slamova prihvatiti i pripustiti u njihovo političko vrijeme ne-mrtvih. Ako se pozovemo na Baumanovu tezu o korištenju slamova za opravdanje represivnih metoda, jasno je da Žižek uopće ne razmatra kako bi upravo organizirano državno nasilje moglo biti prvo koje će ući u slamove kako bi osiguralo i zaštitilo potrošače i njihova "uredna" mjesta. Naime, slamovi i većinska "uredna" mjesta ne postoje u istom vremenu i prostoru. Zauzimaju neusporedive i nesumjerljive koordinate društvenog, ekonomskog, državnog i ljudskog života. Čak i u Žižekovim primjerima Venezuele ili nereda u Los Angelesu devedesetih godina dvadesetog stoljeća, uredna mjesta su se povukla i čekala dok prisutnost slamova ne prođe i dok se ponovno ne povuku u vlastito vrijeme i prostor. Tek tada se uspostavlja uobičajeni društveni poredak. Unatoč zavodljivosti Žižekovih teza, njegovo izlaganje nastoji uključiti slamove u "normalni" društveno-politički poredak, pa stoga ostaje tek misaoni pokušaj s previsoko politički neodgovorno postavljenim ciljevima.

Zygmunt Bauman i Slavoj Žižek u svojim su predavanjima na različit, ali jednako zanimljiv i provokativan način tematizirali fenomen slamova, siromaštvo, globalizaciju i društvene promjene. Zanimljivo je da je Žižek privukao brojniju i "pomodniju" publiku koja je podržavala njegov status ekscentrične teorijske zvijezde. Na žalost, Žižek tako gubi jačinu svojih oštrih i preciznih argumenata. Baumanovo izlaganje bilo je mirnije i koherentnije. I upravo zbog toga, manje *potrošno*.

UPUTE SURADNICIMA

OPĆE UPUTE

Acta Iadertina – časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju objavljuje samo članke koji se recenziraju. Časopis izlazi jednom godišnje. Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije:

- izvorni znanstveni članak – *original scientific paper*
- prethodno priopćenje – *preliminary report*
- pregledni članak – *review*
- izlaganje sa znanstvenog skupa – *conference paper*
- stručni članak – *professional paper*

Izvorni članak sadrži do sada još neobjavljena izvorna istraživanja iskazana na objektivno provjerljiv način.

Prethodno priopćenje sadrži nove rezultate (znanstvenih) istraživanja, koji zahtijevaju brzo objavljivanje. Ne mora omogućiti provjeru iznijetih rezultata.

Pregledni članak mora biti originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autorovog izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već publicirane radove, kao i pregled tih radova.

Izlaganje sa znanstvenog skupa, prethodno referirano na takvom skupu, mora biti objavljeno u obliku cjelovitog članka i to samo u slučaju ako nije prije toga objavljeno u zborniku skupa.

Stručni članak sadrži korisne priloge iz određene struke i ne mora predstavljati izvorna istraživanja.

Konačnu odluku o kategoriji tekstova donosi Uredništvo na osnovu recenzija. Recenzenti su stručnjaci iz područja (ili grane) koju autor/i članka obrađuju. Oni ne znaju tko je (su) autor/i članka koji recenziraju, a autor/i ne zna/ju tko su recenzenti.

Autori trebaju biti spremni na eventualno popravljivanje teksta prema uputama recenzenata te na kontrolu lektorskih ispravaka i posljednju korekturu.

Autor/i članka dobivaju od Uredništva po dva primjerka broja *ACTE JADERTINE* u kojem je njihov rad objavljen i deset separata.

Uredništvo prima isključivo neobjavljene rukopise. Radovi se dostavljaju uredništvu koje ih prihvaća tijekom čitave akademske godine na adresu:

Acta Iadertina – časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju, Sveučilište u Zadru, (Odjel za sociologiju), Obala kralja Petra Krešimira IV/2, 23000 Zadar.

Tekstovi se dostavljaju na papiru u dva identična primjerka i na disketi. Radovi moraju biti otipkani samo s jedne strane papira A4 formata. Tekst treba biti otipkan u dvostrukom proredu (30 redaka na stranici) u standardnom kompjutorskom pismu *Times New Roman* i veličini fonta 12. Sve stranice trebaju biti uredno numerirane. Uredništvo pridržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi propozicijama časopisa i standardima hrvatskog književnog jezika. Rukopisi, diskete i CD-romovi se ne vraćaju autoru/ima. Članci mogu biti pisani samo na hrvatskom jeziku.

OPREMA RUKOPISA

1. Poželjni opseg znanstvenih i stručnih radova (uključujući i sažetak, bibliografiju i mjesta za tablične/grafičke priloge) iznosi između jednog i dva autorska arka (od 16 do 32 tipkane stranice). U dogovoru s glavnim i odgovornim urednikom opseg članak smije biti i veći.

2. Na prvoj stranici rada treba pisati naslov rada ispisan velikim slovima, ime(na) i prezime(na) autora i naziv ustanove i odjela na kojem je (su) autor(i) zaposlen(i).

3. Autorima se preporučuje da pri upućivanju na tuđe tekstove, kao i pri njihovom citiranju, radi ekonomičnosti i preglednosti koriste sljedeći model:

Izvor treba navesti u tekstu, a ne u bilješkama. Referenca se stavlja u zagrade i sadrži prezime autora, godinu izdanja i, ako je riječ o citatu, broj stranice, npr. (Rawls, 1971) ili (Rawls, 1971: 136). Ako rad ima dva autora, treba navesti oba, npr. (Horkheimer i Adorno, 1989). U slučaju zajedničkog rada trojice ili više autora koristi se i oblik "i suradnici", npr. (Prelog i sur., 1979). Sve reference u tekstu navode se kao i prvi put, odnosno ne koriste se oblici poput "ibid.", "op. cit." i slično.

Navode i bibliografske podatke valja pisati na sljedeći način:

Iza svakog navoda, koji mora biti označen navodnim znacima (»navod«, „navod“ ili "navod"), treba doći u zagradi kratka bibliografska bilješka. Na primjer:

»To znači da su istina i neistina u mišljenju,...« (Bošnjak, 1996: 9).

Ako unutar navoda treba nešto ponovno označiti navodnicima, onda oni trebaju biti jednostruki (,unutrašnji navod', 'unutrašnji navod', 'unutrašnji navod').

Autorima se sugerira da bilješke (fusnote) isključivo koriste za dodatna objašnjenja i komentare uz osnovni tekst, a ne za bibliografske podatke.

4. U popisu literature (bibliografiji), koji se navodi na kraju rada, u dvostrukom proredu kao i glavni tekst, treba navesti pune podatke o svim djelima koja se spominju u referencama. Radovi se navode abecednim redom prema prezimenima autora i kronološkim redom za radove istog autora. Ukoliko se navodi više radova istog autora koji imaju istu godinu izdanja, treba ih razlikovati slovima (a, b, c, itd.) iza godine izdanja. U slučaju zajedničkog rada više autora, u popisu literature se ne koristi oblik "i suradnici", nego se navode svi autori. Popis literature treba izraditi prema dolje navedenim primjerima:

- knjiga

Bošnjak, B. (1996) *Filozofija istine*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.

- članak u časopisu

Despot, B. (1992) Agresivnost europske filozofije slobode u Hegelovoj filozofiji prava, *Metodički ogledi*, Zagreb, god. 3, sv. 2 (5), str. 29-39.

- rad u zborniku

Kardum, I. (2004) Evolucijski pristup u psihologiji ličnosti. U: Hrgović, J. i Polšek, D. (ur.), *Evolucija društvenosti*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 129-143.

- www izvori

Ime(na) autora (ako je/su poznata), naslov dokumenta, datum nastanka (ako se razlikuje od datuma pristupa izvoru), naslov potpunog djela (kurziv), potpuna http adresa, datum pristupa dokumentu

- članak u elektroničkom časopisu

Stojanovski J. Croatian libraries : the war is behind us what brings the future? Ariadne. The Web version (1996), 5.

URL: <http://www.ukoln.ac.uk/ariadne/issue6>.

- tekst na web stranici

Burka, Lauren P. A hypertext history of multi-user dimension. The MUDdex.1993.

URL: <http://www.apocalypse.org/pub/u/lpd/muddex/essay/>.

5. Uz svaki primjerak teksta treba priložiti SAŽETAK na hrvatskom i SUMMARY na engleskom jeziku (ili nekom drugom svjetskom jeziku). Sažetak treba iznositi između 15 do 20 redaka te treba upućivati na svrhu rada, upotrijebljenu metodologiju, najvažnije rezultate i zaključak. Sažetak se prilaže na posebnom listu s naslovom rada, imenom i prezimenom autora, nazivom institucije i odjela u kojem radi s oznakom "Sažetak". Na kraju sažetka, pod oznakom KLJUČNE RIJEČI (KEY WORDS) treba abecednim redom navesti najvažnije termine i pojmove o kojima se raspravlja u članku.

